

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192385

UNIVERSAL
LIBRARY

यूरोपच्या अंतरंगांत

लेखिका

सौ. सरोजिनी देशपांडे

सन १९४२

किंमत २ रुपये

आवृत्ति पहिली : १९४२

मुद्रक-प्रकाशक
विष्णु गंगाधर केतकर,
व्यवस्थापक, लोकसंग्रह छापखाना,
६२४, सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तकाच्या लेखिका सौ. सरोजिनीबाई देशपांडे या नुसत्या नांवानेच नव्हे तर आपल्या लेखन-गुणाने महाराष्ट्रातील वाचकांच्या चांगल्या परिचयाच्या झालेल्या आहेत. कारण गेल्या ५ वर्षांत त्यांचे प्रवासात्मक व सृष्टिसौंदर्य—वर्णनपर अनेक लेख केसरी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाले आहेत व होत आहेत. पांच वर्षांपूर्वी त्यांना युरोपान प्रवास करण्याचा प्रसंग आला. तो त्यांनी मोठ्या हौसेने घेतला. त्यांचे पति बिहार प्रांतांत रेल्वेच्या नोकरीवर असता त्यांनी लांब मुदतीची रजा घेतली. याच सुमारास युरोपांतील यूगोस्लाव्हियामध्ये 'जागतिक स्त्री-परिषद' भरणार होती; तिच्या सभासदत्वाचे निमंत्रण सरोजिनीबाईंना मिळाले ते त्यांनी मोठ्या हौसेने घेतले, व पुढे सर्व युरोपभर दोघांनी प्रवास केला. बरोबर त्यांनी आपली मुलगीही नेली होती. बाईंचे शिक्षण इंग्रजी भाषेतून संभाषण करणे, व्याख्याने देणे येथपर्यंत झालेले होते. आणि त्याचा उपयोग त्यांनी तिकडे खाजगी मुलाखती, जाहीर सभा वगैरेंतून भरपूर केला. परंतु इंग्रजी शिकलेल्या सर्वच स्त्रिया प्रवासाच्या हौसी असतात असे नाही. ती हौस सरोजिनीबाई यांना अंगची होती. आणि या प्रवासाच्या बाबतींत त्यांच्या पतीच्या सूचनेपेक्षा त्यांच्या स्वतःच्या मनाची स्फूर्ति हीच अधिक कारणीभूत झाली. मात्र या स्त्री-पुरुषांच्या स्वभावांत एक गोष्ट थोडी उलटी दिसून येते हे मी त्यांच्याच लेखांवरून म्हणतो. प्रवासाला निघाल्यानंतर मोठमोठ्या शहरांतून हिंडतांना चित्ताकर्षक वस्तु खरेदी करण्याची हौस स्वाभाविकपणे स्त्रियांना असावयाची ती सरोजिनीबाईंना नव्हती. तर त्यांच्या पतींना होती. आणि जाहीर सभांतून व्याख्याने वगैरे देण्याची हौस पुरुषांना असावयाची ती सरोजिनीबाईंना होती.

या पुस्तकांतील प्रवासाचीं वर्णने चटकदार असून तीं वाचनाच्या महाराष्ट्रीय मुली व प्रौढ स्त्रिया यांचे युरोपच्या प्रवासाचे कार्य बरेचसे घरच्या घरी परस्पर होईल असे म्हणण्यास हरकत नाही. कोणी यात्रेकरू यात्रेहून परत आला म्हणजे त्याच्या पाया पडल्याने त्याच्या पुण्याईचा कांहीं

अंश लाभतो अशी भाविक समजूत आहे. ती खरी खोटी पाहण्याचें साधन नसतें. परंतु प्रस्तुत प्रवास-लेख वाचनाच्या स्त्रियांना यूरोपच्या प्रवासांत मिळणारा प्रत्यक्ष प्रवासाचा आनंद नसेना कां, पण त्यांना मिळणाऱ्या ज्ञानाचा आनंद मात्र खचित लाभेल यांत शंका नाही.

सरोजिनीबाई या विदुषी असल्या तरी त्यांचीं मते सामाजिक व धार्मिक बाबतींत सर्वस्वीं नव्या वळणाचीं दिसत नाहीत. जुन्या नव्याचा मेळ घालण्याचा त्यांचा स्वभाव दिसतो. इंग्लंडांत स्वतंत्रपणें प्रवास करण्याकरितां त्यांनीं मोटार विकत घेतली. बाई लिहितात : ' निघण्यापूर्वी मी आधी मोटारीची पूजा केली ' (भाग पहिला, पान १२.) हे शब्द थट्टेचे किंवा खरे आहेत समजत नाहीं. तें कसेंही असो. विलायतेस जाणाऱ्या तरुण हिंदी मुलाच्या वागणुकीवर त्यांनीं प्रतिकूल टीका केली व कांहीं विधायक सूचना केल्या. हा त्यांचा लेख केसरींत १९३६ च्या ऑगस्टांत प्रसिद्ध झाला; त्याला पुढील सप्टेंबरान्त डॉ. गो. पां. काणे यांनी लंडनहून दिलेले उत्तर केसरींत छापलेलें आहे. त्यावरून या वादांतील मुद्दे लक्षांत येतात, व लेखिकेची जुन्या वळणाची आवड गेलेली नाही हें उघड दिसतें. तथापि यूरोपांतून वधू आणलेल्या एका तरुणाचा संसार तिच्या मुस्वभावामुळे चांगला चालल्याची साक्ष त्यांनींच पुढील एका लेखांत दिलेली आहे. यावरून त्या अगदीं कट्टर जुन्या वळणाच्या नसून विवेकी, म्हणजे व्यावाइटांतील तारतम्य ओळखणाऱ्या, आहेत असें दिसतें. वरील सर्व दृष्टींनीं हे लेख नव्या पिढीच्या महाराष्ट्रीय मुलींच्या हातीं पडण्याला सर्वस्वी योग्यच आहेत, व ते वाचले असतां त्यांना यूरोपच्या प्रवासाचा लाभ परोक्ष पण विनामूल्य बराच मिळेल. सुदैवानें सौ. सरोजिनीबाईंच्या पतीना व्याच मोठ्या पगाराची नोकरी आहे व उभयतांनाही प्रवासाची आवड आहे. यामुळे असाच आणखी पुष्कळ प्रवास करण्याची संधि बाईंना लाभणारी आहे. तिचा लाभ घेऊन त्यांनीं आपल्या महाराष्ट्रीय भगिनीवर्गाला सृष्टिनिरीक्षणाच्या ज्ञानाचा लाभ द्यावा असें मी इच्छितों.

पुणें,
२० फेब्रुवारी, १९८२. }

न. चिं. केळकर

लेखिकेचे दोन शब्द

यूरोपच्या प्रवासास निघाल्यापामून म्हणजे, जहाजावर पाय ठेवल्या-
पासून माझ्या मनाला ज्या वऱ्या वाईट गोष्टी दिसल्या, त्यांचें वर्णन मी
वेळोवेळीं केसरीत दिलेंच आहे. त्याशिवाय मी फुरसतीच्या वेळीं रोज-
निशी लिहीत असे. माझे केसरीतले लेख पुष्कळांना आवडले. त्याबद्दल
मजकडे पत्रेही आली, व मी हिंदुस्थानांत परत आल्यावर मला वाचणारांनी
समक्ष म्हटलेही, की पुस्तकरूपानें मी माझे लेख प्रसिद्ध करावेत, त्याचप्रमाणें
ज्यांनीं रोजनिशी वाचली त्यांनीही तशीच इच्छा प्रदर्शित केली.

यूरोपमधून आल्यानंतर केसरी कचेरीतही श्री. ज. स. करंदीकर व
श्री. तात्यासाहेब केळकर ह्यांनी मला भेटावयास बोलाविलें होतें, व पुस्तक
छापावें अशी सूचना केली होती.

यूरोपमध्ये संसाराची कामे नसल्यामुळें रोजनिशी लिहावयास शांत
वेळ मिळे. पण हिंदुस्थानांत आल्यावर, सामाजिक वा घरकामामुळें वेळ
आतांपर्यंत कसा तो झालाच नाही. तरी पण एकदां मनावर घेतले व सर्व
लिखाणाची जमवाजमव करून फार वेळाने का होईना पण पुस्तक प्रसिद्ध
होण्याची सुचिन्हें दिसू लागलीं.

ह्या कामी पुण्याचे रहिवासी व आमचे आप्त, पंडित पा. शा. वावळे
ह्यांची मला फारच मदत झाली. त्यांनी माझी रोजनिशी नीट तपासून
मला सूचना दिल्या. त्यांना कार्यबाहुल्यामुळे स्वतःलाच वेळ नसतो.
तरी पण आपुलकीने त्यांनी मला मदत केली, त्याबद्दल त्यांची मी फार
आभारी आहे. त्याचप्रमाणें पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजमधील विद्वान्
प्राध्यापक श्री आर. एस्. देशपांडे, B.E., A.M.I.E. यांनी मुद्रितें तपासून व
योग्य त्या सुधारणा सुचवून बहुमोल अशी मदत केली आहे, तेव्हां त्यांचे
आभार मानल्याशिवाय पुस्तकाचे काम पूर्ण कसें होईल ?

केसरीसारख्या उज्ज्वल मराठी पत्रांत माझ्या मोडक्या तोडक्या
लिखाणाला जें वरचेवर स्थान मिळत गेलें त्याबद्दल श्री. ज. स. करंदीकर
व त्यांचा संपादक वर्ग ह्यांचीही मी अत्यंत आभारी आहे.

माझ्या पुस्तकाला, विद्वत्श्रेष्ठ मराठी भाषाभूषण श्री. तात्यासाहेब केळकर ह्यांनी प्रस्तावना लिहिण्याचे मी यूरोपहून डिसेंबर १९३६ मध्ये परत आल्यावर, त्यांना भेटण्यास गेले तेव्हां, मला आश्वासन दिले होते. त्यानंतर नुकताच कांहीं दिवसांपूर्वी त्यांचा सार्वजनिक कामाचा सन्यास वाचला व आतां प्रस्तावना मिळेल की नाही म्हणून शका आली, परंतु माझे भाग्य म्हणून, त्यांची प्रस्तावना माझ्या पुस्तकाला मिळाली.

यूरोपच्या प्रवासाची आजपर्यंत पुष्कळ पुस्तके छापली आहेत; असे असून सुद्धा मी माझे अनुभव छापण्याचे योजीत आहे. कारण माझे कांही लेख पुण्यांतील न्यू इंग्लिश स्कूलसारख्या मुलांच्या शाळातून, शिक्षकांनी बोर्डावर लावून शिकविले. घरगुती जुन्या नव्या वायकांनीही लक्ष देऊन वाचले. तेव्हां ह्या लेखांना कायमचे स्वरूप यावे म्हणून पुस्तकांत एकत्र गोवीत आहे. पुस्तकाचे उत्पन्न पुणें अनाथ विद्यार्थी गृहास जावयाचें आहे. तेव्हां ह्यांत स्वार्थ असा कांहीच नाही. लोकसंग्रह छापल्याच्या व्यवस्थापक रा. केतकर व रा. गांगल ह्यांनी पुस्तकाच्या छपाईचे व प्रकाशनाचें काम आपुलकीने केलें त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

२०, मेयो गार्डन, लाहोर.
तारीख ११ मार्च, १९४१.

सां. सरोजिनी देशपांडे

ता. क.

माझे पुस्तक छापून होईतो यूरोपचा नकाशा अजिवात बदलला गेला, व रोज बदलत आहे. सर्व जग क्षणभंगुर आहे असे ह्या घटकेस झालें आहे. तेव्हां यूरोपच्या प्रवासाचें पुस्तक छापून काय फायदा, असे सहज कोणाच्याही मनांत येईल. लढाया झाल्या, होताहेत, व होतीलही, पण चांगल्या शिकावयाच्या गोष्टी अमर राहणाऱ्या आहेत. म्हणूनच हें पुस्तक मूर्त स्वरूपांत आणण्याचे साहस मी ह्या परिस्थितीत सुद्धां करीत आहे.

श्रीनगर-काश्मीर
तारीख ६ नोव्हेंबर, १९४१.

सां. स. दे.

अर्पण

केवल ज्यांच्याच स्फूर्तीने व उत्तेजनाने आयुष्यांतील
बहुतेक सर्व गोष्टी शक्य झाल्या त्या
'ह्यांना'

आमच्या लग्नाच्या २० व्या वाढदिवशी
सादर सप्रेम अर्पण

कलकत्ता,
ता. २४-५-१९४१ }

सौ. सरोजिनी

अनुक्रमणिका

	भाग पहिला-रोजनिशीचीं पातें	पृष्ठें
प्रकरण १ लें :	यूरोपला जाण्यापूर्वी	१ -११
प्रकरण २ रें :	रोजनिशी	१२ -४५
प्रकरण ३ रें :	यूगोस्लाव्हियाच्या आंतरराष्ट्रीय स्त्री-संघ परिषदेस हिंदुस्थानची एक प्रतिनिधि म्हणून प्रयाण	४६ -६४
प्रकरण ४ थें :	स्विट्झर्लंड देशांत	६५ -८३
प्रकरण ५ वें :	परान्स देशांत	८४ -९९
प्रकरण ६ वें :	लंडनला परत	१००-१२८
प्रकरण ७ वें :	मायदेशाच्या वाटेवर	१२९-१५१

भाग दुसरा-केसरींत प्रसिद्ध झालेले लेख

(१)	माझ्या प्रवासांतील अनुभव	१५५-१५८
(२)	पॅरिस येथील स्त्रियांची सभा	१५८-१६०
(३)	लंडन येथील सर्व-धर्म-परिषद	१६०-१६४
(४)	वैवाहिक जीवन सुखी कसे करावें ?	१६५-१६९
(५)	ऑक्सफर्ड व स्ट्रॅटफर्ड-ऑन-अव्हन	१७०-१७३
(६)	हिंदी विद्यार्थी परदेशांत काय शिकतात ?	१७४-१७९
(७)	इंग्लंडमधील हिंदी विद्यार्थ्यांचें जीवन	१७९-१८४
	(ले. डॉ. गो. पां. काणे, लंडन)	
(८)	इंग्लंडांत मुलांची काळजी	१८४-१८८
(९)	आंतरराष्ट्रीय स्त्री-संघ परिषद	१८८-२०१
(१०)	हॉलंड, जर्मनी इत्यादि देशांतील दृश्ये	२०१-२१०
(११)	स्विट्झर्लंडचा रमणीय देखावा	२१०-२१४
(१२)	पॅरिसमध्ये काय दिसलें ?	२१४-२१८
(१३)	पाश्चात्य देशांतील लोकांची शिस्त व वागणूक	२१९-२३६

भाग तिसरा-कांहीं खाजगी पत्रव्यवहार

खाजगी पत्रे	२३९-२७१
-------------------	---------

यूरोपच्या अंतरंगांत

यूरोपच्या अंतरंगांत

भाग पहिला

रोजनिशीचीं पानें

प्रकरण पहिलें

यूरोपला जाण्यापूर्वी

[सन १९३६ मे, जमालपूर जिल्हा मोंगीर येथें]

ह्या वर्षी आम्हाला ८ महिने सुट्टी घेऊन कोठें तरी जायचेंच होतें. आम्ही नोकरीनिमित्त महाराष्ट्राबाहेर राहात असूं, तेव्हां सुट्टी मिळाली, कीं साहजिकच स्वजनांना जाऊन भेटण्याची इच्छा व्हायची, व त्यामुळें प्रवास फुकटचा असतांना देखील, इतर प्रांत बघण्याचें नेहमीं तसेंच राही. मला मात्र दर खेपेस नवीन कांहींच बघणें होत नाहीं म्हणून वाईट वाटे. शिवाय आमचा सहवास जवळजवळ, सर्व यूरोपला जाऊन आलेल्या माणसांशीं व्हायचा. हल्लीं नवीन पिढींतील ऑफिसर पाहिले, कीं दोनतीन वर्षांच्या नोकऱ्या झाल्या, कीं चालले यूरोपला, कांहींना तर थोडी देखील सुट्टी घेऊन हिंदुस्थानांत राहण्याची इच्छा नाहीं. तेव्हां अशी जादू यूरोपमध्ये काय आहे हें पाहण्याची उत्सुकता मला लागून राहिली. तेव्हां यदां सुट्टीवर जायचें तें यूरोपलाच जायचें असा ह्यांच्यामागें मीं तगादा सुरू केला, व त्याप्रमाणें ह्या खेपेस यश आलें.

ह्यांचें हिंदुस्थानांतील इंजिनिअरिंगचें शिक्षण पुरें झाल्यानंतर जास्त शिक्षणासाठीं यूरोपमध्ये जाण्यास एका कंपनीकडून शिष्यवृत्ति मिळत होती. त्या वेळेस सहजासहजींच सर्व बघणें झालें असतें, पण माझ्या स्वशुरांनीं 'आपण म्हातारा झालों आहें, तेव्हां जाऊं नये, न जाणों शिक्षण होऊन परत येईपर्यंत भेट देखील एकादे वेळेस व्हावयाची नाहीं.' अशी इच्छा दर्शविल्यामुळें तो बेत तसाच नाइलाजानें राहिला. (अर्थात् केलें तें चांगलें कीं वाईट हें सांगतांना नवीजुनी पिढी, जमीनऽस्मानाचें अंतर दाखवील.)

असो. शिक्षणानंतर देवाच्या दयेनें ह्यांना नोकरीचाकरी चांगली मिळाली, पण स्वभाव पडला पक्का हिंदुस्थानी, विश्वकुटुंबी. त्यामुळें त्यांना स्वतःचें करण्यास कधींच वाव मिळना. अर्थात् तें म्हणजे वाईट

असा माझा म्हणण्याचा हेतु नव्हे. पण कोणत्याही एकाद्या गोष्टीचा अतिरेक व्हायला लागला, म्हणजे पुष्कळ वेळां स्वतःच्या किती तरी महत्त्वाच्या गोष्टी करावयाच्या राहतात, व त्यामुळे पुष्कळच फायदा व्हायचा असतो; तेव्हां दूरच्या प्रवासास जाण्याची चालना माझीच मिळाली व आम्ही त्या दिशेने प्रयत्न करूं लागलों व ता. २३ मे च्या कैसर-ई-हिंद या बोटीने जाण्याचें आम्हीं ठरविलें.

१९३६ सालीं जानेवारीअखेर कलकत्ता येथें आंतरराष्ट्रीय स्त्री-संघाची परिषद (International Council of Women) भरली होती. ह्या वर्षी यूगोस्लाव्हियामध्ये आणखी एक अधिवेशन व्हावयाचें होतें. ह्या परिषदेस मी हिंदुस्थानची प्रतिनिधि म्हणून जावें असें हिंदुस्थानांतील कलकत्त्याच्या शाखेकडून मला सांगण्यांत आलें. ती एक चांगलीच संधि मिळाली. अशा तऱ्हेनें आम्ही दोघेही जाण्याच्या तयारीस लागलों.

आम्हाला एकच मुलगी आहे (पुस्तकांत तिचा चर्चा असा उल्लेख केला आहे.). तिला सोडून गेल्यास चैन पडावयाचें नाहीं म्हणून, व तिची शाळा बुडत असतांना देखील आम्हीं तिला न्यायचें ठरविलें. प्रवास हें देखील दांडगेंच शिक्षण आहे. तिलाही बरेंच झालें. एक तर बरा शाळेचा लकडा सुटला !

आम्ही जमालपूरला पांचसहा वर्षे राहिल्यामुळे, आमच्या पुष्कळ ओळखी झाल्या होत्या. तेव्हां सारख्या एकमेकांकडे जेवण-पाटर्चा वगैरे रोज होत. परक्या प्रांतांत मैत्री जास्तच होते. हिंदुस्थानांतील पुष्कळशा प्रांतांतील लोक, तेथें कसे एका घरांतील माणसाप्रमाणें राहात होतीं अगदीं. आणि जसजशी प्रवासास निघण्याची वेळ भरत आली, तसतसें ह्या प्रेमळ मित्रसमूहाला सोडून जाऊं नये असें वाटे.

निरोप

आम्हाला निरोप देण्याकरितां एका संध्याकाळी ऑफिसच्या सर्व लोकांनीं पार्टी दिली. आणि खरेंच सत्तेच्या जोरावर स्वाभिमानांत, गुर्मींत, मनुष्य राहिला, तर अंतःकरणानें अत्यंत सज्जन अशा ह्या जन-

समुहाच्या प्रीतीस मनुष्य मुक्तो. सत्ता, हुद्दा, हा किती पावसाळ्यांतील उन्हाप्रमाणें क्षणभंगूर आहे! पण ऑफिसमधील सर्व लोकांशीं आपले-पणानें वागल्यास जो सर्वांच्या अंतःकरणाचा ठेवा मिळतो, त्याची मजा कांहीं अवर्णनीयच आहे. असो. आमचीं मनं निरोप देतांना सद्गदित झालीं. खिन्न मनानें आम्हीं एकमेकांचा तात्पुरता निरोप घेतला.

जमालपूरहून प्रयाण

ता. १६ मे ला संध्याकाळीं ५॥ वाजतां आम्ही आमचें जमालपूर सोडणार होतो. आज शनिवार, सुट्टी असल्यामुळें बहुतेक सर्व ऑफिसर्स व कारखान्याची मंडळी स्टेशनवर आली. गार्डाचीं हिरवीं निशाणें फडफडण्याच्या वेळेपर्यंत सारखीं बोलणीं चाललीं होती. झालें. आगगाडीनें आम्हाला आमच्या सुहृदांपासून विभक्त केलें.

नाशिक

गाडी विद्युद्देगानें मार्ग आक्रमीत होती. आमचीं मनंही प्रवासाच्या विचारांत र्गक होती. ता. १७ ला संध्याकाळीं ह्यांना ताप भरला. दगदगीचा असेल असें वाटलें, पण नंतर तो ता. २२ पर्यंत निघाला नाही. ता. १८ ला सकाळींच आम्ही नाशिकला पोहोंचलों. कारण यथें माझें माहेर आहे. यथें पुष्कळ मंडळी आम्हास भेटण्यास आली होती. सारखी माणसांची रहदारी चालू होती, व सगळ्यांच्या सहवासांत वेळ केव्हां गेला हें समजलें देखील नाही. मात्र ह्यांच्या आजारपणामुळें विरस झाला अगदीं. डॉक्टरांच्या मेहनतीनें ता. २३ ला आराम पडून आम्हाला निघतां येईलसें वाटलें.

ता. १९ ला संध्याकाळीं गोदातटाकीं पटांगणावर मी यूगोस्लाव्हियास हिंदुस्थानातर्फे प्रतिनिधि म्हणून जाणार, म्हणून नाशिककरांची मोठी सभा भरली होती. अध्यक्षस्थानीं कै. रामचंद्र गणेश प्रधान हे होते (त्यांना मी काकाच मानीत असें). आणि खरेंच, माझ्या काकाविषयीं बोलायचें म्हणजे अंतःकरण कसें भरून येतें. ह्या परिषदेस जाण्याचें श्रेय त्यांनाच आहे. व्याख्यानें देण्याची, सार्वजनिक कार्यांत पडण्याची, फार काय, पण थोडेंबहुत जें शिक्षण मिळालें तें त्यांच्याच प्रयत्नांचें फळ होय. असो. माझें

लहानपण सर्व नाशिकलाच गेल्यामुळे येथील लोकांना मजबद्दलची एक आपुलकीची भावना असे, व त्याच भावनेनें मला सर्वांनीं प्रेमानें निरोप दिला.

सभेंत, मी परिषदेस जाऊन काय करणार ; यूरोपमध्ये काय शिकणार ; वगैरे गोष्टींचें दिग्दर्शन केलें होतें. एक तर आधीं करावें मग बोलावें असें मीं ठरविलें होतें.

बोरीबंदर

ता. २२ मे ला नाशिक सोडलें. घर, स्वजन, सोडून जायचें म्हणून हृदय कसें भरून आलें. रात्रभर मनांत हुरहूर वाटत होतीच. सकाळीं बोरीबंदरवर 'थॉमस कुक' चे पोर्टर आले. त्याबरोबर पोटांत धस्स झालें. पुष्कळसें सामान त्याच्याजवळ दिलें, व आम्ही Retiring Rooms मध्यें गेलों. माझ्या सारसची पुष्कळशी मंडळी पुण्याहून आम्हास भेटण्यास आली. सकाळीं ११ च्या सुमारास सर्व जण बॅल्ड पीयरवर गेलों.

बोटीवर : ता. २३ मे १९३६

सर्वांचे पुनः निरोप घेतले. डॉक्टरी तपासणी झाली व बोटीच्या शिडीवर पाय ठेवला. किती दाबलें तरी डोळ्यांतून टिपें अचूक गालावर पडलींच. आपण हिंदुस्थानी माणसें किती हळव्या मनाचीं ! मुलगी मात्र आनंदांत, लहानपण, आईबाप बरोबर, आणि त्यांत नवीन गांवें पहायचीं ! मग काय विचारतां, नाचत होती अगदीं !

बरोबर एक वाजतां भोंगा झाला. काळजाचें कसें पाणी करीत होता तो आवाज. असो. जहाजानें आपल्या माणसांपासून विभक्त केलें आम्हाला. मुंबईचा किनारा दिसेपर्यंत बघत होतो आम्ही सारखें. चारपांच दिवस जमीन दिसणार नाहीं म्हणून, व माणसें सुटलीं म्हणून, जीव धाबरत होता सारखा.

यूरोपच्या वाटेवर

एडनला पोहोचेपर्यंत एकदोन दिवस बोट खूप लागली. प्रकृति चांगली असली म्हणजे बोटीवरच्या जीवनाची एक प्रकारची खूप मजाच असते. खेळावें, खावें, प्यावें असा कार्यक्रम असे.

एडन-सुएझ-जिब्राल्टर

एडनला बोट रात्रीच पोहोचली. येथें कोळसा घेण्याचें काम होतें. तेव्हां सारखी गडबड होती. पहांटे थोडें गांवांत जाऊन आलों. दोन दिवसांनीं सुएझचा कालवा लागला, रस्ता अगदीं अरुंद—एक जहाज जाण्यापुरताच होता. दोन्ही बाजूनीं घरें व रस्ते दिसत. हचानंतर पोर्टसेद लागलें. सकाळींच गांवांत पायीं जाऊन दुकानें वगैरे पाहून आलों. येथें सिधी लोकांचीं पुष्कळ दुकानें आहेत. दोन दिवसांनीं जिब्राल्टर लागलें. येथें लहान जहाजां आम्ही व कांहीं मित्रमंडळी मिळून किनाऱ्यावर आलों. मोटारीनें गांवांत फिरून आलों. हें मिलिटरी लोकांचें ठाणें आहे.

टँजिअर—(आफ्रिका)

नंतर टँजिअर लागलें. मित्रमंडळीसह पायीच गांवांत गेलों. येथील पुष्कळशी वस्ती मुसलमानांची आहे. त्यांचा त्या दिवशीं मोठा सण होता. त्यामुळें रस्त्यांत खूप गर्दी होती. गोऱ्या बायका बुरखा घेऊन आपल्या मुलांसह खिडकीतून मजा बघत होत्या. नंतर आम्ही बाजारांत हिंडून आलों. तेथें घोसाळीं, वांगीं वगैरे आपल्या भाज्या दिसल्या. लोकांच्या अंगावर कांहीं उठलेलें दिसलें. म्हणून कोणताही पदार्थ घ्यावासा व खावासा वाटला नाही. हळद, मसाला, मिरची इत्यादींचीं आपल्याप्रमाणें दुकानें पण दिसलीं.

मार्सेलीस

हचानंतर मार्से बंदर लागलें. आमच्याबरोबरच्या Mrs. Datta च्या Trip च्या मुली व इतर स्नेही मंडळी येथेंच उतरली. येथें बोटीवरचा गहू, दाणे, वगैरे माल उतरवला गेला. Lunch नंतर आम्ही गांव पाहण्यास निघालों. येथील भाषा परेंच, तेव्हां मोठीच पंचाईत आली. येथील लोक परकीयांकडे न्याहाळून बघत. ह्या बाबतींत इंग्लिश फारच सज्जन. कोणी या, कोणी जा, ते कधीं staring करायचे नाहीत. येथें कॉफी व दारू पिण्याचें बंड फार. आणि आमच्यासारख्यांना तर उठल्याबसल्या पाणी हवें. Notre Dame व कांहीं चर्चेंस बघून आम्ही संध्याकाळीं बोटीवर परत आलों.

प्लीमथ

हचानंतर प्लीमथला थोडा वेळ बोट थांबते. तेथून संध्याकाळी ४-५ च्या सुमारास आमची बोट लंडनच्या Tilbury Docks जवळ येऊन घडकली. येथे सामान वगैरे स्वतःच उचलून Customs मध्ये दाखवून भराभर गाडी गाठली. ता. १२ जून १९३६ रोजी २१ दिवसांनी आम्ही आमचे समुद्रावरील फिरते घर सोडले.

लंडन

स्टेशनवर चहूंकडे किती शांत ! आम्हाला पाहून विनोदाने एक इंग्रज आपल्या पत्नीस म्हणाले, 'Joan, No गरम चहा, पान, विडी, माचीस् Here.' आपले स्टेशन आले म्हणजे बहिऱ्याला देखील ऐकू येईल. काय तो कलकलाट व गोंधळ ! घंटा वाजणे, एंजिनने भोंगा वाजविणे, गाडीने शिटी फुंकणे, व एवढा गाजावाजा करून देखील गाडी सुटल्यावर कित्येक जण धांवपळ, गोंधळ करितच असतात. असो. हा सर्व शिस्त (Discipline) व शिक्षण यांचा परिणाम आहे, असे वरचेवर प्रत्ययास येई. २-३ तासांतच आम्ही St. Pancras स्टेशनवर पोहोचलो. चहूंकडे किती बुजल्यासारखे होई, सामान स्वतःच उचलणे—सगळाच नवीन प्रकार ! असो. स्टेशनवर आमची कांहीं आप्तमंडळी आली. त्यांना पाहून जरा हायसे वाटले.

लंडन, ता. १२ जून

बोटीवरच आमची एक पंजाबी डॉक्टर व त्यांच्या पत्नींची फारच दोस्ती झाली होती. डॉक्टरमहाशय वरचेवर यूरोपच्या वाऱ्या करित. ते व त्यांच्या पत्नी १५-१६ वर्षे यूरोपमध्ये राहिलेले होते. एवढे असून देखील ते अगदीं स्वतःच्या देशावर निःस्सीम प्रेम करणारे व फारच सज्जन होते. त्यांच्या बरोबरच आम्ही लंडनमध्ये हाईडपार्कजवळ Fellowship Club, 51, Lancaster Gate येथे गेलो. येथे आपले, व इंग्लिश जेवण मिळत असे. आम्ही शाकाहारीच राहिलो. एक तर आपलेच जेवून सर्वांची अतिशय सुंदर प्रकृति राहिली, व कधीच मांस

न खाल्ल्यामुळे त्याची जरूरी पण वाटली नाही, व मांस खाल्ल्यानंच England retruned असा शिक्का लागतो अशी पण भावना नव्हती. ह्या हॉटेलमध्ये आपली मोठमोठी मंडळी उतरण्यास येत. त्यामुळे परकेपणा कधीच वाटला नाही.

२-४ दिवस येऊन झाले न झाले तोंच ह्यांना पुनः ताप येऊ लागला. त्यांत पडसे-खोकलाही होता. ता. १ जुलैपर्यंत हे घरांतच निजून होते. हिंदुस्थानांत डॉक्टर वाटेल तितके वेळां घरी येतात, नोकर-चाकर औषध आणायला, मदतीला. मोठीच काळजी येऊन पडली. सर्व मी व मुलगीच करीत असूं. तरी पण आमचे पंजाबी डॉक्टर व लाहोरचे सुप्रसिद्ध डॉक्टर धर्मवीर ह्यांच्या मेहनतीने ह्यांना बरे वाटले, व मग आम्ही आनंदाने राहू लागलों.

ह्यानंतर आमच्या ओळखीचे झालेले एक महाराष्ट्रीय गृहस्थ व आम्ही तिघे, सर्व जागीं एकत्रच जात असूं. सकाळीं छोटा हजेरी (Break-fast) नंतर बाहेर पडायचें व ठिकाणें बघून यावयाचीं, असा कार्यक्रम असे. एक दिवस पार्लमेंटमध्ये वादविवाद ऐकायला गेलों. लंडनमधील Slum Area, St. Andrews Hospital पाहिलें. तें पाहण्यास फारशी परवानगी, वशिला वगैरे कांहींच लागत नसे. चटकन् व हौसेनें लोक दाखवीत. एक दिवस महात्मा गांधी Round Table Conference ला आले असतांना त्यांचें वसतिस्थान म्हणजे Kingsley Hall पाहण्यांत आला.

हेन्डन

Hendon येथें Air Display पाहिला. अशा तऱ्हेनें प्रसिद्ध ऐतिहासिक इमारती, बागा, राजवाडे वगैरे पाहिले. पाहण्याच्या किती सुख-सोयी. पहिल्या दिवशीं वाटलें खाणार कोठें ? पण यूरोपमध्ये खिशांत पैसाच हवा फक्त, म्हणजे कमी कोठेंच नाहीं.

रात्रीं कधीं कधीं थिएटरला जात असूं. किती मजा वाटे प्रेक्षक-समुदाय पाहून ! बत्त्या स्टेजवरच असायच्या, प्रेक्षकांच्या बाजचे दिवे मंद केलेले असायचे, पाठ फिरवून आजूबाजूनीं पाहिल्यास तीं गुलाबी मुसमुसलेलीं तोंडे किती नयनमनोहर दिसत. मुलांचा गोंगाट, कीं गडबड

कीं कलकलाट कोठें नाहीं. स्त्रियांचे सुंदर पोषाख, गौरतनुलता, व सशक्त शरीरें व चालण्याबोलण्याची हुपारी पाहून कसें समाधान वाटे. थिएटर सुटून जनसमूह निघून जाऊं लागला तरी कोठें तरी उभें राहून त्यांच्याकडे पाहात राहावेसें वाटे. एका रात्रीं आम्ही दोघे Victoria Embankment जवळ Electrical Engineers च्या Conversazione ला G.E.C. च्या इंजिनिअरबरोबर गेलों. समारंभ फारच गोड झाला. आम्ही हिंदुस्थानी ७-८ जण होतो. जगांतील सर्व भागांतील इंजिनिअर्स येथें जमले होते. सर्वांशीं पुष्कळ गप्पा मारायला मिळाल्या. अध्यक्षानीं थोडा वेळ इंग्लंडमध्ये विजेची प्रगति कशी होत गेली हें सांगितलें. नंतर आलेल्या लोकांची ओळख वगैरे झाली. रात्री ११। ला अल्पो-पाहार होऊन हा गोड समारंभ संपला.

लंडनमध्ये मोठमोठीं दुकानें बघण्याची फारच मजा असे. आम्ही वरचेवर ऑक्सफर्ड स्ट्रीटवरील Self-ridges मध्ये जात असूं. कारण तें वाटेवरच होतें. व ती एक करमणूकच असे.

सेल्फ-रिजेस्-ऑक्सफर्ड-स्ट्रीट

हें किती तरी मोठें दुकान आहे. ह्यांत संसारोपयोगी सर्व वस्तू मिळतात. पुरुषांना लागणाऱ्या वस्तूंचा प्रचंड भाग अगदीं स्वतंत्र, तर स्त्रियांचा निराळा, तर मुलांमुलींचा आणखी निराळा. प्रत्येक भागावर वस्तूंच्या नांवांच्या मोठमोठ्या पाट्या, दर वगैरे लिहिलेले, इतकें असे. एकाद्या भागांत नुसतें दिवाणखान्याचें सामान अगदीं सुंदर पद्धतीनें सजवून ठेवलेलें असे. तसेंच निजायच्या खोल्या पलंग घालून त्यावर सुंदर बिछाने, उशा, खालीं रंगीबेरंगी गालिचे इतके आकर्षक असत, कीं सारखें पाहावेसें वाटे. किती मोठ्या प्रमाणावर माल निघतो ! व लोकांची पण घेण्याची प्रवृत्ति दांडगी. सजविलेलीं दुकानें पाहून आपण सिनेमा पाहतों, कीं गौरीची आरास पाहतों असा भास होई. इतकें दुकान मोठें, कीं बघत असतांना वाट सहज चुकली जायची. अगदीं वरच्या गच्चीवर, कृत्रिम सुंदरसा बगीचा आहे. तेथें उपाहारगृह पण आहे. अगदीं तळ-मजल्यावरही खाण्यापिण्याचें दुकान आहे. माल घेतां घेतां वेळ झालाच

तर जेवणासाठीं घरीं जायची घाई नको व्हायला. मधून मधून रेडिओचें मधुर गायन, किंवा वाद्यांचा सुस्वर ताफाच्या ताफा असतो. अशा तऱ्हेनें गिऱ्हाइकांना आपलेंसें करून मोहून टाकण्याची कला इंग्रजांना उत्तम साधलेली आहे. एका विभागांत, कपडे यंत्राच्या साहाय्यानें भराभर धुवा-यचे-पिळायचे-वाळवायचे कसे हें दाखविलेलें आहे.

लिफ्ट चालविणाऱ्या, माल विकणाऱ्या सर्व मुलीच मुली चोहींकडे ! लिफ्टच्या मुली तर फारच देखण्या, तरतरीत, छानसे कपडे केलेल्या असायच्या. त्यांना पाहण्याकरितांच केवळ काम नसतांना देखील लिफ्टमधून जावें-यावेंसें वाटे. त्यांचे ते रंगविलेले ओठ, गुलाबी गाल वरचेवर दृष्टीस मोहिनी घालीत अगदीं. देखणेपणा वशीकरणास कारणीभूत होतो म्हणतात तो असा !

आपल्यासारखीं नवखीं माणसें गेल्यास एकादी सुंदरी चटकन् येऊन Can I help you म्हणून विचारी. कधीं म्हणून कोठें तिष्ठत बसायला लागायचें नाहीं मुळीं.

एका भागांत आधुनिक स्वयंपाकघर, व तेथील अगदीं नव्या तऱ्हेचीं साधनें दाखविलीं आहेत. जायफळ, वेलदोड्याची पूड करणे, बटाट्याचे काप काढणे, फळांचा रस काढणे, भाजी चिरणे, Vacuum Cleaner नें कसे चटकन् घर झाडतां येतें, Electric oven मध्यें तऱ्हातऱ्हेचे पदार्थ कसे चटकन् व थोड्या खर्चात होतात. इंग्रजांना कोणत्याही कामाला वेळ चालत नाहीं. सर्व कामें चुटकीसरशीं झालीं पाहिजेत त्यांचीं अगदीं.

उत्तम फर्निचर, रंगीबेरंगी पडदे, सुंदर शय्यागृह, बिछाने, रजया, सर्व दुकानभर पसरलेले, गालिचे वर विजेचा प्रकाश, चुणचुणीत सुंदर युवतींची माल घेण्याची गर्दी, त्यांच्या तो बुटांचा ठकठक आवाज, विक्रेत्या अभिनव बालिकांचीं हसरीं गुलाबी तोंडें वगैरे सेल्फ-रिजेसकडे लोह-चुंबकाप्रमाणें आम्हाला खेचून नेत अगदीं. खालीं वर जाण्याकरितां Escalator म्हणजे सरपटणारा जिना असे. तो एकसारखा फिरत राहायचा. तो चबीला फार आवडे. सर्व मुलें त्यावर खेळत राहायचीं. त्यांना ती एक गमतच वाटायची. खालीं Show windows मध्यें तऱ्हातऱ्हेचे पराँक पाळीपाळीनें येऊन अंगविक्षेप करून, सर्व बाजू दाखवून जात. असे सारखे किती तरी यायचे व जायचे. अशा दुकानांत बघायला जाण्यास कोणासही मज्जाव नसतो.

प्रकरण दुसरें

रोजनिशी

*

तारीख १० ऑगस्ट १९३६

आज सकाळीं १०।। वाजतां ट्यूबनें* प्रवासास निघालों. लंडनच्या जवळपासच्या गांवीं जाण्यायेण्यास फार लवकर व सोयिस्कर व स्वस्त अशी ही सोय आहे. मला ही प्रथम आवडेना. कारण खाली आगगाडीच्या प्लॅट्फॉर्मवर जाण्यास Escalator लागे. मला त्यावरून जाण्याची फार भीति वाटे. ह्यावर प्रथम पाय ठेवतांना नीट पायरीच्या मधोमध ठेवला तर ठीक, चार पायऱ्यापर्यंत जर कडेवर ठेवला तर एकदम पडून मनुष्य शेवटल्या पायरीवर सरपटत जातो. आमच्या बरोबरच्या पंजाबी डॉक्टरनें मला ओढून त्यावर नेलें व पाय नीट न ठेवल्यामुळें एकदम खालच्या पायरीवर मी गेलें. ती जी भीति बसली ती पुष्कळ दिवस जाईना. नेहमीं मी कोणाला निदान मुलीला तरी धरून जाई. पुढें जेव्हां मला एकटीला कामानिमित्त जावें लागे तेव्हां झाली सवय.

आम्ही सर्व होबर्नला हेन्ले (Henley) मोटार कंपनीत मोटार घेण्याचें नक्की करण्याकरितां गेलों. स्टुडबेकर सलून घेण्याचें ठरविलें. नंतर जी० ई०सी० विजेच्या कंपनीत व झेनिथ घड्याळाच्या कंपनीत पायींच गेलों.

१३ ऑगस्ट

या दिवशीं सकाळीं १० वाजतां आमच्या नव्या गाडींतून आम्ही तिघे, ह्यांचे एक मित्र व मुलीची मैत्रीण असे मिळून आम्ही ऑक्सफर्डला जाण्यास निघालों. इंग्लिश ड्रायव्हर थोड्यापुरता नेमला होता. नव्या गाडीची मीं पूजा केली प्रथम आणि मग निघालों.

* ट्यूब = जमिनीच्या पृष्ठभागाखालून ये-जा करणारी ही एक विजेनें चालणारी आगगाडी आहे.

१५ ऑगस्ट १९३६ : ऑक्सफर्ड

रस्त्यांतील वनश्री फारच सुंदर होती. चोहों बाजूनीं हिरवींचार मैदानें. उंच उंच वृक्ष शोभिवंत दिसत होते. रस्ता खेडेगांवांतून होता. आमच्या लखनौ, लाहोर इतपत ह्यांचें खेडें. आमच्या दृष्टीला खेडें म्हणजे शेणाच्या गोवऱ्या, झोपड्या, दारिद्र्य असें माहीत. ते म्हणाले म्हणून आम्ही त्यांना खेडें म्हणू. आसपासचे टुमदार बंगले हे शेतकऱ्यांचे समजू एवढेंच. रस्त्यांनीं Automobile Association चे लोक असत. आमची A. A. चिन्हाची गाडी पाहून सलाम करीत. ऑक्सफर्डला आम्ही २॥ तासांत पोहोचलों. येथें आम्हीं ड्रायव्हर काढून टाकला. पुढील प्रवासांत आम्ही दोघेच आळीपाळीनें गाडी चालवीत असूं. लिंकन कॉलेजमधील पुण्याचे रा. तावडे ह्यांनीं आम्हांस कांहीं कॉलेजें दाखविलीं व नंतर Fifth International Montessori Conference बघण्यास गेलों. सभासदांबरोबर हिरव्या कुरणावर चहा घेतला. संध्याकाळीं करमणुकीचा कार्यक्रम होता. मॅडम माँटेसरी पण उपस्थित होत्या.

लहान मुलांनीं, तरुण मुलींनीं, व एका इटालियन बाईनीं नाच केला. किती बांधेसूद शरीरें त्यांची ! हिरव्या कुरणावरील सुशोभित रंगीबेरंगी फुलांच्या सान्निध्यांत त्या स्त्रियांचा नाच फारच रमणीय दिसला. सुंदर कमावलेले आणि बांधेसूद शरीर असले म्हणजे बाह्य नट्यापट्ट्याची कांही फारशी जरूरी नसते. ' किमिवहि मधुराणां मंडनं नाकृतिनाम् ' ह्या कवि-उक्तीची साक्ष पटली अगदीं त्या सुंदरींना पाहून.

संध्याकाळीं गांवांतून, नदीवरून वगैरे हिडून आलों. ९॥ वाजतां Turl Road वर Exeter Hotel मध्यें वस्तीस आलों. हॉटेल अगदीं स्वच्छ व शांत होतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मोटारमधून Abingdon येथें हिंदुस्थानच्या एका सेवानिवृत्त गव्हर्नरांच्या घरीं गेलों. त्यांनीं तेथें बेताचाच छानसा बंगला बांधला आहे. ते व त्यांच्या पत्नी व कामाला एकच Maid (मोलकरीण) आहे. सर्व जण कामें करितात. लाटसाहेब शेती करून कालक्रमणा करितात. ७०-७५ वर्षांच्या गृहस्थांची कामाची तरतरी पाहून कौतुक वाटलें अगदीं !

आमच्याकडील निरुद्योगी व ' कशांत काय न् फाटक्यांत पाय ' अशा

मंडळींची कीव आली. पांचसहा रुपयांच्या एकेका खोलींत राहणाऱ्या लोकांकडे दोन भांडीं व एक चहाचा कप धुण्यास एक रुपया महिन्याची मोलकरीण लागते. व मी कांहीं काम करीत नाहीं हें सांगण्यास डौल वाटतो आम्हांला ! स्वतःच्या घरचें काम करण्यास लाज व कमीपणा कोणता ? लाटसाहेबांच्या जागीं आम्हीच असतों, तर पिढ्यान् पिढ्या लोळून, मजेनें खाऊन काढल्या असत्या आम्ही. आणि खरेंच, असेच आम्ही उद्योगी असतों तर अशी स्थिति कां येती आम्हांला ?

१६ ऑगस्ट १९३६ : शेक्सपीयरच्या जन्मभूमिंत

नंतर पुनः प्रवास सुरू केला. येथून Stratford-on-Avon या आंग्लकवि शेक्सपीयरच्या जन्मभूमीस गेलों. निसर्ग व मानवी सुखसोयी या दोन्हींचा सुंदर मिलाफ रस्त्यानें दिसला. शेक्सपीयरचें घर, त्याची शाळा, लिहिण्याची जागा सर्व पाहिलें. शेक्सपीयर पुनः आपल्याला दिसावा, येथें तो खेळला असेल, बसला-उठला असेल, काय अप्रतिम डोकें त्याचें, कीं ज्यांतून भराभर अशीं अद्भुत काव्ये व नाटके निर्माण झालीं. त्याचें सर्व पाहायला मिळाल्यानें फारच मजा वाटली. दिवसभर गांवांतून पायींच हिंडलों. रात्रीं एका शेतकऱ्याच्या घरीं राहिलों. एका तरुण जोडप्याचा बंगला होता तो. बाई किती तरतरीत व हुषार होती. सुंदरसें फर्निचर व्यवस्थित रीतीनें मांडलेलें होतें. सर्व गोष्टी बाई हुषारीनें व स्वच्छ अशा देई.

एका रात्री Shakespeare Memorial Theatre मध्ये 'Twelfth Night' हें नाटक पाहण्यास गेलों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बर्मिगहॅमला गेलों. विट्न् येथें हे General Electric Company त कामावर गेले. आमचे मित्र व मुलीची मैत्रीण लंडनला निघून गेलीं. त्यांच्यावाचून आम्हांला अगदीं एकटें एकटें वाटलें. कोणीच आपलें नाहीं. लंडनला दोनतीन हजार तरी आपलीं माणसें असत. आमचे ते मित्र व आम्ही लंडनमध्ये सारखे बरोबर असूं. त्यांचा स्वभाव फारच विनोदी व चांगला असे. कांहींही संकट आलें तरी आनंदानें कोठल्या कोठें काढून नेत असत. ही वृत्ति त्यांनीं कोठून पैदा केली तें देवच जाणे ! आनंदरस

प्याले होते ते. मुलांबाळांना सगळ्यांनाच हवे असत ते. बर्मिंगहॅमला आम्ही Yenton येथे Mitchell & Butler Hotel मध्ये राहात असं. थाटाचें होतें अगदीं.

२० ऑगस्ट : बर्मिंगहॅम

हें गांव लंडनच्या मानानें अगदींच कमी प्रतीचें पण इंग्लंडमध्ये कारखान्यांकरितां प्रसिद्ध व दुसऱ्या दर्जाचें आहे. संध्याकाळीं पायींच येथील आपले मराठी सर्जन पारधी ह्यांच्याकडे गेलों. हे येथें ३६ वर्षे Midland Hospital मध्ये Chief Surgeon आहेत. लंडनला Harley Street मध्ये दर मंगळवारीं जाऊन ते काम करतात. आपल्या कामांत ते इंग्रजांवर कुशल आहेत. कोणतेंही मोठें ऑपरेशन त्यांच्या सल्ल्याशिवाय होत नाही. खूप पैसा मिळविला त्यांनी. त्यांच्या पत्नी इंग्लिश आहेत. एक मुलगा व एक मुलगी अशीं मुलें आहेत त्यांना. हल्लीं वय ६०. स्वभाव फारच चांगला दिसला त्यांचा. आम्हांला 'जेवायला राहा, आपल्या तऱ्हेचें जेवण मी स्वतः करीन' असें ते म्हणाले. येथेंच औषद्या राजे-साहेबांच्या नात अक्कासाहेब ह्यांची पण ओळख झाली. त्या तेथें चित्रकलेचा अभ्यास करण्यासाठीं राहिल्या होत्या.

दुसऱ्या दिवशीं बर्मिंगहॅम सोडलें. जातां जातां बोर्न व्हिल्ला चॉकोलेट करण्याची कॅडबरीची फॅक्टरी पाहून आलों. केवढा प्रचंड पसारा तो. व किती पद्धतशीर मांडणी व व्यवस्था. लहान पगारापासून तों मोठ्या पगारापर्यंतच्या कामगारांच्या सुखसोयी पण पाहण्यासारख्या.

चॉकोलेट करण्याची शास्त्रीय पद्धति, मापें वर्गरे पाहून मजा वाटली. कोणत्याही गोष्टींत अंदाज, भरमसाटपणा नाही. पोळी लाटली ती देखील ठराविक, मोठी, जाड, अशी. सर्व हिशेबी काम. त्यामुळें काम चोख होतें. कामकऱ्यांमध्ये बायकामुलीचें प्रमाण जास्त दिसलें.

२१ ऑगस्ट : स्टॅफोर्ड

तें पाहून ३० मैलांवर Stafford ह्या गांवीं गेलों. हे स्वतः जास्त अभ्यासाकरितां जागोजागीं मोठमोठे विजेचे कारखाने पाहावयास जात. कामें व गांवें याची त्या निमित्तानेंच पहाणी व्हायची. ह्यांचा सारा

दिवस कारखान्यांत जायचा. एकाद्या गांवीं माझें सामाजिक काम निघे. नसल्यास मी व मुलगी गांवभर भटकत असूं. इकडचीं गांवे सुरक्षित, भीति कोठेंच नसे.

Stafford येथें हे English Electric Company त गेले. दुपारीं कंपनीचे Export Manager ह्यांच्याकडे चहाला गेलों. बाईंनीं चहाचे पदार्थ वगैरे स्वतःच केले. चहा पण स्वतःच करून आणला. ह्यांच्याकडे मोलकरीणसुद्धां नव्हती. कसें सर्व व्यवस्थित होते. पुनः सर्व करून झकास कपडे वगैरे घालून हसतमुखानें गप्पा मारायला बाई तयार !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं Crewe ला जाण्यास निघालों. रस्त्याच्या बाजूची वनश्री फारच रमणीय होती. दोहों बाजूंनीं टुमदार बंगले होते. स्टेशनच्या बाजूला गाडी थांबवून हे कामावर गेले. कंपनीच्या मॅनेजरांनीं L. M. S. Railway Hotel मध्ये आम्हांला Lunch दिला. नंतर लागलीच Crewe सोडलें, व ५॥ ला Manchester ला पोहोंचलों.

२४ ऑगस्ट : मॅचेस्टर

पुष्कळशीं हॉटेल्स शोधलीं. जागा कांहीं कोठें मिळेना. शेवटीं मिळालें एक. हें तितकेंसें स्वच्छ नाहीं वाटलें. एक दिवस Manchester College of Technology पाहण्यास गेलों. रात्री आठची वेळ. पण संरक्षकानें सर्व दाखविलें. उपकारच म्हणायचे त्याचे. नाहीं तर भलत्या वेळीं कोण दाखवितो तें ?

साऊथ पोर्ट—Sea Side Resort

दोनतीन दिवस येथें राहून आम्ही South Port ला गेलों. येथें आमच्या नात्याचा एक विद्यार्थी असे. साऊथ पोर्ट हें गांव फारच रमणीय वाटलें. त्या रात्री तेथील फळाफुलांचें प्रदर्शन पाहण्यास आम्ही गेलों. किती चित्ताकर्षक मांडणी होती सर्व ! खूप माणसें पाहायला लोटलीं होती. ऑगस्ट हा महिना साधारण सुट्टीवर लोक जाण्याचा असतो. तेव्हां समुद्रकांठच्या गांवीं फारच मजा असते.

आज सर्व दिवसभर खूपच हिंडलों. रोज निदान ७-८ मैल चालणें व्हावयाचें. संध्याकाळीं L.M.S. Hotel मध्ये जाऊन कॉलिफ्लॉवर, बटाटे,

वाटाणे, दूध व रोटी असें खाल्लें. भूक खूपच लागली होती. व आतांच्या आतां आपलें अन्न खायला हिंदुस्थानांतच जावें असें वाटलें. थोड्या पैशांत व पुष्कळ खायला असें जर कोठें असेल तर तें आपल्या हिंदुस्थानांतच. येथें सर्व वाहेर थाटमाट. खायचें करण्यांत बायकांचा फारसा वेळ जात नाही. जेवणानंतर समुद्रावर गेलों. तेथें एका चमत्कारिक गाडींत बसलों. यंत्र सुरू केल्यावर गाडी खटाखट वाटेल तशी जाऊं लागली. एक प्रकारची साहसाची मजा असते त्यांत. मला खूप भीति वाटली. पण चारपांच मिनिटांतच ती नाहीशी झाली.

२८ ऑगस्ट

एक दिवस दुपारी मुलीला घेऊन मी समुद्रावर गेलें. सूर्यप्रकाशामुळे सर्व सुंदर दिसत होतें. समुद्रावर बायकामुलांची गर्दी होती अगदीं. वर्षाच्या मुलापासून सर्व पाण्याशीं, रेतीशी खेळत होते. गोरीपान अंगें, व चित्रविचित्र रंगांचे पोहण्याचे पोषाख (swimming costumes) फारच रमणीय दिसत. इंग्लिश लोक, मोकळ्या हवेचे व खेळाचे भयंकर भोक्ते आहेत. त्यामुळेच त्यांचे शरीर असें गुटगुटीत आहे. जवळच एक Day Nursery आहे. ज्या आईबापांना हिंडाफिरावयाला, मजा करायला जायचें त्यांना मुलें घेऊन जाणें त्रासाचें असतें. मुलें चोळवटलीं जातात व आपलीही मजा होत नाही अशांनी येथे मुलें ठेवून जावीत. तासाला दोन पेन्स दर पडतो. लहान मूल घरांत असलें, कीं आईला सिनेमा-नाटकाला कोठें जातां येत नाही. पण अशा संस्थांमुळें ती गैरसोय दूर होते.

आज शनिवार, सुट्टी असल्यामुळें रस्त्यानें माणसांची खप गर्दी होती. प्रत्येक जण मजा करीत होता. तान्हीं मुलें, म्हातारीं, तरुण, तरुणी, कोणी चाकाच्या ढकलगाड्यांतून स्वतःच चालवून, स्वतंत्र वृत्तीनें विहार करीत होते. बायकांना तरी स्वतंत्रता किती ! ना कोणाचा धाक ना बंधन. रस्त्यानें रात्रीं अपरात्रीं जाण्याची, एकटें हिंडण्याची मुळींच भीति वाटत नाही. ह्याच्या विरुद्ध आमचें. सर्व परावलंबी. सतरा बंधनें व अठरा धाक. तितकी स्वतंत्रता पण नाही. त्यामुळें साहजिकच प्रकृतीवर परिणाम होतो.

२ यूरो.

रात्रीं एका Cafe मध्ये खाऊन आम्ही व आमचे नातलग असे सर्व समुद्रकाठीं गेलों. आज तेथें दारुकाम होणार होतें. समुद्रावर व्हेनिस येथील गोंडोलाप्रमाणें लहानमोठ्या Pleasure Boats रंगीबेरंगी रोषणाई करून तरुण-तरुणी वल्हवीत होत्या. सुंदर गोरीं अंगें, वर तऱ्हेतऱ्हेचा विद्युत्प्रकाश इंद्रधनुष्याप्रमाणें पाण्यावर ललकारीत होता. सर्व देखावा नयनमनोहर होता. आम्ही हिंदुस्थानी आदमी, असल्या गमतीची थोडीच आम्हाला संवय आहे ! शिवाय मनें तरी कोठें इतकीं स्वस्थ ? हिंदुस्थानी मनाची रचना देखील निराळीच. मजा करायला तरी जन्मजात संवय लागते. मजा मात्र चबीला वाटायची. मला ह्यांत बसायचें, तर तें मला द्या, तर मी बसणार बोटींत अशी सारखी तिची टकळी चालायची.

एका बाजूला बायकांचा नाच, तर कोठें रेडिओ; अशी अनेक तऱ्हेची करमणूक होती. पैशाचें मात्र खोबरें होई. पैशाच्या करमणुकी हेच लोक करूं जाणें. आमच्या हिंदुस्थानांत खायची मारामार मग दुसरें बोलायलाच नको. आज येथें स्पेशल आगगाड्या, मोटारी सारख्या भरभरून येत. एक तासभर दारुकाम झालें.

३० ऑगस्ट : लिव्हरपूल

आज आदितवार. सकाळपासून मुळींच सूर्यदर्शन नव्हतें. त्यामुळें चैन पडेना. १२ च्या सुमारास आम्ही लिव्हरपूलला जाण्यास निघालों. २॥ वाजतां तेथें पोहोंचलों. रेस्टारामध्ये भात-भाजी खाऊन गांवांत पायींच हिडलों. आपलें अन्न खाल्ल्यानं जरा हायसं वाटलें. गांवांतील रस्ते फार रुंद, टोलेजंग इमारती, एकंदर मँचेस्टरपेक्षां स्वच्छ, कमी धुराचें, असें वाटलें. जहाजाचें हें स्टेशन असल्यामुळें Dock वर खूप जहाजें दिसलीं. मुसलमान खलाशी हिंडतांना दिसले. मुसलमान पाहून देखील तो आपला आहे असें वाटलें. पुष्कळ दिवसांनीं आपला मनुष्य पाहिला. किती जरी आम्ही एकमेकांशीं भांडलों तरी अखेर ते व आम्ही एकच ना ?

संध्याकाळच्या वेळेस साऊथपोर्टला परत आलों. Lord Street वर बँड होता. बँडवाल्यांचा काळ्या विजारी व तांबडा कोट असा मिलिटरी थाटाचा पोषाख होता. रस्त्यावरील दुतर्फी झाडांत हिरवे व तांबडे दिवे

लावले होते. सर्व वातावरण आनंदी गोष्टींनीं दुमदुमून गेलें होतें. वरवर पाहणाराला तरी ह्या लोकांना कांहीं काळजी आहे कीं नाहीं असें वाटतें. पैसा तरी कोठून आणतात हे ?

३१ ऑगस्ट

आज पौर्णिमा होती. आकाशांत चंद्रराज प्रफुल्ल झाल्यानें रत्नाकराला प्रेमाचें भरतें आलें होतें. व त्यासरशीं समुद्रावरील रेतीशी सागर लडिवाळपणानें खेळे व रेती आत्मसात् करी. आणि खरें म्हटलें तर निसर्गाचा खेळ बघण्यांतच सात्त्विक आनंद नाहीं का ? दुःखी मनाला देखील परमेश्वराच्या अगम्य लीलेनें च विरंगुळा पडतो. त्यांत पैचाही खर्च नाही. चंद्ररायाची शीतल प्रभा पाहून आमचें हिदुस्थानी सात्त्विक मन उल्हसित झालें. हिदु संकृतीचीं मनं निसर्गांत चट्दशीं विलीन होतात. परमेश्वराजवळ एवढें मागणें आहे, कीं कृत्रिम गोष्टींत सुख मानायला आम्हांला लावूं नकोस. आमचें तें नंदनवन—घर, पति व मुलें ह्यांच्या निकट सान्निध्यांतच गोड वाटतें आम्हांला.

साऊथपोर्ट सोडण्याच्या आदल्या रात्रीं आम्ही आमच्या नातलगाच्या घरीं गेलों. ते एका म्हाताऱ्या शेतकरीणबाईकडे राहात असत. ती त्यांचें आईप्रमाणें करी. घर आधुनिक सामग्रीनें सुसज्ज होतें. बाईला वर्तमानपत्रांतील आजूबाजूची खूप माहिती असे. आमचें पण ती खूप अगत्य करी. आम्ही जाणार म्हणून पुष्कळ खायला दिलें तिनें.

आज सकाळीं १० ला हें गांव सोडलें. Spring Bank नांवाचें आमचें घर Mrs Birk नांवाच्या मास्तरणीनें चालविलें होतें. व्यवस्था छान होती. बाई सर्व स्वतःच करी. राहणाऱ्या बहुतेक सर्व वृद्ध कुमारेकाच असत. एकंदर येथें राहायला आम्हांला फार आवडलें.

२ सप्टेंबर

ह्यानंतर इंग्लिश लेक डिस्ट्रिक्टमधून आम्ही आलों. एकसारखा निमनिम पाऊस पडत होता. आजूबाजूस लहान लहान डोंगर होते. धुक्यामुळें गिरिराज आकाशाला स्पर्शच करीत आहे असा भास होत होता. अधूनच दिननाथ सृष्टीशीं लपंडाव खेळे. घटकेंत दिसे तर घटकेंत मेघां-

आड लपून बसे. आम्ही मात्र आ करून त्याची एकसारखी वाट पाहात होतो अगदीं. आमचा रविराज जरा दिसला नाही कीं कसेसेंच होई.

सृष्टिशोभा किती जरी सुंदर असली तरी ती पाहण्यांत कधीं आपलेपणा असा वाटलाच नाही. तेंच दार्जिलिंगला जातांना हिमालयाचा कानाकोपरा जरी पाहिला तरी मनोभावना प्रेमानें उचंबळून येतात. मायदेशाचें सर्वच चांगलें दिसतें. आणि खरेंच त्याची खरी किंमत स्वदेश सोडला म्हणजेच कळते.

रस्ता काळा भोर गुळगुळीत स्वच्छ असा होता. बाजूनीं जिकडे पाहावें तिकडे हिरवी मखमल आच्छादली आहे असें दिसे. नागमोडी रस्त्यानें मोटार भराभर वळणें घेत होती. इतर मोटारींची पण खूप गर्दी होती. शिवाय मधून मधून सशक्त गोऱ्यापान, खेडवळ अशा आंगल तरुणी सायकलवरून आपला मार्ग आक्रमीत असतांना दिसत; तर काहीं जणी आपल्या लहान लहान मुलांना गाडीतून हिडवतांना दिसत. अशा तऱ्हेनें वनश्री पहात पहात आम्ही Lake Windermere ला आलों. कसें शांत होतें चोहीकडे ! आसपास पुष्कळ हॉटेल्स होती. त्यांपैकीं एकांत जाऊन प्रथम खाऊन आलों. मग सरोवराजवळ हिडून गाडींत बसलों. व Keswick येथें जाण्यास निघालों. मधून मधून सरोवरें लागत. बाजूनीं दाट झाडी लागे. अधून अधून छानदार बंगले, प्रवाशाकरितां राहण्याची, चहाची वगैरे सोय जागोजागी होती. डोंगराच्या उतरणीवरील हिरवा मखमली गालिचा डोळ्यांना फारच आल्हादकारक वाटे. सर्व रस्ता डोंगराच्या मधून होता. ३,००० फूट उंची आहे. इंग्लंडमधील हा लेक डिस्ट्रिक्ट फारच प्रसिद्ध आहे. मोटारींची सारखी रहदारी सुरू होती. आम्ही संध्याकाळीं ५॥ च्या सुमारास Keswick ला पोहोचलों. येथें बंगले फारच सुंदर होते. Bed and Breakfast च्या पाट्या जागोजागीं होत्या. आम्हाला Chest Nut Hill वर एक छानसा बंगला मिळाला. ६०-७० वर्षांच्या म्हाताऱ्या विधवा बाईचा होता तो. ती एका Sailor ची बायको होती. लढाईमध्ये त्याची बोट टॉरपेडो झाल्यापासून तो आठ वर्षे वेडा झाला होता. त्यांतच वारला मग. ह्या बाईनीं घरांत जागोजागीं नवऱ्याचे फोटो, जहाजांचे,

Life Saving Belts चे फोटो लावून ठेवले होते. बाई दुःखी वाटली. घर तिची भाचीच चालवी. ही बाई आमच्याशी फारच चांगली वागे अगदीं.

एक दिवस संध्याकाळीं Durwent Water सरोवरावर आम्ही पायीच फिरायला गेलों. रस्त्याच्या बाजूला हिरवेचार Golf Links होते. सरोवराकांठीं लहान लहान बोटी सहल करण्यास होत्या. त्यांतून प्रियमीलनाखातर नवयुवयुवती नौकाविहार करीत होतीं. हंसहंसी मधूनच पंख फडफडवीत एकमेकांशीं गुंजारव करीत. त्यांची ती चालण्याची डौलदार ढब चित्त हरून नेई. लहान मुलांची आपल्या आई-बापांना आम्हाला बोटींतून जायचें म्हणून गर्दी चालली होती. आमची चवी पण लागली गडबड करायला. म्हणून एका बोटींतून आम्ही पण चक्कर मारून येण्याचें ठरविलें. आमच्याबरोबर एक सुंदरसें दुष्यंत-शकुंतला होते. दोघेही यौवनभारानें मुसमुसलेले होते. त्यांच्याकडे बघत राहावेसें वाटलें. मधूनच किंचित् पर्जन्यवृष्टि झाली. वरुणराजानें जणूं ह्या दुष्यंत-शकुंतलेवर अक्षदांचा वर्षाव केला. आणि म्हणूनच ते जरा निवाऱ्याच्या जागी जाऊन बसले. आणि मला मात्र गडकऱ्यांच्या 'रंग गुलाबी संध्या पसरी पश्चिम दिग्भागी' ह्या गुलाबी कोड्याची साक्ष पटवून दिली त्यांनीं. एकमेकांच्या बाहुपाशांत सरोवराची सहल केव्हां झाली हें कळलें देखील नसेल त्यांना ?

हंसहंसींचा विलास पाहणें ही जशी अनैसर्गिक गोष्ट वाटत नाहीं तशीच इंग्लिश तरुणतरुणींच्या चव्हाट्यावर पसरलेल्या विलासांची आतां तीन महिन्यांच्या अनुभवानें चांगली संवय झाली आहे. आम्ही बाकीचे मुलांबाळांचे लोक त्यांच्या प्रश्नाच्या भडिमारानें अगदीं भंडावून गेलों होतीं. मग कांहो बाबा, हें चाक असें फिरविलें तर जहाज कोठें जाईल ? तुम्हाला बोटींतून जायला आवडतें कीं नाहीं ? कशी मजा आहे नाहीं का ? वगैरे वगैरे मुलांच्या त्या सात्त्विक व निष्पाप चेहऱ्याकडे पाहून व त्यांचा गोडसा किलबिलाट ऐकून किती किती समाधान वाटतें ! मुलांबरोबर आईबापांना पुनः मूलच बनावें लागतें. त्यांच्याशीं समरस होण्याची, बोंबडे बोल बोलण्याची, चूल-बोळकीं खेळण्याची आईबापांची ही दुसरी शैशवावस्थाच नाहीं का ? ह्या दुसऱ्या अवस्थेंत मात्र मुलांशीं खेळणें,

त्यांच्या प्रश्नांचीं न त्रासतां उत्तरें देणें हें मोठेंच काम असतें. आणि हें नीटपणें पार पडणें आईबापांच्या सांसारिक परिस्थितीवर अवलंबून असतें. संसाराच्या तीव्र आंचेनें एकादा जीव पोळला असल्यास, त्या आचेचा डाग जर आईबापांच्या हृत्पटलावर असला तर हें रम्य काम कठिण होऊन बसतें. मुलांना चापट्या व धसफस करून बोळवणी करावी लागते. असो. अशा ह्या रम्य मुलांच्या व त्या नववधूवरांच्या सहवासांत आम्ही खूप दूर जाऊन आलों.

सरोवराकांठीं एका बाजूस गोऱ्यापान युवयुवती जलक्रीडा करीत होतीं, बाजूसच मोटारी व कॅरॅन्ज्यांचा तांडा पडला होता. सर्व जण निसर्गाचा पूर्ण उपभोग घेत होते.

वरती झाडांमधून पायवाट होती, तेथें उंचवट्यावर Ruskin चा पुतळा होता. त्यावर खालील कविता होती.

The first thing which I remember as an event in life, was being taken by my nurse to the Brow of Friars Crajon, Durwent water.

बापाला बाप न मानणाऱ्या तरुण पिढीला Ruskin ची, यःकश्चित् नर्सबद्दल वाटणारी कृतज्ञताबुद्धि रुचेल का ?

३ सप्टेंबर

आज सकाळीं १० वाजतां आम्ही Keswick सोडलें. पाऊस अधून अधून पडे. पुष्कळ वेळ सरोवर व डोंगर दिसतच होते. पुनः पुन्हां त्यांच्याकडे पाहात होतों. एकेक गोष्ट आयुष्यांत एकदांच होते. येथें आपण येऊं असें कधीं तरी वाटलें होतें काय ? पुनः तरी कोण कशाला जातो ? गेला क्षण हा आपला. कालांतरानें आपण नसूं, हे वृक्ष, हें सरोवर, हा गिरि सर्व येथेंच असतील. असेच हजारों लोक येतील. ह्यांना पाहून संतोष पावतील. असा नेहमींप्रमाणें वैराग्य वाटायला लावणारा विचार ह्यांच्या मनांत आला. मीं म्हटलें, थोड्या काळांतच आपण जाऊं; पण सरोवर, पर्वत हे देखील नाशवंतच नाहीत का ? ज्यानें पाळणा पाहिला आहे, त्याला तिरडी आहेच. कालाच्या फेऱ्यांत सर्व नाहीत का ? असो. आम्ही तिथे

व आमची मोटार एवढेंच येथें आपलें असे. आणि आम्ही तिथे जेथें असूं तेथें नंदनवनच नाही का ? शाळा चांगली नसणाऱ्या अशा गांवीं एकाद्या खेपेस बदली झाली तरच चबी, बोर्डिंगमध्ये आम्हाला सोडून जायची. बाकी सर्व जागीं जायचें तेथें आम्ही सर्वच बरोबर जात असूं. एकमेकांना सोडून राहण्याची फारशी कोणालाच संवय नाही.

४ सप्टेंबर १९३६ : स्कॉटलंडमध्ये प्रवेश

अशा सुखदुःखमिश्रित विचारांत आम्ही Keswick सोडलें. वाटेंत डंपरी, कार्लईल, कॅसल, डगलस् हीं गांवे लागलीं. आतां आम्ही स्कॉटलंडला आलो. रस्ता सुंदर व निबिड अरण्यांतून होता. पाऊस झिम-झिम पडत होता. कोटल्या कोठें आपण आलों. आपलीं सर्व माणसें किती दूर ! बाकी सर्व गोरे आपण तेवढे परके; काळे, म्हणजे चटकन् सर्वांतून निवडून पडणारे, असें वाटलें. ह्याचा अनुभव छान आला. एकदां आम्ही घटकाभर मोटार थांबविली. त्या वेळेस शाळेंतून लहान लहान मुलें घरीं चाललीं होती. त्या बालचमूचा गराडा मोटारभोंवतीं पडला, व प्रत्येक जण कुतूहलानें आमच्याकडे Darkie म्हणून बघूं लागला. I want to see that monkey म्हणून एकमेकांत हमरीतुमरी सुरू झाली. आम्हाला कसेसेंच वाटलें. पण पाठीमागून लगेच त्यांच्या मास्तरणी आल्या व त्या चमूला पुढें हांकललें. व अशा वर्तणुकीबद्दल त्यांना त्या रागें भरल्या.

नंतर ३॥ ला आम्ही Kirkcudbright ह्या गांवीं आलों. Selkirk Arms Hotel मध्ये उतरलों. दुपारीं २ वाजतां Mrs. Elbourne व तिची ९ वर्षाची मुलगी Barbara येथील English Electric Company तील Erector यांची बायको व मुलगी आमच्या हॉटेलमध्ये आम्हास भेटायला आल्या व आम्हाला आपल्याकडे चहाला घेऊन गेल्या. वरील गृहस्थांचा संबंध हे त्यांचें पॉवर हाऊस बघायला गेले म्हणून आला. शिवाय मुंबईला व भीरा येथें ते कामानिमित्त होते म्हणून हिंदुस्थानी लोकांचा ओढा होता त्यांना. किती चांगली होती ही मंडळी स्वभावानें. अशा लहान गांवीं आम्हाला करमायचें नाही म्हणून सारखी काळजी घेत असत. असो. इंग्लिश लोक आम्हाला तरी चांगले वाटले. हॉटेलचे लोक

देखील पैशाकरितां कां होईना पण आमच्या सुखसोयी, आवडीनावडी वगैरे गोष्टीकडे काळजीपूर्वक बघतात. आम्हाला तरी वार्डट अनुभव इतके दिवस कोठेंच आला नाहीं. उलट थोड्या वेळांत आमचें व पुष्कळांचें किती जमत असे. आपण चांगलें वागल्यास दुसरा तरी वार्डट कशाला वागणार आहे ?

५ सप्टेंबर १९३६ : स्कॉटलंडच्या किनाऱ्यावरून आयर्लंड

आज सकाळीं १० वाजतां Kirkcudbright सोडलें. स्कॉटलंडची वनश्री फारच रमणीय आहे. गर्द झाडी, सुंदर हिरवीचार डोंगरसपाटी, एका बाजूला अफाट सागर. आमचा रस्ता ह्या दोन्हीच्या मधून होता. पाऊस झिमझिम पडत होता. धुक्यामुळें आकाश व सागराची कड एकमेकांना भिडली आहेशी वाटे. रस्त्यानें मोटारीची गर्दी नव्हती. रस्ता नागमोडी, अरुंद, एका बाजूला डोंगराचे अक्राळविकाळ कडे, तर एका बाजूला समुद्र. थोड्या अंतरापुढील रस्ता धुक्यामुळें दिसावयाचाच नाहीं. जर का वरून एकादी मोटार आली आणि आदळली तर जलसमाधि मिळावयाची. अशी सारखी मला भीति वाटत होती. पण लवकरच दिसू लागलें व मग पुनः निसर्गाच्या शोभेचा अलोट लाभ आम्हांला मिळाला.

सागर जणू अत्यंत प्रेमानें धरणीमातेला सारखा अभिषेक करून भिजवीत होता. वरून पर्जन्यवृष्टि होत होती. एकीकडे डोंगरांचे कडे, धरणीमातेचे, छातीवर हात देऊन इतरांपासून रक्षण करीत होते.

समुद्र, पर्जन्य व गिरि, आपापल्यापरीनें, ऐटीनें आपल्या स्वतंत्र जन्मभूमीचें कौतुकच करीत होते. इंग्लंड देशावर कोठेंही तुम्ही नजर टाका, प्रत्येक कोनाकोपऱ्यांतून आम्ही स्वतंत्र आहोंत असाच ध्वनि निघत नाही का ? सागराच्या अपरिमित लाटा गगनभेदी आवाज करून सांगतात, कीं आमच्या ह्या सागराला कोणाकोणाची देखील भीति नाही.

बाजूला जवळच आयर्लंडचा किनारा दिसला, तोही ऐटीनें स्वतंत्रतेचीच ग्वाही फिरवीत होता, आणि सर्व हिंदुस्थानी लोकांना शिकवीत होता कीं आयर्लंडप्रमाणें हिंदुस्थानला स्वतंत्र व्हायचें आहे. असो. अशा

विचारांत आम्ही मार्ग आक्रमीत होतो. वाटेंत Ballantrae, Girvan, Ayr अशीं गांवें लागलीं. Ballantrae येथें Lunch घेतला. फारच छान मिळाला. Waitress व मालकीण फारच चांगल्या वाटल्या. अर्ध्या तासाच्या सहवासांत तिनें आम्हांला चटका लावला अगदीं! ती कोण, आम्ही कोठचे ? पण म्हणतात ना, कीं सात पावले चालून गेलें कीं प्रेम जमतें. तसेंच जागोजागीं आमचें होई. ह्यापुढें Ayr लागलें. येथें Robert Burns हा कवि जन्मला. त्याचा पुतळा पाहिला. तेथून ग्लासगोच्या रस्त्यास लागलों. रस्ते रुंद, मोठे होते. सपाटी लागली आतां. तितकी शोभा कमी झाली ; एकंदर आज १५० मैलांचा प्रवास केला. हे पण मोटार चालवून कंटाळले होते अगदी. शिवाय हॉटेले शोधणें, गॅरेज शोधणें, याचा पण त्यांनाच त्रास पडे.

८ सप्टेंबर १९३६ : ग्लासगो व स्कॉटलंडमधील लेक डिस्ट्रिक्ट

ग्लासगोला आम्ही Lynedock Hotel मध्ये उतरलों. किती चमचम करीत होतें चोहींकडे. आंधोळीच्या मोऱ्या, संडास किती स्वच्छ. ते उपयोगांत आणून त्यांची शोभा जाईल असें वाटे. नुसतें पाहात राहावें. कोणीकडे त्यांचे संडास व मोऱ्या. आमच्या इकडच्या श्रीमंतांच्या सुद्धां घरांत इतकी स्वच्छता व थाट कोठेंच मिळायचा नाही. काय ते घाणीचे अवतार!!! मुंबईसारख्या शहरीं मोठमोठ्या हिंदुस्थानी लोकांनीं चालविलेल्या हॉटेलांत देखील तीच स्थिति. त्या घाणीपायीं तेथें पाय ठेवूं नयेसें वाटतें. पृथ्वी-वरचा तो एक खरोखरीचाच नरकवास आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

हॉटेलच्या चालकांनीं स्वच्छता ठेवणें हें योग्य. खरेंच; तरी पण, तेथें येणाऱ्या जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचें तें स्वच्छ राखणें हें कर्तव्य नव्हे काय ? सार्वजनिक स्वच्छतेची आम्हांला शिकवण आहे कोठें ? पाश्चात्यांची स्वच्छता निदान दिखाऊ तरी आहेच आहे ह्यांत मूळीच शंका नाही. आठ आठ दिवस आंधोळ नसतील करीत ते, पण आंधोळ करून मळकट घाणेरडे कपडे घालून हिडण्यापेक्षां ते निदान वरवरचे तरी बरे.

हॉटेलमध्ये सामानाची व्यवस्था लावन व कपडे वगैरे बदलून ट्रॅम्नें

गांवांत गेलों. L. M. S. Tea Rooms मध्ये जाऊन खाल्लें. आणि पायींच फिरत फिरत Woolworth मध्ये गेलों. हें दुकान आपलें जेथें तेथें आहेच. येथें सर्व संसारोपयोगी जिन्नस ३ पेन्स व ६ पेन्स ह्या किंमतीचे असतात. स्वस्त व उत्तम अशा वस्तू येथें असतात. किती तरी गर्दी येथें असायची. कांही नाहीं घेतलें तरी माल पाहात राहावा. वेळ घालविण्याला बरें तें एक साधन असतें. येथें खाण्याची व चहाची पण छान व्यवस्था असते. विकणाऱ्या सर्व बायका व मुलीच. आणि सर्व देखावा अगदीं सिनेमा-नाटकाप्रमाणें वाटे. मुलीचे झगे पांढरे, डोक्याला छानशी झालरीची पांढरी टोपी, ओठांना रंग लावलेला, हरिणीप्रमाणें चटपट चालण्याची लकब, गालांना गुलाबी रंगाची छटा व तीं हंसरीं तोंडें कशी सुरेख दिसत अगदीं. विकत घेणाऱ्यांचें भान हरून टाकीत. त्यांना असा प्रश्न विचारावासा वाटे, कीं 'का ग सुंदरीनो, अशा खडतर कामास परमेश्वरानें तुम्हांला लावलें'? काय करतील बिचाऱ्या. त्यांच्या देशांत पुरुषांचें प्रमाण कमी. ह्यांच्याशीं लग्नं करणार कोण ? तेव्हां स्वतःचें स्वतःच कम-वायला हवें ना ?

येथें सगळीकडे बायकांचेंच राज्य जवळजवळ. एक दिवस आम्ही फोटो काढायला गेलों. प्रथम बाईच पुढें आली. मला वाटलें आतां येईल फोटोग्राफर; पण कसचें. फोटोग्राफर पण स्त्रीच. धंद्याचें पुष्कळसें क्षेत्र स्त्रियांनीं पटकावलें आहे.

शनिवार असल्यामुळें, सर्व सिनेमागृहांपुढें अतोनात गर्दी होती. येथें Queue ची पद्धत असते. म्हणजे जोडीजोडीनें एकामागें एक प्रवेश मिळण्यासाठीं उभें राहायचें, कोठेही घाई करून धक्काबुक्की करीत पुढें जायचें नाहीं. ह्या पद्धतीनें किती व्यवस्थित काम होतें. आगगाडीचीं तिकिटें काढण्याच्या जागीं, फार काय, कोठेही गर्दीच्या जागीं ह्यांची अशीच व्यवस्था असते. त्यामुळें गोंधळ कोठेंच होत नाहीं. आपल्याकडे गर्दीच्या जागीं जीव कोंडतो, धाबरा होतो व त्यामुळें गर्दीत जाऊं नयेसें वाटतें. तेव्हां अशा तऱ्हेची Queue ची पद्धत शाळेंतून, व घरीं आईबापांनीं व प्रत्येक मोठ्या माणसांनीं, शिकविल्यास व शिकल्यास आपल्यांत पण व्यवस्थितपणा तेव्हांच येईल. अशा तऱ्हेची शिस्त अंगीं बाणल्याशिवाय पुढील मोठीं कामें

करणार कशीं ? हा Queue सिनेमागृहापुढें दोन्ही बाजूस एकेक फर्लांग दिसे. Queue मध्ये लोक वर्तमानपत्र वाचीत असतात. कारण कित्येक वेळां तासन् तास माणसाला उभें राहावें लागतें. येथील लोकांचा वर्तमानपत्र वाचण्याचा फार सुळसुळाट असतो. जेवतांना, खातांना देखील एकेक पान उलटायचें व तोडांत घांस घालायचा. प्रत्येकाचें सर्व काम अगदीं गुपचुप.

स्कॉट कवीनॅ वणिंलेलें Loch Lomond

आज सकाळीं १०॥ वाजतां अम्ही सर्व Loch Lomond बघण्यास निघालों. सकाळपासून सूर्यदर्शन नव्हतेंच. Great Western Street वरून गेल्यानंतर, रस्त्याच्या डाव्या बाजस दोनतीन मैलानंतर क्लाइड (Clyde) नदी लागते. तिच्या पलीकडे एका बाजूस हिरवींचार डोंगराचीं पठारें, आणि दुसऱ्या बाजूस काळाभोर असा डांबरी रस्ता, रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूस पुनः उंच उंच डोंगर, नदीवर लहानमोठीं जहाजें, नदीच्या बाजूनें सायकलींवरून सशक्त तरुण मुलें आणि मुली जात होतीं, तर बस्मधून लहानगी मुलें व आईबाप असे जात होते. अशी सर्व मजा पाहून मन आनंदी झाले; नित्याचा कंटाळवाणा क्रम सोडन नव्या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे मन किती टवटवीत होतें ? ग्लासगोपासून Loch Lomond ४० मैल आहे; पण इतक्या दूर व चढणावरून सुंदर मुलेंमुलीं जातांना पाहून कौतुक वाटलें. सगळ्यांचीं शरीरें सुरेख. अशक्त, अकाली म्हातारे दिसणारे क्वचित्तच मिळायचे. उत्तम शरीरा-मुळें प्रत्येक जण किती तरुण वाटायचा. शरीर उत्तम ठेवण्याची कला हेच लोक जाणोत. त्यांच्याकडे कृत्रिम सौंदर्यसाधन आहे. पण नैसर्गिकपण तितकेंच आहे. आमच्याकडील तरुण पिढी कशी खंगलेली दिसते. त्यांचें फक्त कृत्रिम नटणेंच पाहून घ्यावें. आमच्याकडील जाणारीं कॉलेजमधील मुलेंमुली डोळ्यांना चष्मे, नाक वर आलेलें, दांत विगलित होणारे, बुटकीं, शरीराची मेहनत एकाला नको. नटणें तेवढें कोणाचें शिकले देव जाणे ! आमच्याकडील एकाचें तरी शरीर बांधेसूद आहे का ? आई-बापांचें तर त्याकडे लक्ष नाहीच नाही, पण स्वतः विद्यार्थ्यांचें देखील

मुळीच नाही. देशाची गरिबी म्हटली तर क्रीम, पावडरी, नखें रंगविण्याचे रंग, अगदी चाळींतील टीचभर खोलींत देखील घुसले आहेत. आणि हे सर्व मी तर म्हणतें प्रेतावरील शृंगाराप्रमाणेंच दिसत नाहीं का ? कृत्रिम सौंदर्याबरोबरच नैसर्गिक उपाय नकोत का करायला ? नुसती फोल डिग्री घेतलेल्या व शुष्क शरीराच्या तरुणतरुणींची दया येते अगदी ! हे पोषाखी तरुण कोणत्या कामाला उपयोगी पडणार ! असो. अशा विचारांत सरोवरें पाहिलीं. त्यांच्याभोंवतीं झाडीचें दाट वेष्टण होतें. मधूनच पाऊस पडे, त्यामुळें तरुण मुलांमुलींचा विरस होई. त्यांचा सरोवराकांठचा विलास पुरा व्हावा म्हणून मधूनच पाऊस अगदी थांबे. कित्येक जागीं ही तरुण मंडळी स्टोव्ह पेटवून आपला लहानगा संसार मांडीत, मजेनें दोघे जण एकमेकांना मदत करून पदार्थ तयार करीत. सरोवराकांठचा त्यांचा हा क्षणिक संसार डोळ्यांना किती रम्य दिसे आणि संसाराचा हा त्यांचा रम्य उपकाल असाच सदैव राहील का ? प्रेमाचा उगम व्हायला, सरोवर व दोघांची यौवनावस्था व सुंदर शरीरें, अगदी अनुरूप नाहीत का ? हो, पण ह्या तरुणांना जास्त वेळ अशाच स्थितींत न सोडतां, मेघांचें पटल विरल होई, व दिनमणि डोकावून बघे. असो. ह्या तरुणांना सोडून आपण दुसरीकडे जाऊं.

चवी अगदी आनंदांत होती. म्हटलें येथें आहे तों मोकळेपणानें खेळ व मजा कर. आणि ह्या मुलांमुलीसारखीच उंच, धिप्पाड व सशक्त हो. प्रेथील टेकड्यांवर व झाडांमधून फुलपांखरासारखी बागड. लहानपण रम्य, त्यांत आईबाप असल्यावर बाळपणच्या सुखाला सीमाच नसते. पुढचें कोणीं पाहिलें ? नुसती डिग्री मुलांनीं मिळवावी ह्या मताची मी नाहीच. प्रवास हें देखील दांडगें शिक्षण आहे. शिवाय प्रकृति छान होईल, म्हणूनच तिला आम्ही अभ्यास बुडवून देखील नेलें. बायका-मुलींना येथें स्वतंत्रता खूप. मोकळ्या हवेंत खेळणें, पळणें ह्या गोष्टी मिळत. आमची सर्वच पद्धत निराळी; जरा मोठ्या मुली झाल्या, कीं मोठ्यानें हंसूं नको, एकटी जाऊं नको. चारचौघांत धावूं, पळूं नकोस. अशामुळें बाहेरचे व्यायाम-ही नाहीत, आणि नवीन व यांत्रिक पद्धतीमुळें घरकाम नाहीं. मग मुली शरीरानें सुंदर राहणार कशा ? उगाच एकाद्यानें पाश्चात्यांच्या व

आमच्या मुलींची तुलना केली तर तें चुकीचें नाहीं का ठरणार ? प्रत्येकाच्या रीति निराळ्या. तेव्हां जितकें जमेल तेवढी सुधारणा मात्र करायला हवी एवढें खरें.

मोटार सुंदर रस्त्यांवरून कशी वेगानें चालली होती. पुनः Clyde नदी दिसली. आमच्या गंगा-गोदावरी दिसल्या, कीं दोन्ही हात सहजा-सहजीं जोडले जातात. मनांत भक्तिभाव उभा राहतो. पण इंग्रजांची नदी दिसली, कीं त्यांचीं तीं जहाजे, त्यांतून सर्व जगाशीं अफाट व्यापार करण्याची महत्त्वाकांक्षा, नदीच्या कांठचीं लांकडें तोडून, प्रचंड जहाजे बांधून, सर्व जगाच्या पेठांतून पैसा लुटून, आपल्या देशांत सुवर्णाचा ढीग करण्याची पद्धत पाहून कौतुक वाटतें. इंग्रज व्यवहारी, आपलें दर गोष्टींत हित कसें साधायचें हें त्यांना माहीत. त्यांना देवभोळ्या गोष्टीत वेळ घालायला फुरसत आहे कोठे ? नदीची प्रार्थना करून किंवा 'अस्त्युत्तरस्यां हिमालयो नाम नगाधिराजः' असें म्हणून जग नश्वर आहे असें मानण्यांत त्यांनीं काळाचा अपव्यय केलेला नाही, तर नद्यांकडून, निसर्गाकडून, आपल्या मुलांवाळांची छान तरतूद करून ठेविली आहे अगदीं.

असो. अशा विचारांत आम्ही घरीं येऊन पोहोचलों. नंतर कपडे वगैरे बदलून गांवांत पायीच गेलों. भटकत भटकत युनिव्हर्सिटीजवळ आलों. खूप मोठ्या दगडी इमारती आहेत ह्या. येथें आपले किती तरी लोक शिकून गेले असतील. एकादा ग्लासगोची डिग्री घेतलेला मनुष्य पाहिला तर कोण अहंमन्यता असते त्याला. इंग्लंडला ४-५ वर्षे राहून आपला मनुष्य आला, कीं डोकीं फिरून जातात त्यांचीं.

नंतर आम्हीं Kelvin Hall पाहिला. येथें प्रदर्शन, मोठ्या सभा वगैरे होतात. Art gallery वगैरे दुरूनच पाहून ट्रॅमनें शहरांतून कॅथीड्रलच्या बाजूला गेलों. येथें बाजूला मोठें हॉस्पिटल आहे. हें सर्व दुरूनच पाहून ट्रॅमनें कॉर्पोरेशनच्या इमारतीवरून घरीं परत आलों. एकंदर ग्लासगो हें शहर पुष्कळ गोष्टींकरितां बघण्यासारखें आहे. एक तर हें व्यापारासाठीं व कारखान्याकरितां प्रसिद्ध आहे.

९ सप्टेंबर

आज आर्ट गॅलरी बघण्यास गेलों. ग्लासगो जहाजे बांधण्याकरितां प्रसिद्ध आहे. तेव्हां आरंभापासून कसकशी तीं केलीं, नंतर कशा सुधारणा त्यांत होत गेल्या, हिदुस्थान, कॅनडा वगैरे देशांना ती कशीं पुरविलीं वगैरे सर्व माहिती व नमुने तेथें आहेत. तसेंच आगगाडीचीं इंजिनें वरील सर्व देशांना येथून कशी करून पाठविली जातात हेंही पाहिलें. इंग्रजांनीं सर्व तयार करावें व इतरांनीं तें आयतें घ्यावें. छान न्याय आहे ! कशा बाजारपेठा त्यांनीं आपल्याशा करून टाकल्या ? त्यांच्या पदार्थविज्ञानसंग्रहा-
लयांत अगदी लहान मुलांना शास्त्रीय ज्ञान, खेळतां खेळतां समजेल अशी सोय असते. आईबापांना, शाळा कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांना, मुलगा शास्त्रीय ज्ञानांत भर घालून देशाचा व्यापार कसा वाढविल अशी जबर महत्वा-
कांक्षा असते. आणि आम्हांला मात्र मुलानें बी.ए., एम्.ए. होऊन कार-
कून व्हावेसें वाटतें. एकादा हुषार निघाल्यास आय. सी. एस्. व्हावासा वाटतो. खरें पाहिलें तर नोकऱ्या करून कोणतें तरी राष्ट्र मंठें झालें आहे का ? तेव्हां इकडे येणाऱ्या माणसांनीं ह्यांचा पदार्थविज्ञानसंग्रह अवश्य पाहवा. असो. येथें आल्यावर एक गोष्ट प्रामुख्याने दिसली, ती ही, कीं लंडन, बर्मिगहॅम्, मँचेस्टर, साऊथपोर्ट, व ग्लासगो ह्या गांवी हिदुस्थानी लोक डॉक्टरकीच्या धंद्यावर फावड्यानें पैसा ओढीत आहेत. व ही फारच अभिमानाची गोष्ट आहे. इंग्रज लोक काळे डॉक्टर पसंत करतात. शस्त्रत्रियेंत तर आपल्या लोकांचा हातखंडा आहे अगदीं, असें पुष्कळ ठिकाणीं लोकांच्या तोंडून ऐकिलें. दुःखाची गोष्ट एवढीच, कीं बहुतेक डॉक्टरांनीं आंग्ल पत्नीच केल्या आहेत. घरेंदारें करून ते जवळजवळ इंग्लिशच बनले आहेत. एवढ्या नामांकित डॉक्टरांची पत्नी होण्याचें भाग्य आपल्या बाय-
कांना लाभतें, तर पुष्कळ कुमारिकांचें नशीब उघडलें असतें; पण चार पांच वर्षे इंग्लंडमध्ये राहून आपल्या मुली ह्यांना नीरस वाटूं लागतात. येथें कुमारिकांना काय तोटा आहे ? व सावज जाळ्यांत अडकविण्याची कला त्यांना चांगलीच माहीत आहे. नशीब बिचाऱ्या हिंदुकन्येचें ! हल्लींच्या चढाओढीच्या काळांत तिचें मात्र कठिण होत चाललें आहे खरें.

१० सप्टेंबर १९३६

दुपारीं एक वाजतां हे कामावरून परत आले. नंतर ट्रॅमनें आम्ही गांवांत गेलों. घाईघाईनें चुकून मोठ्या हॉटेलमध्ये Lunch ला गेलों. खाल्लें थोडेंसेंच, पण बिल एकदम ८ शिलिंग पडलें. मोठमोठ्या हॉटेलचा थाट बघून घ्यावा तेवढा. पोट रिकामें असतांना देखील जबरदस्त बिल पाहून पोटदुखी लागायची एकादें वेळेस. खाणें झाल्यानंतर कॉर्पोरेशन बिल्डिंग-जवळ गेलों. तेथें सर्व गांवांतून हिंडून आणण्याची बस् मिळते. दर प्रत्येकीं एक शिलिंग. मुलांना अर्धा पडे. दोन तासांत पुष्कळच दाखवून आणलें. सर्व बस् गच्च भरली होती. माहिती Loud Speaker मधून सांगत. त्यामुळें सर्वांना नीट ऐकूं येई. किती छान व्यवस्था चोहीकडे; गोंधळ, गोंगाट कोठेंच नाही. पुष्कळ गोष्टी जागोजागीं लिहिलेल्या असायच्या. अर्थात् लोक शिकलेले म्हणूनच हें जुळतें. हिंदुस्थान आधी साक्षर झाला पाहिजे. त्याशिवाय धडगत नाही. येथें कोणी तरी अडाणी बावळें दिसतें का ? शिक्षणाचा प्रभाव केवढा आहे ? विद्या नसलेलीं माणसें पशुकोटींतच नाहीत काय ?

११ सप्टेंबर : स्कॉटलंडची राजधानी एडिंबरो

आज सकाळीं १०।। च्या सुमारास आम्हीं ग्लासगो सोडलें, व एडिंबरोच्या रस्त्यास लागलों. रस्ता खूप रुंद होता. बाजूचा देखावा सुंदर होता. हल्लीं सूर्यदर्शन बहुतेक नसेच. येथून एडिंबरो ५० मैल होतें. हें गांव प्रसिद्ध, शिवाय आपले पुष्कळ लोक येथें वैद्यकी शिकून गेलेले, म्हणून पाहण्याची फार उत्सुकता होती. Grosvenor Street वर Zetland Hotel पार्शी १२।। च्या सुमारास आम्हीं सर्व आलों. ग्लासगो येथील Lynedock हॉटेल फारच स्वच्छ होतें. त्या मानानें हें घाणेरडें व जुनाट वाटलें. एक वाजतां जेवून आम्ही घराबाहेर पडलों. प्रिन्सेस स्ट्रीट हा येथील उत्तम रस्ता. सुंदर स्त्रियांची व माणसांची रस्त्यावर सारखी रहदारी होती. ५४, प्रिन्सेस स्ट्रीटवर थॉमस कुककडे, घरून कांहीं पत्रें आलीं का म्हणून पाहिलें. पण आमचें एक सुद्धां नव्हतें. परदेशांत घरच्या पत्रांची मनुष्य चातकाप्रमाणें वाट पाहतो. केव्हां एकदां सोमवार येतो

व मेल येते असें होई. संध्याकाळीं ५ वाजतां हे कारखान्यांतून आल्यावर आम्ही Castle बघायला गेलों. येथें राजाचे मुकुट वगैरे आहेत. State Prison आहे. तेथेंच जवळ War Memorial आहे. हेंच जगांतील, युद्धाचें फार मोठें स्मारक आहे. ह्या इमारतीमध्ये ज्या वीरांनीं आपला देह समरांगणांत देशाकरितां वाहिला, त्यांच्याबद्दल प्रशंसोद्गार आहेत. ह्या वीरांमध्ये आपले म्हैसूर, लखनौ, बंगलोर, येथील लोक होते.

इंग्लंडमध्ये जागजागी लढाईचीं स्मारके आहेत. लढाईची स्मृति लोकांच्या मनांत अगदीं ताजी आहे. बायकांना तर लढाई नको वाटते अगदीं. कारण त्यांनीं आपला नवरा किंवा मुलगा देशाला देऊन अप्रत्यक्ष रीतीनें स्वतःच प्राण दिलेला आहे. आणि म्हणूनच स्वजनांचा वियोग त्यांच्या मनांत अगदीं ताजा आहे. असो. हें हृदयस्पर्शी दृश्य पाहून आम्ही खालीं उतरलों. नंतर युनिव्हर्सिटी, ऑबझर्व्हेटरी वगैरे पाहिलीं. नंतर L. M. S. Hotel मध्ये खाण्यास गेलों. तेथेंच सिगापूर, मलायामध्ये राहणारा साहेब आमच्याजवळ येऊन बोलूं लागला. तुम्ही तामीळ आहांत का ? ब्राह्मण आहांत का ? हो, म्हटलें आम्ही ब्राह्मण आहोंत. इंग्लंडमध्ये ब्राह्मण व हिंदु हे नुसते शब्द माहीत आहेत. व साधारण हे लोक दुसऱ्या जातीला छळणारे, वाईट असा समज आहे. आम्हांला कबूल आहे, कीं आम्ही दुसऱ्यांना वाईट वागवतो. पण तसे नियम असायला कारणें व काळ निराळा होता. आज आम्ही बदलत आहोंत. पण एकदम कसे बदलणार ? हो ह्यांचाच हा किल्ला. काय सांगतो ! मेरी क्वीन ऑफ स्कॉटला इलिझाबेथ राणीनें किती छळलें ? १८ वर्षे तर तिला कैदेत ठेविलें. प्रॉटेस्टंट व कॅथॉलिक ह्यांत किती भांडणें होती ? धर्मछळाला किती लोक कंटाळले ? प्रत्येक देशाच्या इतिहासांत कांहीं ना कांहीं वैगुण्य हें आहेच. चक्रनेमिक्रमेण. प्रत्येकाला चांगले वाईट हे दिवस आहेतच. आज आमच्या देशाचे पडित दिवस आहेत. तेव्हां प्रत्येक जण ठेवतो नांवें एवढेंच.

१२ सप्टेंबर १९३६

आज १०॥ ला आम्ही एडिंबरो सोडलें. हें गांव फारच सुंदर म्हणून ख्याति आहे ह्याची. डोंगर, हिरवीं मैदानें, व पुन्हां जवळ समुद्र

व शहराची उत्तम बांधणी, ह्यामुळे नैसर्गिक सौंदर्यात कृत्रिम शोभेची भर पडून सुंदर मिलाफ झाला आहे. येथून आम्ही न्यूकॅसल-अपॉन-टाईनला गेलो. १०० मैलांचा प्रवास करायचा होता. रस्त्याचा कांहीं भाग अरुंद व उंचसखल होता. त्यावरून मोटार ऐटीने उडी घेई व वर येई. त्यामुळे फारच मजा वाटे. हवा थंड, धुळीचा मुळीच त्रास नाही. म्हणून डोळ्यांना कसे शांत वाटे. नवनव्या गोष्टी पाहून मनाला हुरूप येई. रस्त्याच्या बाजूस गायी हिरव्या कुरणावर चरत होत्या. किती धष्टपुष्ट होत्या त्या ! एकेकीचे स्तन दुग्धभाराने पुष्ट होते. स्वतंत्र देशांतील गायी आपल्या बाळांना सकस दूध देऊन किती गोंडस करतात. दूध हें राष्ट्राचें मुख्य अन्न आहे. म्हणून ह्या गोमातांची किती काळजी घेतात. येथील घोडे तरी केवढाले ! जनावरांना पाणी पिण्याचीं टाकी जागोजागी आहेत. स्वतंत्र देशांतील सर्वच निराळे. त्याची बरोबरी आम्हीं करणे म्हणजे कुठें शामभटाची तट्टाणी आणि कोठें इंद्राचा ऐरावत असेंच नाही का ?

मधूनच धुकें इतकें पडलें, कीं पुढे कांहींच दिसना अगदीं. रस्ता नागमोडी, एका बाजूनें दरी व डोंगर. पाऊस पडल्यामुळे रस्ता ओला. समोरच्या विरुद्ध बाजूनें मोटारी यायच्या मधून मधून. पुढें तर कांहींच दिसना. कांहीं झालें तर पंचाईत. अगदीं पांचावर धारण बसली. पण देवाच्या दयेनें धुकें लवकरच विरळ होऊं लागलें व माझा जीव खालीं पडला. रस्त्याच्या बाजूस पांढऱ्या शुभ्र मेंढ्या चरत होत्या. थंड हवेतील प्राणी कसे तोंडावरून धीर गंभीर दिसतात आणि म्हणूनच डोक्यांतून तऱ्हेतऱ्हेच्या कल्पना निघतात.

Otter Burn येथें Hotel मध्ये एक वाजतां आम्ही आलों. येथें खाल्लें. शेतामध्ये ओसाड जागेंत हें होतें, पण शहरासारखी सर्व सोय होती. फ्लशचे संडास, सुशोभित खोल्या, टेलिफोन वगैरे सर्व व्यवस्था होती. जेवायला माणसें तरी किती जमलीं. एक खुर्ची कांहीं रिकामी नव्हती. दरवाजाजवळ मोटारीची नुसती गर्दी होती. बायकांची संख्या नेहमींच जास्त दिसे चोहीकडे. स्वतंत्र मोटारी घेऊन बायका वाटेला तिकडे जात. येथें बायका काय करीत नाहीत ? वाटेला तें करायला त्यांना मोकळीक आहे. जागोजागी हॉटेल्स, रेस्टॉरंट असल्यानें घर

करण्याचा त्रासच कोणी करीत नाही. एक दोन मैलांवर Automobile Association च्या टेलिफोनवर हे टेलिफोन करण्यास थांबले. जवळच्या शेतांतून एक बाई आली व न्यूकॅसलला जाणाऱ्या बसची चौकशी करू लागली. तेथून बस रात्रीशिवाय मिळणार नव्हती असें कळल्यावर मीं म्हटलें चला आमच्याच गाडींतून. येथून न्यूकॅसल २० मैल होतें. बाई शेतकरीणच पण तेथील चालू राजकीय परिस्थितीवर गप्पा मारीत होती. तिची आम्हांला छान करमणूक झाली व तिचें पण अनायासें काम झालें. तिकडील शेतकरीण राजकीय परिस्थिति जाणते आणि आमच्याकडे सगळ्याच अंधार. चांगल्या चांगल्यांना देखील अगदीं जिव्हाळ्याचे प्रश्न माहीत नसतात. गरीबांची भेसूर परिस्थिति व श्रीमंतांचें आळशी जीवन, म्हणून काय चोहींकडूनच नैराश्य. असो. न्यूकॅसल-अपॉन्-टाईनला आम्ही दुपारीं ३॥ ला पोहोचलों. हॉटेल मध्यमच होतें.

१३ सप्टेंबर

आज संध्याकाळीं ६ वाजतां ट्रॅमनें गांवांत गेलों. तेथून Tyne नदीचा पूल पाहण्यास गेलों. खूप उंच व भव्य आहे पूल. Cantilever म्हणजे लोखंडाच्या भक्कम कमानीवर पुलाचा मधला भाग टांगला आहे. एक low level पूल आहे. त्यावरून आगगाड्या जातात. त्याच्या-खालीं ट्रॅम, मोटारी वगैरे जाण्याची सोय आहे दुसऱ्या बाजूला वर माणसांनीं जाण्याची पायवाट आहे. एकंदरीत नवीन तऱ्हा वाटली. पुलावरून वाहनांची फारच गर्दी दिसली. पूल पाहून लिफ्टनें आम्ही खालीं गेलों. नदीमध्ये विनाशी (Destroyer) जहाज लोकांना पाहण्याकरितां ठेविलें होतें. तें पाहण्यास लोकांची—स्त्रियांमुलांची वगैरे—फारच गर्दी होती. सरकार देशाचें रक्षण कोणत्या उपायानें करतें हेंच जनाला दाखविण्याचा हेतु त्यांत आहे. ह्या जहाजांत लहान मुलांना वाटेल तसें खेळू देत, प्रश्न विचारू देत. जहाजाचे अधिकारी मुलांना मुळींच रागवायचे नाहींत किंवा धसफस करावयाचे नाहींत. कारण ह्याच मुलांतून पुढें एकादा मोठा Admiral व्हायचा, एकादा Nelson निर्माण व्हायचा. तेव्हां ह्या बालमनांना जर ओरडून धमकावले तर शास्त्रीय ज्ञानाचा

फोंफावणारा अंकुर एकादे वेळेस उत्तेजनाच्या अभावीं करपून जायचा ! खलाशी, जहाजाचे अधिकारी, बायका-मुलांना किती हौसेनें सर्व गोष्टी समजावून सांगत. स्वतंत्र देश हे ! त्यांची गोष्ट आपणांस कशाला ? आपण आपलें लोकांचें दुरून पाहावें एवढेंच.

१४ सप्टेंबर

आज संध्याकाळीं पायीच Jesmond Dene ही बाग पाहण्यास गेलों. ही बाग एकाद्या रानाप्रमाणें अगदीं नैसर्गिक तऱ्हेवर केली होती. निसर्गाचा सहज सुंदरपणा शहरवासीयांच्या डोळ्यांना व मनाला नेहमींच आनंददायी असतो. शहरांतलें जीवन म्हणजे गडबडीचें, दिव्यांच्या लख-लखाटाचें व चाकोरीत घातल्याप्रमाणे असतें. आणि मनुष्य सहजच कंटाळतो त्याला. मग मन शांतशा निसर्गाकडे धांवतें. येथें घटकाभर बसून Lyric Theatre मध्ये Shirley Temple चा Littlest Rebel हा बोलपट पाहण्यास गेलों. चबीला शर्ली म्हणजे जीव कीं प्राण असे अगदी. हिचा एकही बोलपट कांहीं पाहिल्याशिवाय ती राहायची नाही. थिएटर सुंदर होतें. मुलांची खूपच गर्दी होती. शर्लीची, मुलांची चहापार्टी असते, खूप गंमत होत आहे इतक्यांत लढाई सुरू झाल्याची तार येते. तिचा बाप Captain असल्यामुळें ताबडतोब त्याला लढाईवर जावें लागतें. सर्व पार्टी फिसकटते, दुधांत मीठ घालावें त्याप्रमाणें सर्वच गोष्टीचा विरस होतो अगदीं. बाप लढाईवर असतो व पुढें तिची आई मरते. असो. संसाराचें दृश्य म्हणजेच सिनेमा असतो. असे विरस संसारांत घटकोघटकीं असतात. त्यांनाच टक्कर देऊन धैर्यानें मनुष्यास मार्ग काढावा लागतो. सिनेमांत हृदयद्रावक प्रसंग पाहून माणसाच्या डोळ्यांस चटकन् पाणी येतें. नुसत्या सिनेमांत देखील माणसाच्यानें दुःख बघवत नाही. मग खराच असा प्रसंग ज्याच्यावर येतो, तो कसा काय काढीत असेल तें एक देवच जाणें !

सिनेमा ९।।। ला संपला. तो पाहण्याच्या भरांत आम्हांला खाण्याची देखील शुद्ध राहिली नाही. येथें तर सात ते आठ हीच जेवणाची वेळ. नियमितपणा म्हणजे कांहीं विचारायला नको. एकला lunch म्हणजे अगदीं

एक. दोनला गेलांत तर सर्व सामसूम अगदीं. असो. तरी पण स्टेशनवर जाऊन मिळाली एका Restaurant मध्यें दूध-रोटी; आणि तीच खाऊन मिटक्या मारीत बसावें लागलें. ह्या बाबतींत आमच्या हिंदुस्थानांत मजा. २४ तास सगळीकडे अन्नछत्र उघडलेलें असतें अगदीं. कोठेही न कळवतां पाहुणे म्हणून जावें. बिचारी बाई मनांतून शिव्या देत कां होईना, पण छानसें जेवायला करून वाढतेच कीं नाहीं ! पण येथें तसें नाहीं. Maid हंसत हंसत Sorry म्हणून आपली बोलवण करील. आणि खरोखरीच मग मनांतले मांडे मनांतच खाण्याची पाळी येते.

नियमितपणा हवा हें खरें, पण येथें त्याचा अगदीं अतिरेक होतो. आमचा सर्वच पेशवाई, मोगलाई गबाळेपणा, तर ह्यांचा अगदीं कांटे-तोलपणा. येथें अदितवारीं पत्रें एकदां देखील मिळायची नाहीत. नोकरांना सुट्टी म्हणजे अदितवारीं थंडा फराळ.

१५ सप्टेंबर १९३६ : इंग्लंडच्या पूर्वकिनाऱ्यावर

आज शनिवार. हे कारखान्यांतून परत आल्यावर येथून १२ मैलांवर असलेल्या Whitley Bay ह्या समुद्रकांठच्या गांवीं गेलों. पाऊस झिमझिम पडत होताच. तरी पण सुट्टी म्हणून समुद्रकांठीं जाणाऱ्या लोकांची गर्दी होती अगदीं. येथील लोकांना पाऊस, थंडी, ऊन कांहीं असो आळस व सुस्ती मुळींच माहीत नाहीं. सदा तरतरीत व चलाख. आमच्या इकडे थंडीत थंडी, उन्हांत ऊन व पावसांत पावसाची सबब. ज्याला काम करायचें त्याला कधींच व केव्हांही सबब सांगतांच येत नाहीं. पाऊस पडला अंगावर तर काय मनुष्य साखरेप्रमाणें विरून का जाणार आहे ? पाश्चात्य देशांत तोंड वेंगाडून रेंगाळत बसलेलें कोणी मिळायचें नाहीं. आम्ही आमच्या हवेला दोष देतो उष्ण आहे म्हणून. त्यांच्या तिकडच्या थंडीत व पावसांत आम्ही बिछान्यावर लोळून काढूं अगदीं. 'फक्त बडिलार्जित तुटपुंजें कां होईना पण खायला ठेवलेले हवें' ! असो. येथें समुद्रास Tyne नदी मिळते. समुद्राला सारख्या लाटा येत होत्या. दूरवरून मोठाल्या लाटा धाड्दशीं येऊन किनाऱ्याजवळ येतांना विरून जात. विरतांना कापसाप्रमाणें त्या पांढऱ्या स्वच्छ दिसत. गोऱ्यापान अप्सरांचा हीं पांढरीं शुभ्र पातळें

परिधान करून चाललेला नाच डोळ्यांना फारच रमणीय वाटे. मधूनच पाऊस थांबे. हा नाच बघायला रविराज मधूनच मेघांचें आवरण दूर करी. रविकिरणांची व पर्जन्याच्या तुषारांची एकाकी भेट झाल्यानें, आकाशातील रंगीबेरंगी इंद्रधनुष्य डोळ्यांना किती आल्हादकारक वाटे. ईश्वराच्या राज्यांत सारेच खेळ क्षणिक ! सारखा पाऊस पडल्यानें, रविराजाचा हा लपंडाव व त्यामुळें आकाशाचें वाढलेले वैभव बघत राह-वेसें वाटलें. अंधःकारामागून उजेड व त्याचीं सुखें मग भोगण्यांतच मजा असते. सारा वेळ अंधार कोठेंच टिकत नाही ! आणि तोच नियम देखील राज्यांना लागू नाही काय ? अशी कोणती राज्यसत्ता चिर होऊन बसली आहे ? ईश्वराच्या सत्तेची जोरानें एकदां लाट आली, कीं त्यासरशीं कोणाचें कांहीं चालायचें नाही. एकावर एक आदळणाऱ्या सागराच्या लाटा आज मोठ्यानें जयघोष करून सांगत आहेत, कीं

Rule Britannia rules the waves
And Britain shall never be slaves.

असो. समुद्राकडे तासन् तास बघत राहण्यांत गंमत वाटे व वेळ केव्हा निघून जाई, हें कळत देखील नसे. निसर्गाच्या निरीक्षणांत अगम्य असें ज्ञान होते. ईश्वराच्या अगाध लीला पाहून त्यामध्ये मन तन्मय होतें. समुद्रावरची शुद्ध हवा शरीरांत गेल्यानें शरीर व मन ताजें होतें. म्हणून मोकळ्या हवेंतील हे बिनखर्चाचे व्यायाम, व निसर्गाचें निरीक्षण करण्याची संवय माणसानें लावून घ्यावी. पण हल्लीं कृत्रिम आनंदांतच मनुष्य रमूं लागला आहे. सिनेमा तर सगळ्यांच्या आवडीचा होऊन बसला आहे. अंधाऱ्या बंद जागेंत पुष्कळशा माणसांनीं बसावयाचें, हें वरचेवर अशा जागीं गेल्यानें प्रकृतीस अपायकारक असतें. हल्लीं असें म्हटलेलें कोणास रुचायचें नाही. सिनेमा तर आजकाल लहान-मोठ्यांचा, गरीब-श्रीमंतांचा आवडीचा विषय होऊन बसला आहे.

समुद्रकांठावरील एका Cafe मध्ये छान चहा घेतला व खाल्लें. खिडकीजवळच बसल्यानें समुद्रही दिसत होता. किती तरी माणसें चहा घ्यायला जमलीं. अशा तऱ्हेनें Cafe मध्ये जाऊन चहा घेण्याची

मजा वाटे. दर जागीं सुशोभित चित्ताकर्षक खोल्यांमधून सुंदर सुंदर मुली चहा द्यायला असत. सुंदर रूप व कपडे लहान मुलांना देखील आवडतात. आई चांगलेसे कपडे घातलेली दिसली, कीं मुलांना आवडते व सोडूं नकोस हे आई म्हणून हट्ट धरून बसतात.

नंतर पुष्कळ वेळ समुद्रावर फिरलों. किनाऱ्यावर लहान लहान Chalets म्हणजे लहानशीं सुरेख लांकडी घरे होती. त्यांत विलासी लोक मजा करीत होते. कोणी ग्रामोफोन लावीत तर कोणी खेळत अशी गंमत चालली होती एकेकाची. ह्या Chalets ना दिवसाचे चारपांच शिलिंग जरी भाडें पडे तरी पण तेथें गर्दी होती. आम्हां गरीब हिंदुस्थानी लोकांना जेथें खायची भांत तेथें असल्या गोष्टींचा विचारच कशाला करा.

१६ सप्टेंबर १९३६

आज रविवार. सकाळपासूनच सूर्य दिसत होता. आम्ही १० वाजतां Bradford ला जाण्यास निघालों. सूर्यप्रकाशामुळें वनश्री सोनेरी रंगाच्या मुलाम्यानें खलून दिसत होती. आज सुट्टी व त्यांत छान दिवस म्हणूनच मोटारीतून हिंडाफिरायला जाणाऱ्यांची गर्दी होती. रस्त्यांत Harrogate Spa हें हवेचें ठिकाण लागलें. हें फॅशनेबल मंडळींचें मजा करण्याचें ठिकाण. येथील Hotels, Restaurants अगदीं नवीन तऱ्हेचीं व पुष्कळ आहेत. जवळपास सुंदर हिरवी मैदानें, व सर्व करमणुकीच्या सोयी होत्या. १०० मैलांचा प्रवास करून आम्ही Bradford ला ३ वाजतां पोहोंचलों. संध्याकाळीं पायींच एका बागेत हिंडायला गेलों. वाटेत एक आपला 'काळा' मनुष्य दिसला. ह्यांनीं रंगसादृश्य पाहून बोलायला सुरुवात केली. परदेशांत आपल्या माणसाचें प्रेम कांहीं विचारायला नको. काळा म्हणजे आपला. हा मुसलमान गृहस्थ. तीन महिन्यांपूर्वी येथें आला. Drapers च्या धंद्यांत आहे. खर्चवेंच वजा जातां ७५ पौंड नफा झाला असें म्हणाला. आम्ही भेटलों म्हणून त्यालाही आनंद झाला. उद्यां चहाला या म्हणून आग्रह करूं लागला. आम्हाला वेळही नव्हता, व कशाला बिचाऱ्याला खर्चात घाला ?

१७ सप्टेंबर

आज १० वाजतां आम्हीं Bradford सोडलें. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस कोळशाच्या खाणी होत्या. त्यामुळें सृष्टिशोभा कांहीच नव्हती. रस्ता अरुंद होता. १२।। च्या सुमारास Newark-on-Trent ह्या गांवीं पोहोंचलों. जेवणानंतर हे Worthington Simpson च्या कारखान्यांत कामावर गेले. मी व चबी हॉटेलसमोरील एका बागेत जाऊन बसलों. एक म्हातारा गृहस्थ आमच्याशीं गप्पा मारायला लागला. 'हिंदुस्थानची सुधारणा करण्याकरितां, निष्कामबुद्धीनें आम्ही काम करीत आहोंत.' मीं म्हटलें सुधारणा झाली खरी थोडीबहुत; पण आम्ही अन्नाला मोताद झालों आहोंत अगदीं. आणखी पुष्कळ अशीं बोलणीं झालीं. कांहीं चांगले लोक म्हणत, कीं खरें म्हटले तर Every Nation must rule herself !

असो. हिंदुस्थान दुसऱ्या देशाप्रमाणें स्वतंत्र व्हावा असें पदोपदीं वाटूं लागलें आणि त्याला उपाय म्हणजे, स्वदेशी वापरणें, प्रजा साक्षर होणें, सुदृढ होणें, व एकी होणे, ह्या गोष्टी लवकर अंमलांत आल्या पाहिजेत. इकडचे लोक हुषार, सुदृढ, त्यांच्या मानानें आम्ही जिवंत प्रेतें आहोंत. तरी पण वाईट असलें तरी आपलें हवें. इकडे येऊन एवढें जरी वाटलें, तरी पुष्कळ काम झालें. असो. ह्या आमच्या प्रवासानें किती तरी गोष्टी आम्ही शिकलों, व स्वदेशावरचें आमचें प्रेम जास्तच वाढलें.

दुपारी चार वाजतां आम्ही Loughbought ला जाण्यास निघालों रस्ता ६ टेकड्यांमधून होता. खेडेगांवांमधून जायचें होतें. तरी पण टेलिफोन, पेट्रोलचीं दुकानें, Refreshment Rooms वगैरे सर्व उत्तम आधुनिक सोयी होत्या. The Great Central Hotel मध्यें उतरलों. फारच मोठें, स्वच्छ आणि उत्तम होतें अगदीं. जिकडे तिकडे सुंदर गालिचे, रंगीबेरंगी पडदे, नवेंकोरें फर्निचर, मोठ्या Lounge Rooms तेथें पियानो, निजण्याच्या खोल्या पण सुंदर सामानांनीं शृंगारलेल्या व अगदीं मोकळ्या हवेशीर होत्या. आतांपर्यंत आम्हीं १५०० मैलांचा प्रवास केला. पण काडीचा त्रास झाला नाही. हॉटेलचें अन्न रोज, पण तें किती स्वच्छ, उत्तम, ताजें असें मिळें. कोठेंही पैसे घेऊन फसवेगिरीचा धंदा नाही. न मागतां, न ओरडतां सर्व गोष्टी वेळच्या वेळीं मिळत. बाहेरचें अन्न कधींच बाधलें नाही

कोणाला. ह्यांचीं हॉटेले इतक्या व्यवस्थितपणानें चालतात कशीं ह्याचें आश्चर्य वाटतें. हॉटेलचे चालक तें नीट ठेवतात; पण जनता देखील तितकेंच स्वच्छ ठेवण्याचा प्रयत्न करिते. आम्हीं आतांपर्यंत १४-१५ हॉटेले पाहिलीं पण कधीं कोठें नोकरांचीं भांडणें, आरडाभोरड, गोंधळ असा दिसला नाही, कीं कोठें गैरव्यवस्था दिसली नाही. कधीं एक पैसा कीं वस्तु चोरीस गेली नाही. कुलुपाकिल्ल्याची जरूरीच नाही भासली कधीं. हिदुस्थानांत कोठेंही प्रवास करायचा विचार आला, कीं उतरायचें कोठें असा प्रश्न पडतो. कोणाकडे पाहुणे गेल्यास मनुष्य लोकांचा मिधा व बांधलेला पडतो. हॉटेले म्हटलीं तर घाणीची कल्पना, दिरंगाई, गोंधळ पाहून प्रवासाचा विचार सोडण्याचीच वेळ येते. हल्लीं तर काय क्षयरोग्यासारखे सांसर्गिक रोगी वाटेल त्या हॉटेलमध्ये उतरतात, चोऱून लपून कां होईना ! स्वच्छता तथापैकीच. कोणत्या रोगाला मनुष्य बळी पडेल ह्याचा भरंवसा नाही. ह्यांच्याकडे पैसे जास्त पडतात हें खरें; पण आमच्याकडे तितकेच पैसे घेऊन अशी व्यवस्था होईल का ? एकाद्यानें केलीच तर येणारे जाणारे तितकेच व्यवस्थित असतील का ? स्वच्छतेचें शिक्षण, सामुदायिक राहणीचें शिक्षण लहान मुलांपासूनच सर्वास देण्यास हवें. सार्वजनिक शिस्त व स्वच्छतेची देशास अत्यंत जरूरी आहे. आगगाडीचे डबे, शहरांतील रस्ते, मोठ्या, मुठ्या, ह्या घाणेरड्या असतात म्हणून त्यांच्या चालकांना नांवें ठेवण्यापेक्षां जनतेलाच जास्त दोष द्यायला हवा. कारण वरील गोष्टी रोज स्वच्छ केल्या जातात. पण मनुष्य रस्ता झाडझाडी तोंच जर लोक येऊन घाण करतात तर दोष जनतेचाच नव्हे का ? ती घाण आहे असें जरी वाटलें तरी पुष्कळ काम होईल. पण थर्डक्लासमधील घाणीत कांहीं कांहीं लोक अगदी मजेनें आनंदांत असतात. कारण ती घाण आहे अशी कल्पना देखील नसते कोणाला. हा सर्व अज्ञानाचा परिणाम. आपण प्रयत्न करण्याऐवजीं आपल्या देशाच्या दारिद्र्याला व असहाय परिस्थितीलाच नांवें ठेवीत बसतो. आपली सुधारणा दुसरा तिसरा कोणी करणार नसून आपल्यालाच ह्या स्थितींत सुधारणा लवकर केली पाहिजे.

असो. Loughbourough हें गांव लहान व करमणूक फारशी नसल्यानें आम्हीं लवकरच सोडलें. एक दिवस गांवांत आम्ही पायींच

हिंडत होतो. जातां जातां कांहीं मुलें सहज कुतूहलानें आमच्याबरोबर पाहान पाहात चाललीं. पुढें तर हें बालसैन्य एकाला एक मिळून खूपच जमलें आमच्याबरोबर. निराळीं माणसें दिसल्यामुळें गंमत वाटली असेल त्यांना. बरी आम्हांला हंसायला चांगली करमणूक झाली. म्हटलें आतां हीं कुठवर आमच्याबरोबर येणार !

१७ सप्टेंबर १९३६ : परत लंडन

आज आम्ही लंडनला आमचा इंग्लंड-स्कॉटलंडचा प्रवास संपवून परत आलों. लंडनला आमच्या फेलोशिप क्लबांत घराप्रमाणेंच वाटे. एक तर आपले लोक येथें भेटत, त्यामुळें परकेपणा कसा तो मुळींच वाटायचा नाही. आज हिंदुस्थानची खूप पत्रे बरेच दिवसांनीं आम्हांला मिळालीं.

St. Barnardo's Homes

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही व आमचे कांहीं मित्र Barking Side येथील Dr. Barnardo's Orphanage बघण्यास गेलों. येथें २,००० निराश्रित मुली, ७०० मुलगे ह्यांची वेगवेगळी खूपच मोठी वसाहत होती. लोकांच्या उदार आश्रयाखालीच ही संस्था चालते. अगदीं जन्मलेल्या घटकेपासून देखील मुलें येथें घेतलीं जातात. आईबाप नसलेल्या निराश्रित मुलांचें निःस्वार्थबुद्धीनें काम करित असलेल्या बायकांचें मोठें कौतुक वाटतें. सर्व गोष्टी व्यवस्थित होत्या. शास्त्रीय पद्धतीनें सर्व काम होई. संस्थेमध्यें कपडे धुणें, पाव करणें, शिवणें, विणणें वगैरे सर्व कामें मोठ्या मुलांमुलींकडून करवून घेतात. एकंदर सर्व व्यवस्था बघण्यासारखी आहे. संघटितपणानें यंत्रा-सारखें सुरळीत काम हे लोक कसें करतात हें कांहीं समजत नाहीं. प्रत्येक जण कोणाच्या भानगडींत न पडतां काम करतो म्हणूनच सर्व ठीक चालतें. असो. येथील चालकांनीं दुपारचें जेवण व चहा दिला. आम्हीही कांहीं जिनसा विकत घेतल्या.

१८ सप्टेंबर : यूगोस्लाव्हियास जाण्याची तयारी

मला यूगोस्लाव्हियास जायचें असल्यामुळें स्वतंत्र पासपोर्ट घेण्या-करितां आम्ही पासपोर्ट ऑफिसमध्ये टचूबनें गेलों. Cockspur Street

वर जाऊन British Delegation बरोबर माझें जाण्याचें नक्की करून आलों. नंतर पायींच दोन वाजतां Lyon च्या Corner House मध्ये गेलों. येथें Music असतें म्हणून मजा वाटे. एवढें मोठें अचाट दुकान पण तिन्ही-चारी मजले गच्च भरले होते. Waitresses लवकर लवकर पदार्थ आणून देत होत्या. कितीही गोष्टी सांगा आणायला, पण न चुकतां कशा चटकन् द्यायच्या आणून. कोणतीही गोष्ट चटकन् मिळण्यांतच गंमत वाटते. चहा, चहा, करीत कंठशोष करायला लागला तर काय मजा ? शिवाय वेळानें येऊन थंडगार. म्हणजे छानच जुंपते देणाऱ्याची व पिणाऱ्याची.

सिमल्यास असतांना एक दिवस मी आपल्या हॉटेलमध्ये गेलें. एक दीडची वेळ होती. चांगल्यापैकीच होतें हॉटेल. जेवायला आण म्हणून नोकरास सांगितलें. किती वेळ लागेल विचारतां 'अबी हो जायगा पांच मिनिट में' म्हणून Bearer म्हणाला. आमची स्वारी नुकतीच इंग्लंडची हवा खाऊन आलेली. हीं मोगलाई पांच मिनिटें आहेत असें आम्हांला तासाभरानें कळलें. फुकट देखील जेवण नको तुझें म्हणून सांगण्याची वेळ आली. व इंग्लंडच्या सुखसोयीची आठवणच फक्त करून आम्हीं रागारागानें तेथून कूच केलें. असो. J. Lyons; A. B. C.; Express Dairy हीं Restaurants देखील सगळ्यांना परवडतील म्हणजे कमी पैसे पडणारी आहेत. यांचें वैशिष्ट्य म्हणजे येथें 'टिपिंग' (बक्षीस) द्यावें लागत नाही. हीं इंग्लंडमध्ये चोहीकडे आहेत. दोनचार घरें सोडलीं, कीं मुख्य मुख्य रस्त्यांमधून हीं दिसतात. येथें नेहमीं गर्दी असते अगदीं. कारण बहुतेक कामावरची मंडळी जेवण बाहेरच घेतात. एक वाजतां प्रत्येक जण कांहीं घरीं जाऊं शकत नाही. चहा, दूध, खाण्याचे पदार्थ फारच छान, स्वस्त व उत्तम मिळतात ह्यांमधून. गिऱ्हाइकांना नीट चटकन् मिळालें कीं नाही, म्हणून बघण्यास बायकाच असतात, त्या येऊन विचारपूस करतात. किती तरी माणसें जेवीत असतात. पण कोणी कोणाकडे टक लावून बघायचा नाही, कीं तर्कवितर्क काढीत बसायचा नाही. गडबड, धांदल नाही; यंत्रासारखें सर्व. फारच झालें तर हळूच कांट्याचमच्यांचा आवाज येईल. हें सर्व पाहण्यांत गंमत वाटायची. सर्व कारभार यंत्राचा, लिफ्टचा, म्हणून भराभर होई. सर्व खावयाचे पदार्थ भराभर लिफ्टनें यायचे, खाल्लेल्या बशा लिफ्टनें

जायच्या. सकाळच्या कामाच्या मुलींची जागा दुपारच्या मुली घ्यायच्या, ती पण अगदीं मिलिटरी शिस्तीनें. शिस्त-शिस्त-चोहीकडे शिस्त. जशी कांहीं त्यांच्या हाडीमासीं भिनली आहे अगदीं. किती सुरेख दिसे सर्व ! असो.

त्या Corner House मध्ये दुपारच्या वेळीं सर्व रमणीय देखावा दिसत होता. सर्व जसे आनंदी आहेत असें वाटे. हिदुस्थानांत जर ही अशी बाहेर खाण्याची पद्धत सरसहा सुरू झाली (झालीच आहे म्हणा.) तर चांगलें का वाईट ? झाल्यास गृहसौख्य बुडेल, व प्रत्येक जण बाहेरच राहील. मला तरी असें होणें अनिष्ट वाटतें. एकादे वेळेस गमतीखातर सर्वांनीं बाहेर खावें; पण स्वतंत्रपणें एक ह्या हॉटेलांत तर दुसरा तिसरी-कडेच असें झालें तर मात्र वाईट होईल, एवढें खरें.

१९ सप्टेंबर

आज शनिवार, दुपारीं हाइड पार्कमध्ये बसलों. दुपारीं कामानंतर तरुण मुलें-मुली झुंडीच्या झुंडी हिडायच्या येथें. किती तरी गमती पाहायला मिळतात येथें. Miss मेयोप्रमाणेंच पुस्तक लिहायचें असल्यास छान कथानकें मिळालीं असतीं. पण लोकांचीं उणीं काढण्यांत आपलें हित काय साधायचाचें आहे ? म्हणून दुर्लक्षच केलेलें बरें. बाकावरती नटून थटून किती तरी मुली असायच्या. एकादा यायचा व मोटारीत एकादीला घेऊन मजा करायला जायचा. येथें हा अगदीं सौदाच आहे, आमच्यासारखी अगदीं विशिष्ट पेठ किंवा रस्ते नाहीत. पण असे प्रकार येथें दिसतात. असो, मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच.

२० सप्टेंबर

आज रविवार, हवाही बरी होती, म्हणून सकाळींच हिंडत हिंडत हाइड पार्कमध्ये गेलों. बाकावर बसून येणाऱ्या-जाणाऱ्यांची मजा पाहात होतो. हातांत ४००-५०० रुपयांचा कॅमेरा होता. बोलण्याच्या नादांत तो तेथेंच राहिला व आम्ही चालू लागलों. अर्ध्या वाटेंत गेल्यावर लक्षांत आलें. पुनः परत जाऊन सर्व शोधलें, तो तेथें नव्हता. वाटलें गेलाच तो, आतां कसचा मिळणार. जवळच्याच ठाण्यावर जाऊन पोलिसला वर्दी दिली, व

घरीं गेलों. लगेच पोलिसकडून एक कॅमेरा ठाण्यावर आला आहे म्हणून फोन आला, तुम्हीं घेऊन जा. संध्याकाळीं जाऊन आमचा आम्ही घेऊन आलों. 'Yours is a wonderful Country' असें त्याला म्हटलें आम्हीं. आमच्या देशांत असा परत मिळाला असता का? किती भराभर गोष्टी झाल्या व कॅमेरा मिळाला !

एक दिवस आम्ही Hendon ला Air Display बघायला गेलों. तेथें अफाट गर्दी होती. गर्दीत ३-४ वर्षांचें मूल हरवलें. लागलीच पोलिसनें Wireless Loud Speakers ने सर्वांना कळविलें. मूल पोलिसजवळ अमुक जागीं आहे वगैरे.

एक दिवस Public Telephone Kiosk मध्यें असेंच तान्हें मूल मिळालें. त्याचा वर्तमानपत्रांत फोटो वगैरे देऊन बातमी पसरविली. देश सुरक्षित असल्यामुळें मूल जरी चुकलें तरी फारशी त्याच्या सुरक्षितपणाची काळजी वाटायची नाही.

येथील पोलिस तर फारच अदबीचे, व सर्वांना मदत करण्यास अगदीं तत्पर असतात. रस्ता ओलांडायला, मोटारी थांबवून मदत करतात, पत्ता सांगतात. स्त्रिया व मुलें ह्यांना प्रथम मदत करतात; जनतेचे ते सेवक आहेत अशी त्यांच्यांत जाणीव असते. पोलिस म्हणजे कोणी गुरकावणारा, दंडुकेशाही करणारा, असा दैत्य भासत नाही तिकडे. त्यांना माहिती पण चांगली असते. किती चटकन् रस्त्याची माहिती सांगतात !

“ First to the left, second to the right ” अशा रीतीनें.

२१ सप्टेंबर

आज ह्यांचे मित्र पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल श्री. तावडे हे कांहीं ऑपरेशन करण्याकरितां, Paddington येथील St. Mary's Hospital मध्यें दाखल झाले, हें कळल्याबरोबर आम्ही लागलीच त्यांना भेटण्यास गेलों. भेटण्याची वेळ नव्हती म्हणून पोर्टर जाऊं देईना. म्हटलें परक्या देशांत आहोंत आम्ही. तेव्हां अशा स्थितीत दोन मिनिटें तरी त्यांना पाहूं दे आम्हांला. तेव्हां खास परवानगी काढून आम्हांला भेटू दिलें. Ward मध्यें त्यांना पाहून गहिवरून आलें आम्हांला.

कारण आपल्याकडे स्वतंत्र खोलींत अशा हुद्याचा मनुष्य असायचा. येथें स्वतंत्र खोल्या क्वचितच घेतात. ते किती विचारी व शांत होते. अशा परिस्थितींतही न डगमगतां परमेश्वरावर भरंवसा ठेवून ते होते. कौतुक वाटलें त्यांच्या शांतपणाचें. आम्हीं कितीदां तरी धीर दिला. त्यांना जवळच आहों येथें, घाबरूं नका वगैरे वगैरे, सांगून दुःखी मनानें निघालों.

आम्ही व ते एकाच हॉटेलमध्ये असूं. चबीला देखील त्यांचा लळा लागला होता. 'आई, तावडेकाका लवकर बरे होवोत अशी देवाला प्रार्थना कळूं आपण.' असें निजते वेळीं ती म्हणाली.

दुसऱ्या दिवशीं ४ ते ६। पर्यंत त्यांचें ऑपरेशन झालें, व तें सुरळीत पार पडलें हें समजल्यावर बरें वाटलें. हे व आणखी दोघे चौघे दवाखान्यांत बसून होते सर्व होईतों. मुलांबाळांचा व बायकोचा धनी उठला म्हणून खरोखर बरें वाटलें. आमची प्रार्थना देवानें ऐकली.

२२ सप्टेंबर

हे व मी Continent वर जाणार असल्यामुळें चबीला आम्ही लंडनलाच ठेवून जाणार होतों. एका इंग्लिश फॅमिलीमध्ये तिला ठेवलें. त्या बाईंना हिंदुस्थानी जेवण जेवण्यास आज आम्हीं बोलावले होतें. हिंदुस्थानांत त्या कांहीं वर्षे होत्या म्हणून आपलें जेवण त्यांना आवडे. जेवणानंतर त्या चबीस घेऊन गेल्या. चबी गेली म्हणून मला सुचेना अगदीं. इतके दिवस सर्व जागीं ती सारखी बरोबर असे; पण मला कॉन्फरन्सला जायचें व हे गांवोगांवीं कारखाने बघायला जायचे. म्हणूनच तिला दूर ठेवावें लागलें.

प्रकरण तिसरें

यूगोस्लाव्हियाच्या आंतरराष्ट्रीय स्त्री-संघ परिषदेस हिंदुस्थानची एक प्रतिनिधि म्हणून प्रयाण

२३ सप्टेंबर १९३६

ह्यांना व मुलीला सोडून जायचें म्हणून जिवावर आलें माझ्या. वाटलें उगाच घेतलें अंगावर. पुनः विचार आला, इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांतील स्त्रियांबरोबर विचारविनिमय करण्यास, अनाथ हिंदुस्थानांतील स्त्री, बरो-बरीच्या नात्यानें, जात आहे ही चांगलीच गोष्ट नाही का ? हिंदुस्थान कोणत्याही गोष्टींत माघार घ्यायचा नाही. उलट सर्व जगाला हिंदू महिला आदर्श होणार आहेत; तेव्हां मन दुःखी करून काय फायदा ? जाणें हेंच चांगलें.

लंडनहून ९० इंग्लिश बायका निघाल्या. Victoria स्टेशनवर आम्ही दोघें दीड वाजतां पोहोचलों. आगगाडीवर I. C. W. चीं Labels फडकत होतीं.

बायकांची सामान ठेवण्याची गडबड चालली होती. आमची ही दूर Hickie Tourist Office for Yugoslavia, Cockspur Street, London W. I. ह्या कंपनीनें काढली होती. ह्यांत हॉटेलची, बोटीची व आगगाडीची व्यवस्था, सप्टेंबर २३ ते ऑक्टोबर ११ पर्यंत होती. व त्याबद्दल लागणारे ३० पौंड आगाऊच भरले होते. प्लॅटफॉर्म बायकांनीं व त्यांना पोहोचवायला आलेल्या मंडळींनीं गजबजून गेला होता. फोटोग्राफर ह्या देशकार्य करणाऱ्या महिलांचे फोटो घेण्यांत गर्क होते अगदीं. अशा गडबडींत दोन वाजले. ह्यांनीं माझ्याजवळ बसणाऱ्या बाईस माझी विचारपूस करण्यास विनंति केली. गाडी सुटली, हे दिसेपर्यंत मी बघत होतें. एकटीच कोठल्या कोठें जाणार म्हणून मनांत खळबळ उडाली होती, डोळ्यांवाटे पाणी निघाल्यास कोणी हंसेल, नावें ठेवील असें वाटलें, व अत्यंत परिश्रमानें सर्व दाबून ठेवावें लागलें. कशाला जायचें अंगावर

वेतलें असें सारखें वाटूं लागलें. इंग्लिश बायकांशीं पुढें ओळख झाल्यावर विचारलें, तेव्हां त्या म्हणूं लागल्या, आम्हीं सकाळींच आमच्या नवऱ्यांचा निरोप घेतला. प्रत्येकाला असेंच घर व माणसें सोडतांना वाईट वाटतें. मनुष्यस्वभाव येथून तेथून सारखाच.

असो. गाडी भराभर अंतर तोडीत होती. डोव्हरची खाडी लागली. तेथून बोटीनें कॅले, व नंतर रात्री नऊला पॅरिसला पोहोचलों. दहाला पॅरिस सोडलें. पॅरिसपर्यंत आगगाडीतील Waiters व इतर प्रवासी जरा दांडगे वाटले. इंग्लिशांची सर कोठेंच येईना. स्वच्छता पण कमी झाली. पुरुषांच्या डोक्याचा स्वच्छ गोटा. रोटि कॉफीत बुडवून खाणें. अशी गवाळी पद्धत दिसली. टक लावून पाहणें. हें कदाचित् कुतूहलानें असेल म्हणा, तरी जरा अयोग्य दिसलें इंग्रज लोक संवयीमुळें आपल्याला परके वाटत नाहीत. त्यांच्या प्रांताला सोडलें तरी देखील सगळीकडे परकें परकें वाटूं लागलें. परकी भाषेमुळें प्रवासाचा सुरक्षितपणा देखील कमी वाटूं लागला. कोणी फसवील, कांहीं चोरील अशी धास्ती वाटूं लागली. रात्री पॅरिसला Coupe मध्ये Budapest ला जाणारी २७ वर्षांची हंगेरियन बाई माझ्या शेजारी होती. तिची व माझी खूप गट्टी जमली. स्वभावानें किती चांगली होती. चहाला, जेवायला जातेवेळीं मला बरोबर घेऊन जाई. तिच्या व माझ्या नाना विषयांवर गप्पा झाल्या. स्वतःचें लग्न होऊन दोन वर्षे झालीं. नवरा आवडत नाही. म्हणून लवकरच काडीमोड घेणार आहे असें म्हणाली. किती देखणी व चलाख होती ती ! हिंदुस्थानविषयक किती तरी गोष्टींबद्दल तिनें माझ्याशीं चर्चा केली. माझें वैवाहिक जीवन कसें आहे, लग्न केव्हां झालें वगैरे तिनें चौकशी केली. माझें वैवाहिक जीवन फारच सुखी आहे. एकमेकांमुळें आम्ही दोघेही आयुष्य सुखानें घालवितों. काडीमोडाची कल्पनाच मला सहन होत नाही, हें ऐकून तिला बरें वाटलें.

२४ सप्टेंबर १९३६

पॅरिसनंतर सकाळीं स्वित्सरलंड दिसूं लागलें. दोन्ही बाजूनीं मोठमोठे डोंगर, त्यामधून वाहणारी र्होन (Rhône) नदी. डोंगरांच्या उतरणींवरील रमणीय वनश्री, त्यामध्ये काम करणारे शेतकरी, त्यांच्या सहचरी व गोंडस

बाळें पाहून मजा वाटली. तरी पण दार्जिलिंग किंवा निलगिरि पाहून जो एक आपलेपणा वाटतो तो कोठेही वाटना. मायदेशाचें ऐश्वर्य पाहून किती कौतुक करावेंसें वाटतें त्याचें. आपलेपणा म्हणजे कांहीं और असतो. हिमालय पाहिला, कीं प्रेमाचें भरतें येतें. गंगा पाहिली, कीं भक्तिभाव मनांत उभा राहून, आईप्रमाणें पूज्यभाव उत्पन्न होतो.

नंतर १२-४० ला मिलान लागलें. इटलीची नैसर्गिक शोभा-फारच चांगली दिसली. जागजागीं द्राक्षांचे बेल, सुंदर फळझाडे, भाजीपाला, हिरवींचार मैदानें, नीटनेटकी नांगरून ठेविलेली जमीन, आणि प्रत्येक कोनाकोपऱ्यांतून मुसोलिनीचें भव्य चित्र डोळ्यांसमोर दिसे. मुसोलिनी-सारखा देशाचें प्रतिपालन करणारा असतांना लोकांना अन्नपाण्याची काळजी आहे का ! शेतीची काळजी करणारा तोच. आणि शेतीसारखें देशाच्या कल्याणास काय पाहिजे ? इटली किती समृद्ध दिसला ! असो. साडेचारला व्हेनिसला पोहोंचलों. जागोजागीं पासपोर्ट दाखवायला लागत. व्हेनिसला बोटींत बसून दुसऱ्या किनाऱ्याला गेलों. Adriatic Ocean मध्ये जागोजागीं Gondola मधून पाण्यांतून जावें लागे. भाजीवाले वगैरे बोटींतून भाजी घेऊन विकत. घराचे पाये पाण्यांत बुडालेले दिसत. आजूबाजूची झाडी सुंदर दिसे. पूर्वकालीन मोठमोठीं घरे, चर्च, जुना राजवाडा वगैरे जुन्या राज्याचे अवशेष दिसले. दुसऱ्या किनाऱ्यावर जहाज लागल्यावर, मोटारींतून Hotel Des Bains मध्ये गलों. फारच भव्य, मोठें व स्वच्छ होतें हें. केवढालें एकेक दालन, जिने व खोल्या होत्या. सर्व जागीं रंगीत गालिचे, पुष्पपात्रें, पाम्स ह्यांनीं सुशोभित केले होते. खोल्यां-मधून भिंतीला सुंदर फुलांचे व पतंगाचीं चित्रें ज्यावर काढलेलीं आहेत असे कागद लावून आकर्षकपणा आणला होता. जिकडे नजर फेंकावी तिकडे रमणीय दृश्य होतें. खिडकींतून बाहेर नजर फेंकल्यास अफाट सागर दिसे.

जेवणाच्या खोलींत तर अगदीं चकचकाट होता. हंसतमुखानें तरतरीत Waiters वाढीत होते. बायका गप्पा मारण्यांत अगदीं रमल्या होत्या. आयुष्यांत अशा गोष्टी क्वचितच मिळतात आणि अशा गोष्टी मिळणें म्हणजे मोठें भाग्यच हवें. सर्व सभासद स्त्रिया वयानें माझ्यापेक्षां फारच मोठ्या होत्या. शिवाय पुष्कळ जणी विधवा, लढाईत प्रत्येकीनें देशाकरितां आपले

पति किंवा मुलगे बलिदान दिलेले होते आणि त्या भयंकर दुःखानंतर व्यथित मनाला रंजविण्यास त्यांनी देशसेवेचें पवित्र काम स्वीकारलेलें होतें. इतक्या भयंकर दुःखानंतर देखील त्यांच्या आनंदी स्वभावाचें व उत्साहाचें कौतुक वाटतें. संसारांतील दुःखें विसरण्यास सामाजिक कामासारखें दुसरें औषध नाही. ह्या सर्वच बायका माझ्याशी फारच चांगल्या वागत. Lady Emmot व त्यांची मुलगी Hon. Mrs. Peel ह्या एवढ्या मोठ्यांच्या; पण आपल्या टेबलावर मला जेवायला घेत. माझी विचारपूस करीत.

२५ सप्टेंबर : व्हेनीस (इटली)

व्हेनिस येथें St. Marks चर्च व एक जुना रोमन राजवाडा पाहिला. येथें पुष्कळ Paintings आहेत. बाराव्या शतकांतला हा राजवाडा आहे. दुपारीं जेवणानंतर तीन वाजतां हॉटेल सोडलें, व आर्द्रियाटिक महासागरावर S. S. Karl Alexander ह्या बोटोवर चढलें. सामान वगैरे नीट पाहून, बोटीवर खिन्नपणानें उभें होतें ! एकलेपणाची व्यथा मनाला छेडीत होती. ह्यांना व मुलीला सोडल्यामुळें किती उदास वाटत होतें ! आजची रात्र व उद्यांचा दिवस गेला, कीं डॉ. काशीबाई नवरंगे ह्या (हिंदुस्थानच्या दुसऱ्या प्रतिनिधि) भेटतील आणि मग आपलें कोणी तरी माणूस मिळेल व बरें वाटेल, अशी आशा होती. अशा विचारांत मी होतें, इतक्यांत माझ्या पाठीवर कोणी हात ठेविला. मागें वळून पाहतें तों काशीबाई दिसल्या. किती आनंद झाला आम्हां दोघींना, स्वदेशांत माणसाची किंमत नसते, किती हायसें वाटलें मला. काशीबाई पण महिनाभर एकट्या दुकट्या हिंडत होत्या. मला पाहिल्यावर त्यांनाही बरें वाटलें. मला तर त्यांना कडकडून भेटावें असें वाटलें. ह्यानंतर त्या जेथें तेथें मी असें आमचें चाललें होतें. माझ्या इंग्लिश बहिणी पण माझा आनंद पाहून म्हणाल्या, आतां काय तुमचें मनुष्य तुम्हांला मिळालें; बरें झालें ना ? मी म्हटलें तुम्ही नाहीं का माझ्या, किती प्रेमानें मला वागविलें !

असो. आमची बोट फारच सुंदर होती. माझी First Class Cabin Single Berth छान होती. जागोजागच्या बायका भेटल्या. एकमेकांशीं गप्पा मारतांना मजा वाटे. आम्हांला त्या हिंदुस्थानविषयक माहिती विचारीत. महात्मा गांधीबद्दल त्यांना फार आदर वाटे. आमच्या येथू

ख्रिस्ताप्रमाणेंच महात्मा गांधी आहेत असें त्या म्हणत. हिंदुस्थानी बायका फारच हुषार झाल्या, अशी आमची कीर्ति ऐकून मला सात्त्विक अभिमान वाटे. बोटीवर, जेवणाच्या भव्य खोलींत तर जेवण्याच्या वेळीं खूप गंमत वाटे. आमच्या बोटीवरच Lady Aberdeen (वय, ८०) ह्या होत्या. ५० वर्षे International Council of Women ह्या संस्थेच्या त्या अध्यक्ष होत्या. Canada व Ireland च्या व्हाइसरॉयच्या त्या पत्नी; Scotland मधील अँबरडीन हें त्यांचेंच मालकीचें गांव. एवढ्या म्हातारपणीं इतक्या दूर परिषदेस जाणें म्हणजे कमालच आहे कीं नाहीं ? त्यांच्याप्रमाणेंच Dame Elizabeth Cadbury, ह्या बर्मिगहॅमच्या Cadbury's Chocolate Factory च्या मालकांच्या पत्नी. ७० वर्षांच्या असतील. पण सर्व परिषदेत त्या पुढें. आळस केव्हांच नाही. त्यांच्या तरतरीतपणाचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच.

२६ सप्टेंबर १९३६

आज दुपारी ११-१२ वाजतां Split ह्या गांवीं बोट थांबली. तेथें गांवांत पायीच हिंडून आलों. जुनीं देवळे वगैरे पाहिलीं. लोक Sleeping Suit घालून रस्त्यावरून हिंडत. सर्व चमत्कारिक व घाणेरडें वाटलें; बायका आम्हांला पाहून बोलण्याची धडपड करीत. पण भाषा येत नसल्यामुळें खुणेनेंच बोलावें. तरी पण त्या आपला आनंद व्यक्त करीत. आम्ही दोघी साडी नेसलेल्या, माझ्या कपाळी कुंकू होतें, त्यांना तें सर्व चमत्कारिक वाटे. म्हणून मुलें, बायका निरखून पाहात. कोणी इंडियानो, कोणी चायना म्हणत आम्हांला.

Dubrovnick ला आमचें स्वागत

संध्याकाळीं जेवणानंतर ८॥ ला Dubrovnick ला बोट थडकली. आम्हांला घेण्याकरितां, स्वागतार्थ, यूगोस्लाव्हियाच्या मुली त्यांच्या रंगीबेरंगी राष्ट्रीय पोषाखांत आल्या होत्या. सभेच्या अध्यक्ष लेडी अँबरडीन ह्यांच्याभोंवतीं घोळका करून त्यांना भंडावून सोडलें सर्वांनीं. त्यांना फुलें, माळा देऊन मोटारींतून घेऊन गेल्या. आम्ही

सर्व जण आपापल्या नियोजित हॉटेलमध्ये गेलों. काशीबाई Hotel Belvedere मध्ये व मी Hotel Kupari मध्ये गेलें. आमची अंशी ताटातूट झाल्यामुळें मला बरें वाटेना, पण इलाजच नव्हता. आमचें हॉटेल कोठल्या कोठें दूर, दरीखोऱ्यांत होतें जसें. रात्रीची वेळ, अंधार, मधूनच पाऊस पडे. रस्त्याच्या एका बाजूनें समुद्र, काळेकुट्ट डोंगर, त्यामुळें सर्व भयाण व अपरिचित वाटूं लागलें. एकटी तर मी जातेंच ना. इंग्लिश बायका माहितीच्या होत्या म्हणून त्यांच्याबरोबर गेलें. इंग्लंडमध्ये खाण्या-पिण्याचें कोठेंच भय नसे. येथें तितका सुरक्षितपणा वाटेना. लोक सुशिक्षित असले, आरोग्यशास्त्राचे नियम जाणणारे असले, म्हणजे हॉटेलमध्ये खाणें घोक्याचें नसतें. आमच्या हिंदुस्थानांत, बाहेरचे लोक आले, कीं त्यांना पण ॲंटी-टायफॉईडचें इंजेक्शन घ्यावें, कीं देवीचें घ्यावें असें सारखें वाटत असतें. हिंदुस्थानांत वाटेल तिथलें पाणी पिण्यास किंवा खाण्यास, परकीयांना भय वाटतें, तसेंच येथें मला वाटलें. पाण्याच्या बदली सोडाच घेत असूं. चहा बिनदुधाचा, असें चाललें होतें. दुसऱ्या दिवशींच्या वर्तमानपत्रांत, स्त्री परिषदेच्या बातम्या, प्रतिनिधींचे, अध्यक्षांचे फोटो, इत्यादि दिसू लागलें.

२७ सप्टेंबर १९३६

आज आदितवार, सकाळीं आम्ही बसमधून गांवांतून हिंडून आलों. हॉटेलजवळील Beach वर माझ्या मैत्रिणी Mrs. Finch व Mrs. Skinner ह्यांनीं मला चहा दिला. ह्या दोघी इंग्लिश बायांबरोबरच मी चोहीकडे जाई येई. मला सोडून त्या कोठेंच जायच्या नाहीत. ह्या दोघींनीं माझी आज पुष्कळच करमणूक केली. सभेला सुरुवात उद्यांपासून होणार होती; पण आज मला मुळींच करमलें नाही. सारखी हुरहूर वाटत होती. केव्हां परिषद संपते व मी मुलीला व ह्यांना भेटते असें झालें होतें.

२८ सप्टेंबर १९३६ : परिषदेस सुरुवात

(Conference of International Council of Women)

आज सोमवार, सकाळीं नऊ वाजतां परिषदेस सुरुवात झाली. Preparedijia हॉलमध्ये सभेस जागा दिली होती. Peace, Finance,

Suffrage, ह्या विषयांवर लहान लहान कमिटी एकेका खोलींत भरवून तेथें जागजागच्या कौन्सिलचे अहवाल वाचले गेले. मी Peace कमिटींत बसलें होतें. Dame Elizabeth Cadbury ह्या अध्यक्ष होत्या. इंग्लिश व फ्रेंचमध्ये चर्चा होई. इंग्लिशमध्ये भाषणें झाल्यानंतर एक दुभाषी बाई फ्रेंचमध्ये अर्थ सांगे, एक यूगोस्लाव्ह भाषेत सांगे. इतक्या भानगडी होत्या तरी सर्व काम किती चटकन् होई. १॥ वाजेपर्यंत काम चाललें. दुपारीं कांहींच काम नव्हतें. दुपारचें जेवण ३ वाजतां उरकलें. माझ्या बाकीच्या मैत्रिणी व इतर सर्व बायका कामानिमित्त बाहेर गेल्या. मी घरांत पडून राहिलें. कांहीं केल्या करमेना अगदीं. हवा पावसामुळें खराब, दुपारींच अंधार झाला. खूप रडावेसें वाटलें, व तसें झालेंही !

दुसऱ्या दिवशीं सभेच्या दरवाजांतच प्रेस फोटोग्राफरांनीं फोटो घेतला. दर साडीगणिक फोटो घेत. इतका त्यांना हिंदुस्थानी पेहेराव आवडे. साडी हात लावून पाहात. भाषा येत नसली तरी खुणेनें साड्या सुंदर आहेत. म्हणून म्हणत. हिंदुस्थानी पोषाखांत स्त्रियांचें मार्दव आहे, रम्यपणा आहे; केंस, कुंकू सर्व त्यांना आवडे. त्यांच्यांतील कापलेलें केंस, तो पुरुषी पोषाख ह्यापेक्षां आमचा विनयशील असा पेहेराव त्यांना पसंत पडे. पुष्कळ वेळां कोट काढून टाका म्हणून म्हणायच्या व साडी नीट पाहूं दे म्हणून आग्रह करायच्या.

२९ सप्टेंबर १९३६

आजही जिना चढत असतांना प्रेस-फोटोग्राफरांनीं माझा फोटो घेतला. Child Welfare, Public Hygiene ह्या विषयांवर Italian बाईच्या अध्यक्षतेखाली, स्वीडन, स्विट्झर्लंड, पोलंड येथील डॉक्टरांनींची चर्चा झाली. नंतर १॥ वाजतां आम्ही सर्व जणी एका मोठ्या Cafe मध्ये खाण्यास गेलों. नंतर दुकानें बघत बघत ३ वाजतां घरीं आलों. आज सारखा पाऊस पडत होता. ह्यांचें व चबीचें पत्र आल्यानें मला फार आनंद झाला.

३० सप्टेंबर

आज इटॅलियन् प्रेसिडेंट मॅडम रुबिलां ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली ' बे-कायदेशीर मुलांची व कुमारिका आयांची व्यवस्था ' ह्या गोष्टीवर चर्चा झाली.

दुपारी ११ वाजतां एका मोठ्या Cafe मध्ये मी माझ्या इंग्लिश सोबतिणीबरोबर जेवायला गेलें. येथेंही एकानें माझा फोटो घेतला. (फोटोचा वरचेवर उल्लेख करण्याचें कारण म्हणजे हिंदुस्थानी स्त्रीबद्दल वाटणारें कौतुक. खरें म्हटलें तर त्यांना जिन्हाळा, प्रेम वाटे. गुलाम देशाचे जरी आम्ही असलों तरी एका अत्यंत हुषार, नांवाजलेल्या सर्व गुणांची खाण असलेल्या देशांतून आलेली बाई ह्याबद्दल त्यांना आदर व कुतूहल वाटे.) रस्त्यानें कांहीं यूगोस्लाव्ह बायका भेटल्या, त्यांनीं माझ्या गालांना हात लावन माझें कौतुक केलें व आपलें प्रेम व्यक्त केलें.

२ अक्टोबर १९३६

आज कांहीं रिपोर्टवाचन, थोडेसें शुभ-संदेशवाचन असें काम झालें. १॥ ला घरीं आलों. रात्रीं एका प्रमुख थिएटरमध्ये Housing वर Mr. Aber Combie ह्यांचें व्याख्यान झालें.

३ ऑक्टोबर

आज कार्यकारी मंडळाची निवडणूक झाली. सभेत फारच गोंधळ माजला. कांहीं बायका सभागृह सोडून जाण्याच्या बेतांत होत्या. पण कायसें बिनसलें होतें तें निभावलें लवकरच. दुपारीं एका श्रीमान् व्यापाऱ्याकडे चहाला गेलों होतों. हवा पाऊस पडल्यानें फारच गार होती.

४ ऑक्टोबर

आज आदितवार होता. सकाळीं ७ वाजतां आम्ही सर्व मोटारनें बोटीच्या धक्क्यावर गेलों. तेथून २००-३०० बायका मिळून यूगोस्लाव्हियाच्या राणीकडे चहापार्टीस जायचें होते. Karl Alexander ह्या बोटीनें गेलों. बोटीवर खूपच मजा आली. मला पुष्कळ जणींनीं हिंदुस्थानाबद्दल माहिती विचारली. जवाहरलाल नेहरूंची सर्व माहिती एका बाईना हवी होती. इतक्या ऐश्वर्यात, लाडांत, वाढलेल्या आईबापांच्या लाडक्या मुलानें सोसलेले कष्ट ऐकून तिच्या डोळ्यांना पाणी येऊं लागलें. अशा देवमाणसांची बायको कालानें हरण करावी हें ऐकून तर तिला जास्तच वाईट वाटलें. महात्म्यांना अशीं दुःखें नसलीं तर मग ते मोठे कसले ! दुःखानेंच त्यांची किंमत जगाला जास्त पडते. कविवर्य टागोर, महात्मा गांधी, ताजमहाल, आणि जवाहर ह्या गोष्टींबद्दल सगळ्यांना थोडीबहुत माहिती, कुतूहल व अत्यंत आदर असे. हिंदुस्थान एका काळीं जगाला सर्व गोष्टींनीं ललामभूत होता. त्या आदर्श राष्ट्रांतील, हिंदुस्थानी स्त्री ह्याच दृष्टीनें लोक मजकडे पाहात. दुर्दैवाचे फेरे सगळ्यांनाच असतात, म्हणून कोणी तुच्छतेनें हिंदुस्थानी स्त्रीकडे हिणवून पाहिलें नाहीं. त्याबद्दल किती तरी सात्त्विक अभिमान वाटत होता मला.

दुपारीं Kotor हें यूगोस्लाव्हियांतील सैन्याचें ठाणें वाटेंत लागलें. येथील जुनीं देवळें वगैरे पायींच पाहून आलों. ह्यापुढील राजवाड्यापर्यंतचा प्रवास मोटारनें करायचा होता. खूप मोटारींच्या रांगा लागल्या. आम्हांला पाहायला आजूबाजूला पुष्कळ गर्दी झाली. सर्वांच्या चेहऱ्यांवर विस्मय व आनंद दिसत होता. मोटारचे भोंगे, बोलणीं, गडबड कांहीं कोणाचें कोणाला ऐकूं येईना अगदीं. अशा तऱ्हेनें एकामागून एक मोटारी

निघाल्या. रस्ता डोंगराच्या वळणांतून व समुद्राच्या लगतहून असा होता. बऱ्याच दिवसांनीं सूर्यप्रकाश दिसल्यामुळें, सृष्टिदेवी न्हाऊन माखून लख्ख झालेली व रमणीय दिसत होती. सृष्टिदेवीच्या हिरव्यागार पाचूसारख्या शालूवरील सोनेरी मुलामा नयनमनोहर दिसला. रस्त्याच्या बाजूनीं काळसर डोंगरांच्या उतरणीवरील जांभळ्या टपोऱ्या द्राक्षांचे घोंस खालीं उतरून अगदीं तोडून आणावेत असा मोह घालीत होते. राणीचा राजवाडा येथून २० मैल दूर होता. आम्हांला मार्ग दाखविण्यास जागोजागीं पोलिस उभे होते. अशा तऱ्हेनें वनश्रीचा मनमुराद आनंद लुटीत आम्ही केव्हां राजवाड्याजवळ आलों हें आम्हांला कळलें देखील नाहीं. राजवाड्याजवळ मोटारीच्या रांगा लागल्या. राजवाडा नवा, बंगलेवजा होता. जवळच निळसर समुद्र आपलीं तऱ्हेतऱ्हेचीं रूपें दाखवून, राणीच्या दुःखी जीवाचें सांत्वन करीत होता. एका बाजूस गिरिराज ह्या अनाथ राणीचें रक्षण करण्यास सज्ज होता. दुसऱ्या बाजूस डोंगरांच्या उतरणीवर कृत्रिम बगीचा केला होता; तर हिरवींगार मैदानें डोळ्यांना आनंदवीत होतीं. निष्पाप, मनोहर फुलें आपापल्या परीनें राणीची सेवा करण्यास नटलीं होतीं. ईश्वराच्या सर्व अगाध लीलांचें राजवाड्याभोंवतीं प्रदर्शन होतेंच. शिवाय ऐहिक सुखाची पण पराकाष्ठा झालेली होती. आमच्याकरितां खलाशांच्या सुस्वर बँडचा कार्यक्रम होता. समुद्रकांठीं त्याला शोभणारेच निळे कपडे घालून गौरवणें असे खलाशी छानच दिसले. बँडचे सूर अंतःकरणाला हलवून सोडीत होते. अशा थाटांत राणीला भेटण्यासाठीं आम्ही सर्व जणी प्रत्येक देशाच्या अशा जमावानें उभ्या राहिलों. फोटो काढणाऱ्यांची गडबड चाललेली होती. इतक्यांत पांढऱ्या शुभ्र पोषाखांत यूगोस्लाव्हियाची राणी, व जांभळ्या पोषाखांत तिची आई रुमानियाची राणी, प्रवेशद्वारांतून आल्याबरोबर, यूगोस्लाव्हियाच्या बायकांनीं त्यांचा जयजयकार केला. नंतर दोघी राण्यांनीं सर्वांशीं हस्तांदोलन व चार शब्द बोलून विचारपूस केली.

राणीच्या भेटीनंतर सर्वांनीं गप्पा मारीत चहा वगैरे घेतला. राणी-बद्दल फार वाईट वाटे. राजा प्रवासास जात असतांना मासमध्ये कोणा अत्याचारानें त्याला ठार मारलें. राणी जरी असली तरी दुःख कांहीं कोणाला सुटलेलें नाहीं. राणी असली तरी विधवा! आणि ती अशा आकस्मिक

तऱ्हेनें झालेली ! आमच्या हिंदुस्थानी स्त्री-मनाला दुसऱ्याचें देखील वैधव्य पाहवत नाहीं. मी कुंकू लावी ह्याचा अर्थ काय, तें सौंदर्याचें चिन्ह आहे कीं काय असें मला विचारीत. हिंदुस्थानी आर्य स्त्रीच्या पतिदेवाच्या वास्तव्याचें तें शुभचिन्ह आहे असें मी त्यांना सांगे, आणि ह्या तांबड्या चिन्हाची आम्हां लग्न झालेल्या बायकांना फार किंमत वाटते. त्याच्याशिवाय सहसा कपाळ आम्ही कोणाला दाखवीत नाहीं. (विधवांनीं कुंकू वाटल्यास लावावें किंवा लावूं नाहीं अशा विचारांच्या स्त्रियांना हें कदाचित् रुचणार नाहीं.) असो. अशा सुखदुःखमिश्र विचारांत आम्हीं राजवाडा व ती प्रेमळ राणी सोडली. आमच्या मनाला तिनें चटका लावला होता.

परत जाण्याच्या बोटीपाशींच माझी भेट घेण्यास, विद्यार्थ्यांची झुंड उभी होतीच. 'तुमचा हिंदुस्थान यूगोस्लाव्हियाप्रमाणेंच लवकर स्वतंत्र होवो' असें ते मोठ्या कळकळीनें म्हणाले. नंतर तेथील वर्तमानपत्रासाठीं हिंदुस्थानसंबंधी बरीचशी माहिती लिहून आम्हाकडे आपल्या फोटोसह पाठवा असें म्हणाले. अस्पृश्य, हिंदु-मुसलमान, आम्हां बायकाचें शिक्षण, लग्नें, आमचे पुरुष आम्हांला छळतात कीं काय ? वगैरे माहिती त्यांना हवी होती. ती मी लवकरच पाठवून देईन असें त्यांना आश्वासन दिलें. नंतर बोटीवर चढलें. बोटीजवळ पण मला भेटण्यास, माहिती विचारण्यास लोकांची गर्दी जमली. वेळ झाल्यामुळें बोटीचा भोंगा झाला व हा तात्पुरता मित्रसमूह कष्टानेंच सोडावा लागला.

बोटींत मला Mrs. M. R. Jennings ही ३८ वर्षांची अमेरिकन बाई भेटली. इकडच्या तिकडच्या खूपच गप्पा झाल्या. तिलाही हिंदुस्थानबद्दल फारच आदर होता. अमेरिका आधिभौतिक सुखांत दंग झाल्यामुळें गृहसौख्य पार नष्ट झालेलें आहे. मनाची शांति, सुख हें कांहीं काडीमोडांत, मोटारी उडविण्यांत, किंवा अठरा सिनेमा पाहण्यांत नाहीं. देव, प्रार्थना, स्वार्थत्याग व उच्च विचार ह्यांतच आहे. आणि तें शिकायला मी हिंदुस्थानांत येणार. माझ्या मनाला शांति तेथें मिळेल. बाईनीं लग्न झाल्यावर ८ वर्षांनीं नवऱ्याचा स्वभाव जुळत नाहीं (Incompatibility Divorce) म्हणून काडीमोड घेतला. माझा नवरा—नवरा ह्या नात्यानें चांगला नाहीं वाटत मला. पण ओळखीचा मित्र म्हणून कांहीं वाईट नाहीं, मीं म्हटलें. ८ वर्षे

राहिलेला नोकर देखील काढतांना आम्हांला विचार करावा लागतो, व वाईट वाटतें, आणि तुम्हांला नवरा कसा सोडवितो ?

६ ऑक्टोबर

आज रात्री सभासदांकरितां Concert होतें. तें होत असतांना किती शांत व चूपचाप होतें चोहोंकडे ! टांचणी पडलेली देखील कळली असती. त्यांचा तो सामुदायिक शांतपणा पाहिला म्हणजे आमच्या-कडील नाटकाच्या वेळीं होणाऱ्या हुल्लडी-गडबडीचें वाईट वाटतें. चूप बसा म्हणून ओरडणें, भांडणें, कधीं कधीं मारामारीचे प्रसंग सार्वजनिक जागीं होणें लांछनच नव्हे का ? ह्या गोष्टी आम्ही कधीं शिकणार ? प्रत्येकानेंच सामुदायिक शिस्त अंमलांत आणली तर कितीसा वेळ लागणार आहे !

७ ऑक्टोबर

आज संध्याकाळीं माझें 'Rural Women of India' ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. हिंदुस्थानी बाई बोलणार होती, ह्या कुतूहलानें खूप गर्दी झाली होती. व्याख्यान फारच छान झालें. Most charming असें Miss Christich, Secretary Great Britain ह्या म्हणाल्या. आणखी कांहीं जणी excellent म्हणून म्हणाल्या.

८ ऑक्टोबर

आज सकाळीं सभा होतीच, पण माझ्याभोंवतीं वृत्तपत्रकारांची, व मुलींची गर्दी झाली. सगळ्यांना माझें शिक्षण, सामाजिक कामगिरी, हिंदुस्थानी स्त्रीचें जीवन, हिंदु-मुसलमान, अस्पृश्य, सती वगैरे माहिती हवी होती. कोणाला Autograph (सही,) तर कोणाला पत्ता, तर कोणाला फोटो हवेत, अशी सारखी गडबड चालली होती.

नंतर एक अमेरिकन वृत्तपत्रकार माझ्या मुलाखतीस आली. माझें कालचें भाषण व वरील सर्व माहिती ती Boston येथील वर्तमानपत्रांत छापणार होती. ही मुलगी व आणखी दोन यूगोस्लाव्हच्या (बहिणी) मुली सारख्या माझ्याबरोबर असत. तेथें असेपर्यंत त्यांची व माझी फारच मैत्री

होती अगदीं. ह्या मुलींनीं माझ्याबरोबर स्वतःचा फोटो काढून घेतला. फोटोनंतर त्या तिघींना मी एका मोठ्या Cafe मध्ये घेऊन गेले. आम्हीं सर्वांनीं मिळून तेथें कॉफी घेतली. नंतर त्या सर्वांना मीं प्रेमाचा निरोप दिला. प्रेम सहवासाचें, त्या कोण, मी कुठली राहणारी; पण एकमेकींना फारच लळा लागला. १॥ ला दुपारीं घरी आल्यावर आम्हीं कुपारी हॉटेलमध्ये राहणाऱ्या सर्व ग्रेट ब्रिटनच्या लोकांचा फोटो काढला. फोटोग्राफरला हिंदुस्थानी साडी इतकी आवडली, की त्यानें माझे त्या साडींत आठ Posesचे फोटो घेतले. एक झेकोस्लोव्हाक् मनुष्य आला व म्हणाला, " If you do not mind may I please see your pretty costume"? मी म्हटलें पहा त्यांत काय हरकत आहे. Oh, how pretty! हिंदुस्थानांतच ही बनते का म्हणून त्यानें विचारलें.

आज रात्रीं Imperial Hotel मध्यें Yugoslav Government चें आम्हांस मोठें Reception होतें. प्रत्येक जण सुंदर पोषाख, त-हत-हेचे अलंकार, उत्तमोत्तम शृंगार करून आली होती. काळा, पारवा, हिरवा, जांभळा, एकूण एक रंग दिसत होता तेथें. आणि देशदेशच्या कलाकुसरीच्या, कारागिरीच्या कामाचें तें एक प्रदर्शनच होतें म्हणायचें. एककीची सुंदर केशरचना, गुलाबी गाल, रेखीव भुंवया, गालांवरील मंजुळ स्मित, फारच रमणीय दिसत होतें सर्व. जिकडे तिकडे आनंदाचें वातावरण होतें.

गोरीपान उघडीं अंगें, त्यांवरील रंगीबेरंगी पोषाख, विद्युत्प्रकाशांत सर्व खुलून दिसत होतें. भिंतीला जागोजागीं आरसे, त्यांमध्ये पडलेलें रमणीय प्रतिबिंब, आपलें रूप पुनःपुन्हां मुरडून पाहण्याची युवतींची लकब, न जाणो कदाचित् कोठें नक्षी बिघडली कीं काय असें भासवीत होते.

नंतर एका प्रशस्त, सुशोभित अशा हॉलमध्ये आम्ही उभ्या राहिलों. दुतर्फा, एकामागून एक यूगोस्लाव्ह मुली व बायका त्यांच्या चित्रविचित्र रंगांच्या राष्ट्रीय पोषाखांत आल्या. त्यांच्याबरोबर नाचण्यांत भाग घेण्यासाठीं ५-६ पुरुष पण आले. हा नाचाचा देखावा कांहींसा आमच्याकडील, गोप-गोपीच्या रासक्रीडेप्रमाणे वाटला. नाचाकरितां Orchestra सुरू झाला. आनंदाचें साम्राज्य चोहींकडे पसरलें. हृदयामधील आनंदोर्मी उचंबळून यावयास लागल्या. आणि त्या बाद्यांच्या झंकारावर व आनंदाच्या साथीवर,

ह्या यौवनभरांनं ओथंबलेल्या तरुणीचा नाच सुरू झाला. त्यांचीं हंसरीं तोंडें, मोहक रूपें, आम्हांला डोलवीत होती. किती आनंदांत होतीं ह्या क्षणास आम्ही ! गाण्याची लकेर, चित्त थरारून सोडणारा वाद्यांचा नाद आणि त्या सुंदर युवतीचें नृत्य—इंद्रसभेचीच साक्ष पटवीत होतें. लहान मोठ्या सर्वच घटकाभर ह्या बालिकांत समरस झाल्या. आणि खरेंच अशा सर्व जणी मिळून असा प्रसंग पुनः कधी येणार होता काय ? मला तरी आजचें हें Reception अतिशय आवडलें. असेंच किती तरी वेळ चालावें असें वाटलें, संपू नये अगदीं. नंतर स्त्री-पुरुषांचा पुनः इंग्लिश पद्धतीचा Ball Room Dance झाला. ह्यानंतर मदिरापान व अल्पोपाहार झाला. गप्पा मारायला, मनमुराद बोलायला सर्वांना भरतें आलें होतें जसें. येथेंच यूगोस्लाव्हियाची Minister of Foreign Affairs हो भेटली. तिला हिंदुस्थानी साडी इतकी आवडली, कीं येथल्या येथें मी ती घटकाभर नेसते व फोटो काढून घेते असा आग्रह करूं लागली. तिला दुसऱ्या दिवशीं सकाळीच यायला सांगून रवानगी केली तिची एकदांची. थोड्याच अवधींत तिची व माझी गट्टी जमली. ‘पैसे जमले की मी हिंदुस्थान पाहायला येणार’, इतकी मला तुमचा देश पाहण्याची उत्सुकता आहे असें ती म्हणे. असो. रात्रीं ११ वाजतां हा रमणीय समारंभ संपला. एकमेकांचे निरोप घेतले; आणि घरी जाण्यास निघालों आम्ही. सुख म्हटलें, कीं त्याच्या पाठोपाठ दुःख असायचेंच. माणसें जोडतांना नेहमींच बरें वाटतें, पण तोडणें कठिण असतें. Parting is always very sad असें त्या म्हणत.

९ ऑक्टोबर १९३६ : यूगोस्लाव्हियास रामराम

आज सकाळीं डुबरव्हनिक सोडावयाचें होतें. भराभर सर्व तयारी केली जाण्याची. जाईपर्यंत लोक हिंदुस्थानी बाईचे फोटो घेतच होते. ११ ला बोटीजवळ आलों. डेकवर त्या कालच्या समारंभाच्या Minister of Foreign Affairs ह्या बाईबरोबर (ती साडी नेसलेली असा) फोटो काढला. मैत्रिणींना निरोप दिले. ह्यांच्याच प्रेमळपणांत माझे १०-१२ दिवस चांगले गेले. त्यांनीं मला एकटें ठेवलें नाहीं. मी गुलाम राष्ट्रांतील म्हणून माझी अवहेलना केली नाही. उलटें कांकणभर जास्तच कौतुक हिंदुस्थानी

स्त्रीचें झालें. ह्याही दैन्यावस्थेंत हिंदुस्थानची कीर्ति, मान, परदेशांत आहे हें पाहून माझ्या मायदेशाचा मला जास्तच सात्त्विक अभिमान वाटला. 'काप गेले तरी भोक आहे ना' काप मिळतील पुनः. मनुष्य परिस्थितीच्या फेऱ्यांत असतो एवढेंच.

पोहोंचवायला आलेली मंडळी हातानें प्रेम व्यक्त करीत होती. आमची प्रेमरज्ज, बोट तोडीत होती. तेव्हां 'यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महौदधौ' ह्या वाक्याची मला खात्री पटली. आतां पुनः कधीं तरी हीं माणसें भेटतील काय, येथें कशाला कोण पुनः जाणार !

डॉक्टर काशीबाई नवरंगे ह्या पण माझ्याच बरोबर होत्या. त्या व मी सारख्या गप्पा मारीत होतों. जेथें त्या तेथें मी असें व्हायचें आमचें. संध्याकाळीं सूर्यास्ताच्या सुमारास डेकवर आम्ही उभ्या होतों. इंग्लिश बायका ह्या सृष्टिसौंदर्यास पारख्या. सूर्य उगवणें-मावळणें व त्याची रमणीय शोभा त्यांना क्वचितच दिसायची. आणि म्हणूनच हें पाहण्यास त्यांचा जमाव लुटला तेथें. आम्हांला हीं दोन्ही दृश्यें, रोजचीच दिसतात. तरी पण हीं रूपें पाहण्यांत रोजचीच नवी गोडी असते. सागराचें नीलवर्ण पाणी, स्वच्छंदानें खेळणाऱ्या चंचल लाटा, त्यावर सोनेरी अल्लड किरण पडल्यामुळें अतिशय मोहक दिसत होते. आकाशातील, गुलाबी लालसर रंग, पतिमीलनाखातर, सृष्टिसुंदरीचा मुग्ध आनंद दर्शवीत होता. दिवस-भराच्या कामानंतर दमून भागून आलेल्या पतिदेवाची हिंदुस्थानी स्त्री असेंच मुग्धपणानें स्वागत करते. तिचें तें प्रेम दृष्टींत, गालांवर आणि वागण्यांत दिसतें. केवळ बोलूनच दाखवावें लागत नाहीं. हिंदुस्थानी प्रेम पाश्चात्य प्रेमपद्धतीच्या कसावर घांसून पाहावयाचें नसतें ! त्याला हिंदुस्थानीच चष्मा लावावा लागतो. होय आणि म्हणूनच आमची उज्ज्वल बाजू दिननाथ ह्या गौरयुवतींना दाखवीत होता. ह्या बायकांच्या गोऱ्या तोंडांवर सूर्यप्रकाश पडल्यामुळें तीं फारच सुरेख दिसत होतीं. खालीं धीरगंभीर सागर, पलीकडे तटस्थ बसलेले काळेभोर गिरिराज, पश्चिमेकडील दिननाथाचें गृहगमन पाहून, मानवी मन आनंदीत होई; आणि स्वतःच्या स्त्रीवर पतिराजाचें सात्त्विक प्रेम असलें, म्हणजे काम संपल्याबरोबर कधीं एकदां आपल्या जोडीदारणीला प्रेमभरानें पाहतो असें दिननाथाच्या झपाट्याने खालीं खालीं

जाणाऱ्या गतीवरून नाही का वाटत ? आणि हें श्रमानंतरचें स्वतःच्या घरांतील बसणें-बोलणें, जगांतील इतर करमणुकीपेक्षां किती तरी पट उत्तम आहे. सर्व दुःखें, शीण ह्या प्रेमळ स्वागतांनं दूर होतील असें नाही का ? हो आणि म्हणूनच तो तेजःपुंज गोल आमच्या दृष्टिआड झाला.

रात्रीं ९ वाजतां आम्ही ब्रिटिश Delegates, Split येथेंच उतरणार होतो. काशीबाई उतरणार नव्हत्या. त्यांना सोडायचें म्हणून मला फार वाईट वाटलें. काशीबाईची व माझी दोस्ती येथेंच फार जमली. हिंदुस्थानांत फारशी नव्हती; पण परदेशांतच प्रेम फार जुळतें. गांवचेंच कशाला हवें. दुरून जरी काळ्या रंगाचें कोणी दिसलें तरी रंगसादृश्यानें आपलेपणा वाटतो. 'आपण गेलांत कीं काशीबाई माझें कमें होईल' असें मी त्यांना म्हणें. अखेरीस आमचें Split आलें, आणि त्यांना सोडावेच लागलें मला. बोट दृष्टिआड होईपर्यंत मी त्यांना पाहात होतें अगदी. Lady Emmot ह्या व त्यांची मुलगी Hon. Mrs. Peel ह्या फारच चांगल्या असत. काशीबाईची जागा त्यांनीं घेतली. माझा हात धरून Lady Emmot मला सगळीकडे नेत. पायींच आम्ही Hotel Belveue मध्यें गेलों. किती भव्य, स्वच्छ व सुंदर होतें हें. भितींतून व जमिनींतून प्रतिबिंब दिसे अगदीं, इतकें स्वच्छ होतें चोहीकडे. यूगोस्लाव्हियांत सूर्यप्रकाश असल्यामुळें इंग्रज येथें हवेसाठी व प्रकाशासाठी येत.

१० ऑक्टोबर

सकाळीं चहानंतर आम्ही येथील शेतकरी बायका गालिचे, विणकाम वगैरे करतात त्याचे कारखाने बघण्यास गेलों. हें सर्व दाखविण्यास गांवच्या प्रमुख बायका आल्या होत्या. पाऊस सारखा पडतच होता. कारखान्यांत गेल्यावर, तेथील बायका कुतूहलानें, मला कोट काढून टाका म्हणून म्हणूं लागल्या, पोषाख पाहायचा होता त्यांना माझा. मगळसूत्र, कुंकू वगैरेंची माहिती विचारली त्यांनीं मला. हिंदुस्थान कलाकुसरीच्या कामाबद्दल प्रख्यात आहे तेव्हां येथील काम काय त्याच्यापुढें, असें त्या म्हणाल्या. होय. कलाकुसरीचें काम हिंदुस्थानसारखें जगांत कोठेंच होत.

नाहीं. ज्याची परिस्थिति चांगली नसते तेथेंच हुषारी जास्त असते. आम्ही हल्लीं दैवाच्या फेऱ्यांत आहोंत तेव्हां सगळें व्यर्थच आहे.

असो. नंतर आम्ही येथील वस्तुसंग्रहालय पाहण्यास गेलों. मग जुनीं देवळें पाहिलीं. तेथेंही पुनः भर थंडींत, कोट काढून दोन फोटो काढले. नंतर मोटारींत बसून आम्ही सर्व जणी, गांवाबाहेरील रोमन राज्याचे जुने अवशेष व कोरीव काम बघण्यास गेलों. रोमन लोकांना आपलीं बायकापोरें घेऊन कसें इंग्रजांना भिऊन पळून जावें लागत आहे ह्याचीं चित्रें होतीं. दुसऱ्याच्या घरांत कांहीं झालें तरी कायमचें थोडेंच राहतां येतें ? केव्हां ना केव्हां तरी यांना असेंच पळून जावें लागणार ह्यांत शंका थोडीच आहे ! असो. परराज्याच्या चक्रांत सांपडलेलें आपल्यासारखें कोणी तरी आहे हें पाहून हायसें वाटलें. ह्याच्यांतून कोणी सुटलेलें नाहीं. जगांत प्रत्येकाला चक्रनेमिक्रमेण सुखदुःखें आहेतच. कोणी कोणाला नांवें ठेवायला नकोत. खरें पाहिलें तर हिंदुस्थानची सर्व लोक स्तुतीच करीत होते. प्रत्येकाला हिंदुस्थानासंबंधीं अभिमान व आदर होता. महात्मा गांधी, कविवर्य टागोर हे तर सर्वांच्या परिचयाचे. ताजमहाल पाहण्याची सर्वांची तीव्र उत्कंठा. माझ्या हिंदुस्थानला कोणीं कोणीं देखील नांवें ठेविलीं नाहींत. यूगोस्लाव्हियाच्या बायकांनीं तर माझें फारच कौतुक केलें. झेकोस्लोव्हाकिया, अमेरिका येथील लोकांचीं पण अत्यंत सहानुभूति होती. मला मात्र आमच्या गुलामगिरीचें पदोपदीं दुःख वाटे. सर्व बायका स्वतंत्र, मीच गुलाम आहे. गुलामगिरीसारखें दुसरें दुर्भाग्य नाहीं. खूप मेहनत करून देश सुधारल्याशिवाय कांहीं चांगले दिवस दिसायचे नाहींत असें मीं पक्कें मनाशीं ठरविलें.

असो. नंतर आम्ही घरीं आलों. जेवण झाल्यानंतर बाकीच्या बायका पुनः गांव बघण्यास गेल्या. मी घरींच राहिलें. येथील कांहीं प्रमुख बायकांची व माझी थोड्याच अवधीत मैत्री जमली होती. ह्या चौघी जणींना साड्या नेसून आपले दागिने, बांगड्या घालून, कुंकूं लावून फोटो काढायचा होता. त्या २॥ वाजतां माझ्याकडे आल्या. आपल्या पातळ्यांमध्ये त्या किती सुंदर दिसल्या, फिरत होत्या सारख्या नेसून. नवी मुलगी साडी नेसायला लागली म्हणजे कशी ती सारखी साडीच्याच नादांत असते. तसेंच त्यांचें होई.

पदर टिकायचा नाही, तर मधूनच सुटून जाण्याचें भय. असो. फोटोनंतर Cafe मध्ये त्यांनीं मला चहाला नेले. नक्षीच्या कामाची एक पावडरीची डबी सगळ्यांचीं नांवें घालून मला दिली. आज आम्हांला Split सोडायचें होतें. म्हणून माझ्याबरोबर त्या माझ्या चौघी मैत्रिणी आल्या व म्हणाल्या, 'तुमच्यांत मुके घेतात का?' काय म्हणावें हेंच मला कळना. माझे मात्र त्यांनीं भराभर मुके घेतले. देशदेशचे प्रेम व्यक्त करण्याचे नमुने; कशाला आडकाठी करा त्यांना. आम्हांला एकमेकींना सोडवेना अगदीं, पण बोटीची वेळ झाल्यावर थोडीच ती राहणार आहे.

११ ऑक्टोबर

आम्ही सकाळीं ५ वाजतां Susak (हें यूगोस्लाव्हियाचें सरहद्दीवरचें अखेरचें ठिकाण आहे.) येथें आलों. पाऊस पडतच होता. ८ वाजतां Continental Hotel मध्ये गेलों. Lady Emmot, Hon. Mrs. Peel ह्यांच्याबरोबर मी आदितवार असल्यामुळें चर्चला गेलें. ह्यांचीं देवळें कशीं असतात तेंही दिसेल व घरीं तरी एकटें बसून काय करावयाचें होतें. सुशाक हें माणसानें गजबजलेलें, गरीब असें दिसलें. सर्व देखावा हिंदुस्थानप्रमाणें दिसला. रोडके घोडे, बावळे लोक वगैरे. समुद्रकांठीं पायींच फिरत फिरत हॉटेलमध्ये आलों. १२ ला जेवून एक लहानसा पूल ओलांडला. तेथूनच इटलीची हद्द सुरू झाली. मोठ्या तांबड्या मोटारींत बसून आम्ही Trieste ला जाण्यास निघालों. हवा बरी होती. ड्रायव्हर अतिशय जोरानें गाडी चालवी. इटलीचें सृष्टिसौंदर्य सूर्यप्रकाशानें छान दिसत होतें. एका बाजूस अफाट अड्रियाटिक समुद्र, एका बाजूस हिरवीचार झाडी असलेले पर्वत व दोन्हींमधून नागमोडी रुंद रुंद रस्ते, टेकड्यांवर टुमदार दाट रंगाचीं नवीं नवीं घरे छान दिसलीं. इटली घाणेरडी वाटली. ह्याप्रमाणें हें ३०-४० मैलांचें अंतर तोडीत स्टेशनवर आम्ही तीनच्या सुमारास पोहोंचलों. गाडी पांच वाजतां होती. म्हणून सर्व जणी पायींच गांवांत गेलों. Cafe त जाऊन छानशी कॉफी घेतली, गप्पा मारल्या व पायींच स्टेशनवर आलों. Trieste अगदीं अफाट पण घाणेरडें वाटलें. एकेक दगडी इमारत भक्कम व टोलेजंग दिसली. आगगाडीपाशीं आलों. कसली जुनाट घाणेरडी गाडी ! श्रीमान् स्वतंत्र

देशांतील गाडी अशीच का ! मोरी-संडासची घाण येतच होती. म्हटलें हिंदुस्थानच्या थर्डक्लासला नांवें नकोत ठेवायला. आमचे तर प्रवास करणारे गरीब अडाणी लोक. स्वच्छतेची व आरोग्याची त्यांना काय कल्पना ? पण हेंच सुशिक्षित देशांतलें पाहिलें म्हणजे नवल वाटतें. ह्यांच्या सेकंडक्लासची ही स्थिति. असो. रात्र जसजशी व्हायला लागली तसतशी मला धास्ती वाटायला लागली. कारण सर्व बायका Lussane वरून पुढें पॅरिसला जाणार आणि मग मी एकटीच राहणार. Lussane ला सकाळीं ६ ला मी उतरणार होतें. माझ्या मैत्रिणींनीं गार्डाला माझ्याकडे लक्ष ठेवण्यास सांगितलें, व स्टेशन येण्यापूर्वीच जरा सुचविण्यास सांगितलें होतें. कांहीं काळजी करूं नकोस असें सांगून व्हेनिसला त्या Sleepers मध्ये गेल्या. किती प्रेमानें वागायच्या ह्या सर्व माझ्याशीं ? बाहेरच्या लोकांचें माझें तेव्हांच जमे. एवढ्या बाबतींत मोठेंच नशीब होतें म्हणायचें. ह्या माझ्या मैत्रिणींना सोडल्यानंतर जवळजवळ सर्व रात्र मी जागूनच काढली. गाडी स्टेशनवर दोनच मिनिटें थांबते. सामान आपणच उतरायचें. भाषा येत नाही. इकडील नाणें देखील चांगलेंसें कळत नाही. आपल्याला कुणी फसवील काय ? नंतर पहांटेच मीं दाराजवळ सामान आणून ठेविलें. दार उघडतां येतें कीं नाहीं म्हणून नीट उघडून पाहिलें. दर स्टेशनागणिक पाटी वाचावी, असें चाललें होतें.

प्रकरण चौथें

स्वित्झर्लंड देशांत

१३ ऑक्टोबर १९३६

सकाळीं ६ वाजतां आलें एकदांचें Laussane (स्वित्झर्लंड) आणि मी नोट खालीं उतरलें. खरें पाहिलें तर काळजी करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. दर स्टेशनवर Wagons-Lits चे इंग्लिश जाणणारे Porter असतातच, आणि आमच्या देशाप्रमाणें—बायका म्हणून—कोणी सहसा फसवील अशी परिस्थिति नसतेच. हद्यावरून मला एका गोष्टीची आठवण झाली. माझी एक मैत्रीण यूरोपमध्ये ३-४ वर्षे शिक्षणानिमित्त राहून आल्या होत्या. त्या व मी कॉन्फरन्सकरितां पाटण्याला जमलों. एका रात्रीं सभागृहांतून निवास-स्थानीं त्यांना एकटेंच जाण्याचें भय वाटूं लागलें. मीं म्हटलें, यूरोपांत तुम्ही एकट्या प्रवास करावयाच्या आणि येथें स्वदेशांत तुम्हांला भय वाटतें ? आणि तें अगदीं खरें. आमच्या इकडे दिवसां एकटें जाण्याचें भय मग रात्रीचें नांवच नको काढायला मुलींनीं, बायकांनीं मोकळेपणानें हिडण्यासारखा आहे का आमचा देश सुरक्षित ? टक लावून पाहणें, पाठलाग करणें, आणखी कित्येक अनन्वित प्रकार करणें, आमच्या देशांत सरसहा चालू असतें.

असो. सकाळीं सात वाजतां मी झूरिकला (Zurich) जाणाऱ्या गाडींत बसलें. येथून ती सरळच तेथें जाणार होती. म्हणून गाडी बदलण्याची वगैरे फारशी काळजी नव्हती. Swiss Railway फारच छान होती. बसण्याची जागा सुखकर, स्वच्छ होती. गाडीचा वेग पण खूप होता. बाहेर निसर्गाची शोभा पण खूप सुंदर होती. मधून मधून सरोवरे, बाजूची हिरवी-चार झाडी, गवताचीं कुरणें, त्यावरील रुपेरी बर्फाचे जाळीदार रुमाल फारच सुरेख दिसत होते. १० वाजतां मी झूरिकला पोहोचलें. स्टेशनवर Central Hotel चा मनुष्य होताच. त्याच्याबरोबर मी Hotel मध्यें गेलें. मी येण्यापूर्वीच हे हॉलंड, जर्मनी वगैरे गांवीं कारखाने पाहून झूरिकला काम करण्यास आले होते. मी येथें आलें, त्या वेळेस हे कामावरच गेले होते.

तरी पण त्यांचें सामान खोलीत दिसलें. विरही अंतःकरणाला आपलेपणाची साक्ष पटली. आणि माझी एकटी राहण्याची दुरदूर गेली. आणि आज त्यांच्या जिवावर मला कसलीच भीति म्हणून वाटत नाही.

१ वाजतां जेवणाच्या वेळेस हे आले. आमचें हें हॉटेल किती लख्ख, किती चकचकीत, सर्व सुखसोयींनीं परिपूर्ण होतें. जिकडे पाहावें तिकडे तोंड दिसे. भिंतींचे रंग, पडदे, फोटो, गालिचे सर्व एकमेकांना शोभणारे. सगळीकडे धोव्याचे लख्ख कपडे, पलंगाजवळ देखील टेलिफोन. चहा, कॉफी, जेवणाचे पदार्थ अतिशय स्वच्छ, सुरेख व अगदीं ताजे कढत असे मिळत. येथील अन्न, दूध, लोणी फारच चांगलें असे. असो. आम्ही दोघेच येथें होतों. मुलगी ह्या गंमतीस अंतरली म्हणून चैन पडेना. पुष्कळ वेळां तार करून तिला विमानानेंच बोलवून घ्यावें असें आम्हां दोघांनाही वाटे. पण एकटीच कशी आणायची म्हणून मोठ्या कष्टांनीं तो नाद सोडला. प्रेम वेडें म्हणतात तेंच खरें. आईबापांचें प्रेम किती थोर असतें, निःस्वार्थी असतें, हें तसें झाल्यावाचून नाहीच कळावयाचें. 'आईचें दिव्य प्रेम आई झाल्याशिवाय कळत नाही.' माझ्या आईवर ती तरुण वयांतच विधवा झाल्यामुळें आमचें फारच प्रेम आहे. आणि तें आमची मुलगी शाळेकरितां म्हणून दूर ठेवावी लागली तेव्हां तर फारच वाढलें. आई व मुलाचा संबंध किती निकटचा असतो. कविवर्य गडकरी म्हणतात ना 'ज्यांना आईचें प्रेम माहीत आहे अशांनाच तें कळेल मी दुसऱ्यांना तें सांगत नाही.' आणि ऐन तारुण्यांत विधवा झालेल्या, ऐश्वर्याच्या शिखरावरून गाढ अंधःकारांतील दरींत लोटून दिलेल्या आईवरचें प्रेम ज्यांची आई अशी आहे त्यांनाच कळेल ! असो. माझी चवी आमच्या दोघामधील प्रेमाचा अभेद्य दुवा आहे; आमच्या प्रेमाची ती पक्की गांठ आहे. दोघांचें रूप-गुण, त्यांचें हुबेहुब चित्र आपल्या मुलांत दिसतें, म्हणूनच तीं आपल्याला इतकीं आवडतात.

१४ ऑक्टोबर

आज सकाळीं ७ वाजतां आम्ही दोघे आगगाडीनें Lausanne ला गेलों. तेथून १०॥ वाजतां इलेक्ट्रिक आगगाडीनें २-३ तासांत पोहोचणाऱ्या एका गांवास गेलों. आमच्याबरोबर Swiss Federal Railway चे तिघे इंजिनियर होते. स्वभावानें फारच चांगले होते ते.

पर्वताची शोभा किती पाहिली तरी तींत रोजची नवी मजाच वाटे. जागोजागीं बीटच्या गाड्या भरून पडल्या होत्या. जवळच साखरेचा कारखाना होता. एक वाजतां Stationवरील Buffet मध्ये सर्वांनीं खाल्लें. स्विस अन्न फारच चांगलें लागे. त्यांत तऱ्हाही असत पुष्कळ. श्रीमंती पण असे. आम्हांला फार आवडत असे. इंग्लिश अन्न अगदीच साधें, नुसतें उकडलेलें. मीठ, मिरी लावून चव उत्पन्न करावयाची त्याला. नुसते उकडलेले वटाटे, ती रोटी, दूध, आणि चहा; फारच भूक लागली म्हणजे आपल्या छान छान पदार्थांची नामावळी जपायची. तोंडाला पाणी सुटायचें अगदीं. आम्ही परत आगगाडीनें एका स्टेशनवर आलों. नंतर झूरिकच्या गाडीत बसलों, व ह्या स्विस रेल्वे इजिनियरांना मोठ्या प्रेमानें निरोप दिला. ५ वाजता झूरिकला पोहोंचलों. कॉन्फरन्समध्ये ओळख झालेली स्वित्झर्लंडची सभासद Mrs. Anna Murset ही माझी वाट पाहात बसलीच होती. तिनेंच पुढें मग स्वित्झर्लंडमधील सर्व प्रमुख कार्य-कर्त्या बायकांची ओळख करून दिली; तिच्यामुळेच सर्व संस्था बघायला मिळाल्या व माझी व्याख्यानें तिनेंच करविलीं.

१५ ऑक्टोबर

आज सकाळीं १० वाजतां Mrs. Muriel Hignaur ह्या मला येथील संस्था दाखविण्यासाठीं आल्या. शेतकरी व गरिबांच्या बायकांना प्रसूतिपूर्वीं स्वतःची काळजी कशी घेतात, व नंतर लहान मुलांना कपडे पुरवणें, त्यांची व्यवस्था कशी ठेवायची हें शिकविणें, ह्या गोष्टींची संस्था पाहिली. तिची बायका हें सर्व काम शिकवितात. येथील मुख्य बाई मोठ्या प्रसिद्ध डॉक्टरांच्या पत्नी आहेत. त्यांनीं आमच्या शेतकरी बायकांची मला माहिती विचारली. स्वित्झर्लंडमध्ये संततिनियमन करण्याची पद्धत फारशी नाही. पण बायका डॉक्टरकडून गर्भपात फार करवून घेतात. हें फार वाईट आहे. हिंदुस्थानांत हें फारसें नाहीच, पण आम्ही संततिनियमन अंमलांत आणण्याची खटपट करीत आहोंत. यानंतर तिनें आपल्या मोटारीतून आणखी कांहीं संस्था पाहण्यास नेलें. 'बेकायदेशीर मुलांचें' घर पाहिलें. हें १८९६ सालीं सुरू केलें. आज तेथें ४० मुलें होती. किती छान व्यवस्था होती

त्यांची ! प्रत्येक वस्तु अगदीं चित्रासारखी व्यवस्थित ठेवलेली होती. खिडक्या, दारें, फर्निचर सर्व चमकत होतें. लांकडी जमिनी झाडून पुसून स्वच्छ. सर्व धोब्याचे कपडे. आणि ही संस्था धर्मादायावर कशी चालते हेंच मला कळेंना. एका जागीं बिचारी पतित आई डोळ्यांमध्ये अश्रु आलेले, व आपल्या अर्भकाची काय वाट लावायची अशा दुःखी व सद्गति अंतःकरणानें गांगरून गेलेली असा फोटो टांगला होता. त्या आईला ही संस्था म्हणजे किती आसरा वाटत असेल ! त्या गोऱ्या गोंडस निष्पाप बालकांना पाहून मला वाटलें जेथें नको तेथें देव देतो. हो, पण इकडेच तीं जन्मलीं म्हणून पायदळीं तुडविलीं जात नाहीत. आमच्याच देशांत, त्यांच्या गळ्यांना आईचें, ती घाबरून जाऊन, नख लागून, परमेश्वराजवळ रूढीच्या भीषण जाचाची दाद मागण्यास तीं गेली असतीं. अथवा कांट्यांत पडून पोलिसांकरवीं त्यांच्या हालअपेष्टा झाल्या असत्या, विधवेच्या परित्यक्ता कुमारिका ह्यांच्या जीवनावर समाजानें टीकास्त्र सोडलें असतें. किंवा मिशनरी डॉक्टरणींकडून त्यांचा जन्म झाला असतां आणि तीं हिंदुधर्मांत वाली नाहीं म्हणून 'शरणपुरां'त रवाना झालीं असतीं. असो. माझ्या मनांत मात्र खळबळ उडाली होती. ह्यांचें काम कसें सुरळीत होतें. भांडण नाहीं. वांकडींनासकीं बोलणीं नाहीत. कोणाला हाणून पाडण्याचे उपाय पण कोणी योजीत नाहीं. प्रत्येक जण सरळ आपापलें काम करते. कशा सर्व आनंदांत आणि कर्तव्यतत्पर आहेत; आणि म्हणूनच आज अव्याहत त्यांच्या संस्था सरळ चालल्या आहेत. असो. तेथून आम्ही Rescue Home मध्ये गेलों. येथेंही १४-१५ वर्षे वयापासून २५-२६ वर्षांपर्यंत वाईट वतनाच्या मुली आहेत. पोलिस, म्युनिसिपालिटी व पालक अशा मुली येथें लावून देतात, त्यांना तेथें तऱ्हेतऱ्हेचीं कामें शिकवितात, व नंतर नोकऱ्या लावून देतात किंवा लऱ्हे करून देतात. येथेंही स्वच्छता, टापटीप छान होती. सर्व कामें, स्वयंपाक सुद्धा ह्याच मुली करीत. हें सर्व बघून झाल्यावर ह्या माझ्या स्विस् मैत्रिणींना मी एका मोठ्या हॉटेलमध्ये जेवण्यास घेऊन गेलें. नंतर दुपारी २ वाजतां येथील एका प्रसिद्ध बॅरिस्टरची बायको माझ्यासाठीं स्वतःची मोटार घेऊन आली. तीमधून तिनें मला बायकांचा, प्रमुख बायकांनींच पैसा गोळा करून स्थापन केलेला, दवाखाना दाखविला.

हा नुकताच बांधला होता. येथे डॉक्टरणीच सर्व काम करीत. दवाखान्यांत सर्व आधुनिक सुखसोयी. बांधणी अगदी हल्लींची. रंग निळा. फर्निचर अगदी कोरे. जिकडे तिकडे सर्व चमकत होतें रोग्याला जितक्या तऱ्हेने सुखी करतां येईल, तितक्या सोयींची पराकाष्ठा केलेली होती. इमारतींत सूर्यप्रकाश येण्याची छान व्यवस्था होती. बाहेर झाडी, हिरवी-चार मैदाने हें सर्व पाहून येथे दुखणें ताबडतोब पळून जाईल असे वाटलें. स्वच्छता व टापटीप ह्यांत स्विस लोक चांगलाच वरचा क्रमांक मिळवितील. शस्त्रक्रिया करण्याची जागा तर नवनव्या आधुनिक शस्त्रांनी, वयंत्रांनी चमकत होती. इतका चकचकाट व जागजागची अप्रतिम स्वच्छता कोठेच पाहिली नाही. नुकतींच जन्मलेलीं मुले ज्या खोलींत होती तेथे परिचारिका, डॉक्टरिणी वगैरेशिवाय कोणी जायचें नाही. Surgically Clean असा त्याचा अर्थ. आमच्याकडे देखील बाळंतिणीच्या खोलींत जाण्यास पाय धुऊन जावें लागतें. दहा दिवस बाळंतीण अस्पृश्य समजली जाई. ह्या गोष्टींत तथ्य होतेंच; पण अशा दृष्टीने कोणी आमच्या गोष्टींकडे पाहील तेव्हांच ना ? हेच स्विस लोकांचे चांगले म्हणून आम्हीं म्हटलें. पण पतित गुलाम देशाचे कोण भलें म्हणणार, उलट आमच्यांत अठरा विटाळ आणि सतरा सोंवळीं म्हणून आम्ही आम्हांलाच नांवें ठेवून घेतों. असो. स्त्रियांच्या सुखासाठी स्त्रियांनीच खटपट करून हा बांधला, त्याबद्दल सर्व स्त्रीजात त्यांना दुवा देईल. नंतर दवाखान्याचे स्वयंपाकघर पाहिलें. किती तरी यंत्रे होती तेथे. विजेच्या चुली, जिकडे तिकडे लख्ख, फिरिजिडेअरमध्ये फळें, भाज्या, दूध, लोणी थंड करीत ठेवले होते. अन्न नेण्यासाठी चाकाच्या गाड्या, लिफ्टस् वगैरे सोयी. त्यांचा थाट कोणीकडे !

नंतर परिचारिकेचे वसतिगृह पाहिलें. उत्तम फर्निचर, पियानो, जिमनेशियम् अशा सर्व सुखसोयी होत्या. त्यांच्या सुंदरशा दिवाणखान्यांत त्यांनी मला चहापाटी केली. बोलतां बोलतां हिंदुस्थानासंबंधी किती तरी त्यांनी मला प्रश्न विचारले. नीट उत्तरे मिळाल्यावर चुकीच्या समजूतीचे निराकरण झालें व त्या काढून टाकल्या.

चहा घेतल्यावर बॅरिस्टरीणबाईंनी पुनः मला मोटार दिली. सरोवरा-

वरून व गांवाबाहेरून मी व Mrs. Hignaur खूप हिंडून आलों. देखावा फारच रमणीय होता. डोंगरावरील टुमदार छोटेखानी बंगले, नजर फेंकावी तिकडे हिरवेचार, मधून मधून उंच पाईन वृक्ष, आणि म्हणूनच देखावा शोभिवंत वाटला. वाटेतच एका स्विस् घरीं गेलों. त्या बायकांनीं पण माझें खूपच स्वागत केलें. चहा-फराळाचें दिलें. म्हटलें हें सर्व अगत्य आम्हां हिंदुस्थानी लोकांप्रमाणें आहे; जात चाललें तें आतां परकीयांच्या अंधानुकरणानें. हल्लीं ज्याचें त्यालाच रोजचें उकडून खाणेंच कष्टाचें झालें मग आल्यागेल्याचें कोण करतो? अगत्य तर जाऊंच द्या, घड प्रेमानें, आपुलकीनें बोलायला राजी नाहीं कोणी !

१६ ऑक्टोबर

आज सकाळीं पुनः ह्याच बायका मला दुसऱ्या संस्था दाखविण्यास घेऊन गेल्या. गिरणींत किंदा इतर जागीं कामावर जाणाऱ्या गरीब आयांच्या मुलांचें घर Cresche पाहण्यास गेलों. आया सकाळीं ६। ते रात्री ८ पर्यंत मुलें तेथें ठेवतात. एक परॅक दर मुलामागें त्या देतात. संस्थेस दोन परॅक खर्च पडतो. मुलांना दूध, उत्तम खाणें, आंघोळ, दांत घांसणें, औषधपाणी व शिक्षण देणें अशीं कामें करतात. ह्यांच्या गरीब मुलांची व्यवस्था म्हणजे आमच्या श्रीमंतांची नसेल. तीं मुलें गुटगुटीत तरी किती दिसलीं. यूरोपमध्ये मूल राष्ट्राचे खांब समजतात; आणि म्हणूनच सगळ्यांची उत्तम व्यवस्था असते. ह्यानंतर बायकांनीं केलेलें काम म्हणजे Temperance, म्हणजे कामकरी लोकांना थोड्या पैशांत दारुविरहित जेवण देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. तिसरी गोष्ट म्हणजे, स्विस् शेतकऱ्यांकडून जोडधंदा म्हणून कापड विणणें, लोंकरीचे मोजे, स्वेटर करणें, कांचेचें सामान करणें, असें शिकवून व करून घेऊन दुकानांत विक्रीस मोठ्याच प्रमाणावर ठेविलें आहे. काम फारच सुंदर केलें आहे. अशा तऱ्हेनें येथील बायकांनीं ही चांगलीच कामगिरी केली आहे. वरील सर्व संस्था म्युनिसिपालिटी व सार्वजनिक धर्मदायातून होतात व चालतात. बायकांनीं एवढें प्रचंड हॉस्पिटल बांधावें ही फारच नवलाची गोष्ट आहे.

दुपारीं १ ला जेवून आम्ही दोघे Selnan ला ट्रॅमनें गेलों व तेथून

आगगाडीनें Uteliberg ला गेलों हें झुरिकचे सपाटीपेक्षां २,००० फूट उंच असें ठिकाण आहे. वनश्री रमणीय होती. येथें एक उंच Tower होता.

१७ ऑक्टोबर

आज शनिवार सकाळीं १० ला सरोवरावरून फिरत फिरत जवळच्या बागेंत गेलों. सूर्यप्रकाशामुळें सर्व फारच सुंदर दिसत होतें. रूगानें सुरेख व शरीरप्रकृति उत्कृष्ट असलेल्या आया, आपल्या गोंडस मुलांना घेऊन गाडींतून हिंडवीत होत्या. सुरेख बायका, मुलें, बाग आणि रम्य सरोवर, त्यांत इतस्ततः स्वरूपणानें कोडा करणारे डोलदार हंस मनाला रिझविण्याची पराकाष्ठाच करीत होते. लहान मुलें नेहमींच गोड वाटतात, पण हीं स्विस मुलें इतकी छान दिसत, आणि नुक्तीच वाचा फुटलेल्यांची ती अस्पष्ट किठबिल कानाला फारच मधुर लागे. त्यांचे ते सुदृढ आईबाप आणि तीं गोंडस मुलें बघत राहावीत असें वाटे; आणि त्या मुलांना उचलून पटापट पापे घ्यावेत असा मोह होई. व्हावीत मुलें तर हीं अशीं. स्विस बायकांचें सौंदर्य पण बरेंचमें नैसर्गिक व थोडें कृत्रिम रंगसौंदर्यसाधनांनीं मुशोभित केलेलें दिसे. अगदीं बांधेसूद तनुलता, चंद्रबिंबाप्रमाणें गोरेपान प्रफुल्ल मुख, बारीक कबर, रेखीव चित्राप्रमाणें काळघा भिवयांचीं तीं वलयें, हरिणीच्या गतीप्रमाणें चालण्याची लकब, पोंवळ्याप्रमाणें शोभणारे व गोऱ्या गालांमधील ते लालसर ओंठ आणि तो दाट कुरळा केशभार, कोणाचे Permanent Wave, कोणी Blondes, तर कोणी Brunette, किती वेळ तरी तें लावण्य पाहण्यांत दृष्टि खिळून बसे.

१२॥ ला बागेतून घरीं परत गेलों. घाईनें जेवून पळतच जाऊन स्टेशन गांठलें. Luzern ला जाण्याच्या गाडींत बसलों. शनिवार असल्यामुळें खूप गर्दी होती. सुट्टी म्हटली कीं निघालेच लोक बाहेर मजा करायला. स्टेशन नुसतें फुलून गेलें होतें. आगगाडीच्या दोन्ही बाजूनीं सृष्टिशोभेची कमाल झाली हाती. जिकडे नजर फेंकावी तिकडे हिरवेंचार, मऊ मखमली-प्रमाणें दिसे. मधूनच लहानगा चिंचोळा रस्ता, सुंदर युवतींच्या केशभारांतील गोऱ्यापान भांगाप्रमाणें दिसे. मधून मधून एकादें सरोवर लागे. त्यापलीकडे एकापेक्षां एक उंच पर्वतांच्या रांगा दिसत; आणि ह्या सर्व रमणीय

देखाव्यांतून आगगाडी भराभर आम्हांला घेऊन जात होती. अखेरीस ३१-४. च्या सुमारास लुसर्न लागले. जगांतील सर्व भागांतील लोक हें पाहण्यास येतात. असेंच सर्व बाजूनीं हें रमणीय आहे. आम्ही प्रथम Bahanof Buffet मध्ये चहा घेतला व मग हिडण्यास निघालों. थोड्या अंतरावरच सरोवर लागले. त्यामध्ये लहान लहान सुंदर होड्या व जहाजे उभीं होती. कांहीं येत-जात होती. थोडे पुढे गेलों तर तेथें उंच पाण्याचा फवारा उडणारें मोठें कारंजें होतें. खूप उंचवर पाणी त्यामधून उडत होतें. फवाऱ्याच्या पलीकडे व सरोवराच्या कांठावर चौघां नवपरिणत वधूवरांचा फोटो घेण्याचें काम चाललें होतें. एक वधू पांढऱ्या शुभ्र सॅटिनच्या पोषाखांत व दुसरी गुलाबी पोषाखांत होती. गुलाबी गाल व गोरेपान अंग अहमहमिकेनें वधूची शोभा वाढवीत होतें; आणि हीं उत्कृष्ट शरीरप्रकृतीचीं जोडपीं संसाररथ हांकण्यास अतिशय अनुरूप वाटलीं. प्रेमाचा उगम एकमेकांच्या अत्युत्तम शरीरप्रकृतीतच होतो. आमच्याकडे अशी जोडपीं औषधाला कांहीं मिळायचीं नाहींत. समोरील कारंजें, त्याजवळील रूपयौवनसंपन्न वधूवर व पलीकडील नितांतरम्य सरोवर एकमेकांची शोभा वाढवीत होते. तरुण जोडप्यांना ह्यापेक्षां आणखी नयनमनोहर देखावा कुठला हवा? ह्या क्षणास एकच विचार माझ्या मनांत आला, हे वधूवर वैवाहिक सुखाचा आनंद प्रथमच आज लुटणार असतील तर त्यांना स्वर्गमुखास तोटा नाहीं, पण नवनीति आचरणारे ते भ्रमराप्रमाणें ह्या फुलावरून त्या फुलावर बसणारे त्यांना 'अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुकः' अशी उत्कंठा कशानें आज वाटणार आहे? असो. त्या वधूवरांना सर्व ऐहिक सुखें चितून आम्ही निसर्गाची शोभा पाहण्यांत गढून गेलों. सरोवराच्या दुसऱ्या कांठावर दोन्ही बाजूनीं पिवळ्या रंगाच्या झाडांची रांग खूप दूरवर होती. पलीकडे मोठमोठीं हॉटेल्स होती, त्यांवर तांबड्या रंगाचे वेल चढवून दिले होते, तर कोठें हिरवे होते. एकीकडे मानवी व दुसरीकडे परमेश्वराची लीला, अशा दोन्ही गोष्टींची जोड येथें असल्यामुळें शोभा फारच वाढली होती. सरोवरापाठीमागील बर्फाच्छादित डोंगरांच्या रांगा, त्यांवरील सूर्याच्या धूसर प्रकाशांत खुलून दिसत. निळा, पांढरा आणि सोनेरी रंग किती सुरेख दिसे. डोंगरापलीकडील दिनमणि कसा हळुहळू, राजाच्या ऐटीत, आपला

लवाजमा दूरवर पसरवीत, स्वगृही जाण्याच्या तयारीत होता. हळुहळू सोनेरी किरणें नववधूच्या आरक्त गालांप्रमाणे मंद मंद पण मनोहर दिसू लागलीं. हें रमणीय दृश्य आतां लवकरच संपेल म्हणून मनाला हुरहुर वाटू लागली. एकेका डोंगराला प्रेमानें निरोप देत देत दिननाथ अस्तास गेला. कोठें तरी तुरळक लंकेर दिसावी, लहान बालकाच्या अनिमित्त व क्षणिक हास्याप्रमाणें ती लंकेर, पण क्षणार्धांत लोपली. झालें, हळुहळू निशादेवीचें साम्राज्य होण्याची चिन्हें दिसू लागलीं. तत्पूर्वी आकाश तन्ह-तन्हेवीं रूपें बदलून चमत्कार दाखवीत होतेंच. आम्ही घटकाभर निसर्ग सोडून गांवांत हिंडून आलों. तन्हतन्हेच्या उत्तमोत्तम मालांचीं दुकानें बघत बघत पुनः त्या पिवळ्या झाडांच्या रांगांमधून आलों. त्यांमधून आतां विजेचे दिवे पेटले होते. गौरीच्या आरासेप्रमाणें दिसलें. जिकडे तिकडे हिरवे, पिवळे, जांभळे दिवे झळकत होते. काळ्याभोर पर्वतांमधून दिवे तारकांप्रमाणें चमचम करीत होते. तर त्या कारंज्यामधून वर पांढरे गुषार तर खालचा गोल भाग पाचूंप्रमाणें हिरवाचार दिसत होता. जिकडे तिकडे चकचकाट व चित्त बेहोष करणारा देखावा होता. तें कारंजें, व पाचू पांढऱ्या शुभ्र रत्नांचीच साक्ष पटवीत होते. असो. मोठ्या कष्टानें Luzern ला निरोप देऊन आम्ही घरीं आलों.

१८ ऑक्टोबर

आज आदितवार सकाळीं ८॥ च्या गाडीनें आम्ही Rigi हा सुमारें नऊ दहा हजार फूट उंच डोंगर पाहण्यास गेलों. प्रथम Goldau ला गेलों, व तेथून डोंगराच्या चढणावर दुसऱ्या गाडीनें गेलों. स्टेशनवर लोकांची अत्यंत गर्दी होती. प्रत्येक जण डोंगर चढण्याच्या पोशाखांत, व मोठमोठे जाड तळांचे व खालीं खिळे असलेले बूट घालून, हातांत काठ्या व आणखी आयुधें घेऊन लहान मुलें, बायका, पुरुष घाईनें चालले होते. आज हवा पण चांगली होती; पण मधूनच धुकें जरा आलें. थोडा विरस झाला. थोड्या वेळांतच तें गेलें. सर्वांना हायसें वाटलें. सर्व दिवसभर दिनराज होताच आज. असो. आम्ही वर जाणाऱ्या गाडीत घाईघाईनें बसलों. गाडी गंभीरपणानें मार्ग आक्रमीत होती. नवनवी सृष्टीचीं रूपें पाहून आमचीं मनं आनंदीत

झालीं होती. आमच्या डब्यांत आमच्या समोरच एक विक्रमोर्वशी बसले होते. निसर्गाच्या वाढत्या शोभेबरोबर त्याचें आकर्षण चद्रकलेप्रमाणें वाढूं लागलें, व तें एकमेकांच्या वाहपाशांत बद्ध झालें. आत्मस्वचें सौंदर्य पांढऱ्या शुभ्र बर्फाच्या थरानें शिखराला पोहोचलें होतें व वाटे की गौरवर्णियांना गिरिराज आपल्याप्रमाणेंच गोरापान हवा की काय कोण जाणे! निळा, पांढरा व हिरवा रंग, त्यावरील झाडी, अफाट पर्वतांच्या रांगा, ह्यांनीं केवढा तरी मोठा अजस्र भाग व्यापला होता. मधूनच अवखळपणानें उंच कड्यावरून पाण्याचा झोत शीघ्र गतीनें खाली उडी घेई. पर्वताची गंभीरता, ह्या झोताच्या उडीच्या आवाजानें भंग पावे. मधूनच हिरव्याचार गवतावरील पांढरे शुभ्र बर्फाचे थर चित्त थरारून सोडीत. हा सर्व देखावा त्या भावी वधूवरांना जवळजवळ खेचीत होता; आणि म्हणूनच त्यांना त्या स्वर्गीय सुखाचा आस्वाद देण्याकरितां पटकन् बोगद्यामुळें काळाकुट्ट अंधकार होई. गुलाबी गालांवरती हृदयाचा ठसा उठलेला किती शोभिवंत दिसे. त्यांच्या प्रेमविलासांना आळा घालण्याकरितां पुनः दैदीप्यमान प्रकाश आडवा येई. तरी पण यौवनमदानें त्यांना कशाचें देखील भान राहिलें नाहीं. पण मला असें वाटलें, की आमचें हिंदुस्थानी प्रेम किती मुग्ध असे. त्यांत किती अवर्णनीय शोभा व सतत टिकणारी गोडी असे. वडीलमाणसे ऐकतील, बघतील म्हणून मन साशंक, तर बोलण्याची इतकी उत्सुकता असायची. नुसता बांगड्यांचा मंजुळ आवाज पत्नी आगमनाची चाहूल दाखवितांना, पतिहृदयाची आतुरता वाढवी. प्रेम, दृष्टींत, मितहास्यांत भरलेलें असे.

इंग्लंडमध्ये प्रेम कोठें वाटेल तिथें दृष्टीस पडेल. समुद्रकांठचीं गांवें, हाईडपार्क यथें तर प्रदर्शन, नव्हे प्रेमाचा हिडिस बाजारच दृष्टीस पडतो. इतर देशांत इतकें फारसें दिसलें नाहीं. असो. ओघालाच आलें म्हणून लिहिलें. अशा तऱ्हेनें 'रिगी' यथें ११॥-१२ च्या सुमारास पोहोचलों. थंडी मी म्हणत होती. सगळीकडे बर्फच बर्फ. स्विस् पोरें त्यांत लोळत होती, खेळत होती, तर लोक भराभर चालत होते. आम्ही चालण्याचा प्रयत्न करावा तर भस्दिशीं पाय खूप आंतमध्ये जाई व भीति वाटे.

नंतर तेथील हॉटेलमध्ये जेवलों. Omelette, तळलेले बटाटे, सॅलड

व asparagus खाल्लें. येथेंही माणसांची अत्यंत गर्दी झाली होती. आम्हीं परक्या देशचे आहोंत असें समजून आम्हांला मदत करण्यास म्हणून आमच्या टेवलावरच एक स्विस् गृहस्थ व परेंच पत्नी येऊन बसल्या. दोघेंही फार चांगलीं दिसली. खूप आमच्याशीं बोललीं. जेवण होण्यास १॥-२ तास लागले. कारण माणसें खूप व नोकर कमी. नंतर बाहेर पडलों. एका दुसऱ्या हॉटेलच्या दरवाजाजवळ निवाऱ्यांत बसलों. तेथेंही एक बरेच म्हातारे गृहस्थ व त्यांचा मुलगा येऊन बोलले. नंतर पायींच चालीं जाऊं लागलों. वफाचे चेडू केले. ह्यांनीं खूप फोटो घेतले. एक जर्मन बाई बोल् लागली. Do you feel cold? I had been to India, saw Darjeeling, Tajmahal, Sunrise at Tiger Hill वगैरे वगैरे. झूरिकला माझ्या मोटारीतून चला वाटेल तर वगैरे. तसेंच आणखी एक स्विस् नवरा बायको व तीन मुलगे अशी फार चांगली मंडळी भेटली. त्यांनीं सर्व विचारपूस केली व आमची काळजी घेतली. आणखी एका इंग्लिश गृहस्थांचीही खूप दोस्ती झाली. Goldau ला जाईपर्यंत ते आमच्याचबरोबर होते. नंतर Goldau वरील Bahanhof Buffetमध्ये त्यांनीं आम्हाला चहा दिला. नंतर आम्ही झूरिकला निघालों. त्या इंग्लिश गृहस्थांना निरोप दिला. अशा तऱ्हेनें आमचा प्रवास फारच उत्तम झाला.

१९ ऑक्टोबर

माझे बंधु स्विट्झर्लंडमध्ये शिकावयास असतात. Culman Strasse येथील तो राहान होता तें घर आज सकाळीं, बाहेरून पाहिलें. नंतर युनिव्हर्सिटी व तेथील Laboratories पाहात पाहात सरोवराजवळ आलों. सकाळ ९॥ ची वेळ होती. कॉलेजचीं खूप मुलें सृष्टीच्या वेळेत खात-पीत होती. Bahanhof Strasse वरून घरीं आलों. नंतर पुनः हिंडत हिंडत स्टेशनवर गेलों व Buffet मध्ये सूप व बटाटे खाल्ले. हे १॥ वाजतां Winterthur ला गेले. मी घरीं आलें. नंतर हे सहा वाजतां परत आल्यावर पुनः सरोवरापर्यंत हिंडून, नेहमीच्या Vegetarian Restaurant मध्ये जेवायला गेलों. सूप, दही, कोबीची व बटाट्याची भाजी, भात दोन तऱ्हेचीं Puddings खाऊन Bahanhof Strasse वर हिंडून घरीं आलों. ह्याच रेस्टॉरंटमध्ये आम्ही

खाण्यास जात असूं. अन्न उत्तम मिळते. Maid इंग्लिश बोलणारी व मोठी छान होती. माझे बंधु पण येथेंच जेवावयास येत. येथें जेवून व Maid ला प्रेमानें निरोप देऊन आम्ही स्टेशनवर निघालों.

झूरिक सोडायचें जिवार आलें. हें आम्हाला फारच आवडलें. आणि हें अगदीं सोडून नये असें वाटलें. पण चवी लंडनला एकटी म्हणूनच लवकर जावें लागलें. जिनीव्हास जायचें होतें. वाटेत लुझानला सर हसन मुन्हावर्दीची मुलगी दिसली. ती पण आमच्याच गाडीनें जिनीव्हास जात होती. आम्हांला तिला पाहून फारच आनंद झाला. जिनीव्हा येईपर्यंत आम्ही गप्पा मारीत होतों. नंतर ६ वाजतां जिनीव्हा आले. League of Nations मध्ये Political Section मध्ये असलेले First Class Officer, Dr. Ram, लखनौ युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर आमच्या जुन्या ओळखीचे, आम्हाला स्टेशनवर नेण्यास आले. त्यांना पाहून आम्हांला अतिशय आनंद झाला. ते आम्हांला आपल्या घरी चला म्हणतच होते. पण आम्ही Rue Du Rhone येथील व्हिक्टोरिया हॉटेलमध्ये गेलों. दर 9 Franks (Swiss) दोघांना नुसत्या खोलीचे. सामान ठेवून डॉ. राम-बरोबरच त्यांच्या घरी 15 Rue De l' Athenee. येथें पायींच गेलों. घर मोठें आहे. भाडें ४०० रुपये. ह्यांत Linen, Cutlery, Crockery वगैरेंचा (Furniture) समावेश होतो. त्यांच्याजवळ एक Swiss Maid व एक हिंदुस्थानी मॅट्रिक झालेली मुलगी मुलें सांभाळण्याकरितां म्हणून आणली आहे. डॉक्टर व सौ. राम दोघेही अतिशय उत्तम संस्कृतीचे, राष्ट्रीय बाण्याचे, परकीयांतील चांगले गुण घेणारे, एकमेकांना अत्यंत अनुरूप, अत्यंत सज्जन व अगत्याचे आहेत. गांधीजी, ताजमहाल, भगवान् श्रीकृष्ण, अभिमन्यू, भगवद्गीतेतील श्रीकृष्ण व अर्जुनाच्या रथाचा फोटो, हिंदुस्थानचा नकाशा, असे प्रिय हिंदुस्थानचे फोटो घरांतच काय, पण League of Nations मधील ऑफिसमधील त्यांच्या खोलींत, हे फोटो साक्ष ठेवून, ते काम करीत असतात. आणि खरेंच ते दोघेही हिंदुस्थानाला ललामभूत आहेत. नंतर त्यांच्याकडे खूप गप्पा मारल्या, व आपलें जेवण जेवलों. त्यामुळें जास्तच मजा आली. रात्रीं घरीं गेलों.

२१ ऑक्टोबर

आज सकाळीं Rolex कारखान्यांत घड्याळें घेण्याकरितां गेलोंः येथें कामावर सर्व बायकाच. डायरेक्टर चांगला मनुष्य होता. ह्यांनीं स्वतःला सुंदरसें घड्याळ व आणखी ४-५ घड्याळें घेतलीं. नंतर इकडे तिकडे हिंडत हिंडत वस्तु घेत घेत Bahanhof जवळ Vegetarian Restaurant मध्ये जेवलों, व १-२० च्या गाडीनें Varnayaz गांवीं Montreaux वरून गेलों. येथें ७५००० अश्वशक्तीचें वीज उत्पन्न करण्याचें Power House आहे. पाणी २००० फूट उंचीवर असलेल्या डोंगरांतील तलावावरून दोन मोठमोठाल्या जाड लोखंडी नळांतून खालीं येतें व चक्रें फिरवतें. डोंगरावरील तलावाकडे सामान व माल नेण्याकरितां जवळजवळ Funicular Railway Line बांधली आहे, व त्यावरून जाड लोखंडी दोरानें Trolley वर-खालीं नेली जाते. दोर तुटल्यास मनुष्याचे Minced Mutton प्रमाणें तुकडेच व्हावयाचे ! ती लाईन बघून माझी तर बोंबडीच वळली. पण हे थोडेच ऐकणार. शिवाय आमच्याबरोबर Power House चे मुख्य इंजिनियर म्हातारे गृहस्थ होते. त्यामुळें न ओरडतां चूप बसले. बाकी मी मागें पाहातच नव्हतें. खालीं खोल, चोहों बाजूंनी अक्राळविक्राळ डोंगर. एका बाजूनें न्होन नदी वाहात होती, तर बहुतेक डोंगर वर्फमय होते. वनश्री सुंदरच होती. एका बाजूनें साधी रेल्वे लाईन, तर कोठें बोगद्यांतून द्रुतवेगानें शिरणारी आगगाडी, तर दुसरीकडे मोटारचा रस्ता, असे ईश्वरी लीलेचें व मानवी कृतीचें चढाओढीचें दृश्य मनोहर व भीतिदायक होतें. मनुष्याची अवकल तरी काय कमी ! एवढ्या उंच डोंगरावर आगगाडी नेली कशी, एवढे अजस्र नळ धातले कसे, तेथील वाहणाऱ्या पाण्यापासून वीज काढली कशी, सर्वच चमत्कार. केवढा खटाटोप माणसांचा तरी. मी मात्र शिखर येतें कधीं व उतरते कधीं ह्याची वाट पाहात होतें. अखेरीस दिसलें. वर खेडें होतें. खूपशी मुलें आम्हांला पाहण्याला जमलीं. किती गुटगुटीत व निष्पाप दिसलीं तीं. शेतकरी-शेतकरणी आम्हांला त्याच्या भाषेत 'राम राम' करीत होतीं. वर डोंगरांत लोकांना राहण्याचे बंगले होते. उन्हाळ्यांत खूप गर्दी असते. जेवळच मुलांमुलींची शाळा होती. प्रत्येकानें शिकलेंच पाहिजे. लांकूड

फोडणें, शेगाचे ढीग, खूप भाज्या, असें सर्व शेंकरी-जीवन पाहण्यास मिळालें सर्व मुलांना मी Chocolate दिलें. मुलेंच ती, आनंद झाला त्यांना. मुलें येथून तेथून सारखींच. नंतर परत जाण्यास निघालों. बरोबर बरेचसे Soldiers व कारखान्यांतील मंडळी होती. Chief Engineer ला इंग्लिश जेमतेमच येत होतें. I goes every months there. There चा उच्चार 'जेअर' करी. मला हंसू येई. नंतर सर्वांना निरोप देऊन आम्ही निघालों. आगगाडीला थोडा वेळ होता, तेव्हां स्टेशनवरील एका दुकानांत जाऊन छानशी कॉफी घेतली. दुकानाचे मालक व मालकीण चांगले पण खेडवळच होते. आपल्या भाषेंत ते अगत्यानें बोलले. त्यांची १२-१३ वर्षांची मुलगी छान गोरीपान व गुठगुठीत होती. तिला १० Centimes आम्हीं खाऊला दिले. नंतर गाडी पकडली व रात्री ८½ ला जिनीव्हास पोहोचलों. Vegetarian Restaurant मध्ये, पालेभाजी, भात, सूप व पुडिंग खाल्लें आणि दुकानें पाहात पाहात घरीं निघालों.

२२ ऑक्टोबर

आज सकाळीं Rue De Mont Blanc येथें Cooks मधून पत्रें वगैरे घेतलीं. मी घरीं आलों. जर्मनीबद्दलचा लेख लिहून तो मीं केसरीकडे पाठविला, व हे Ateliers De Sechron येथें कामावर गेले व एकला आले; नंतर आम्ही Vegetarian Restaurant मध्ये जेवलों. मग थोडेंसें दुकानें पाहात पाहात हिडलों. नंतर ३ वाजतां Cook च्या गांव दाखवून आणण्याच्या ३ Frank प्रत्येकाला पडणाऱ्या, Tour मधून गेलों. कांहीं चर्चेंस, बागा वगैरे पाहून Labour Office मध्ये आलों. इमारतीचें थोडेंबहुत काम होत होतेंच. एका हॉलमधील सर्व सागवानी लांकूड हिंदुस्थानहून आणलें होतें. कामकरी वर्गाच्या सुखसोयीची चर्चा करण्याची ही जागा. त्यामुळे भितीवरील चित्रें पण हृदयस्पर्शी होतीं. खाणी-कामगार, गिरणीतील मजूर, शेतकरी, हे आपापलीं कामें कशीं करीत आहेत व त्यांच्याकडे तोही 'मनुष्य' आहे ह्याच दृष्टीनें बघायचें व त्याच्या कामाचे तास कमी करून, विश्रांति देणें, आजारी पडल्यास नीट व्यवस्था करणें वगैरे वगैरे सोयी करावयाच्या. या वेळीं आपल्या रा.

एन. एम. जोशी यांची आठवण होत होती. नंतर League of Nations दुरूनच दाखविलें, व ही दूर ५ वाजतां संपली. नंतर Bahanhof Buffet मध्ये चहा कॉफी घेऊन घरीं गेलों.

आज रात्रीं डॉ. राम यांजकडे High Commissioner for India Sir Phirozkhan Noon ह्यांना जेवण होतें. पण सद्दी झाल्यामुळें ते ऐन वेळेस आले नाहीत. आम्ही दोघे, Mr. and Mrs. Zaman, Trade Commissioner for London, Captain and Mrs. Khanolkar व Mrs. Khanolkar यांचे वडील हे जिनीव्हासच प्रोफेसर आहेत, व Mr. and Mrs. Raja, हे तरुण गृहस्थ मद्रासी असून Labour Office मध्ये आहेत. अशी सर्व मंडळी जेवणास जमली होती. Dr. Ram अगदीं हिंदुस्थानी पोषाखांत होते. Mrs Ram पण भरजरीचें स्वदेशी मद्रासी लुगडें नेसल्या होत्या व बनारसी ब्लाऊझ घातला होता. स्वदेशीच किती चांगलें दिसतें. हिंदुस्थानी कापडाची सर कशाला तरी येते का ? त्यांनीं आपलें काहीं सोडलें नव्हतें. ढळढळीत मोठें कुकूं कसें सर्व छान दिसत होतें. ज्याचें न्यालाच सर्व शोभतें.

जेवण पण वरेंचसें हिंदुस्थानी होतें. सर्व हिंदुस्थानी आदमी, एकत्र जमल्यामुळें सगळ्यांना तें आवडलें. जेवणानंतर मी, सौ. राजा व सौ. राम ह्यांनीं गाणीं म्हटलीं. डॉ. रामची मुलगी १४-१५ वर्षांची आहे. ती International स्कूलमध्ये जाते. ती एक अत्यंत तरतरीत नवयुगीन (Modern) मुलगी; साहजिकच आहे, तिनें इंग्लिश संवाद व नाच केला. नंतर पुनः सौ. राम व सौ. राजा ह्यांनीं शेवटचें 'वदे मातरम्' व 'जन मन नायक' हीं स्वदेशप्रीतीचीं मातृभूमीबद्दल गाणीं म्हटलीं. सौ. रामचा आवाज 'खडा', म्हणणें फारच चांगलें, व रोमांचकारी, हृदयस्पर्शी गाणें ! माझ्या डोळ्यांत गंगा-यमुना यायला लागल्या. हाय ! पृथ्वीवरील सर्व देशांत उत्तम माझा हिंदुस्थान. अणुभर तरी उणीव त्यांत परमेश्वरानें ठेवली आहे काय ? पर्वत, नद्या, समुद्र, तन्हत-हेचीं फळेंफुलें, धान्य, काय कमी होतें आमच्या हिंदुस्थानांत ? सोन्याचांदीचे ढीग, रत्नांच्या खाणी जेथें होत्या तेथें आज खायला मिळत नाहीं. ह्यापेक्षां दुर्दैव तें कोणतें ! असतील दुसऱ्यांचे देश चांगले. मला मात्र ह्या क्षणास माझ्या मायभूमीला उडून जावें असें वाटलें. स्वदेशा-

शिवाय दुसरें जगांत कांहीं चांगलें नाही. हिंदुस्थानवर अणुभर जास्तच प्रेम करायला ह्या परदेशांतील प्रवासापासून मी शिकलें. गरीबगुरिबांना-देखील मुखानें आमच्या हिंदुस्थानांत राहतां येत होती. परदेशांत पाहिलें तर काय दरक्षणीं पैसा लागतो, व सर्व गोष्टींत हिमटेपणा ! असो. नंतर एक-मेकांशीं खूप गप्पा मारल्या. सौ. खानोलकर ह्या स्विस बाई, महाराष्ट्रीय कॅप्टन खानोलकर ह्यांच्या पत्नी, ह्यांचा विवाह १९३३ सालीं रँग्लर परांजपे ह्यांच्या घरीं लखनौस झाला. आम्ही हजर होतोच. त्या प्रोफेसरांची मुलगी, त्यामुळे कुल चांगलें व साहजिकच गुण पण चांगले, साडी नेसणें, मंगळसूत्र, मोठें कुंकू, मराठी शिकण्याची धडपड हें पाहून कौतुक वाटलें. मराठी दोन गाणी म्हटली. मुलीचें नांव कुमुदिनी असलेलें गाणें म्हटलें. ह्यांचें गृहसीख्य चांगलें असावेसें वाटतें. परक्या देशांतील बायको अशी चांगली निघाली तर अशी लग्नें फारशी वाईट नाहीत. असो. ११॥ ला प्रोफेसर व Captain आणि Mrs. Khanolkar ह्यांनीं त्यांच्या मोटारीतून आम्हांला Hotel मध्ये आणून सोडलें.

२३ ऑक्टोबर

आज सकाळी ७ च्या गाडीनें आम्ही Lausanne वरून Interlaken बघण्यास गेलों. फारसा सूर्यप्रकाश नव्हता. हें गांव शांत आहे. ११॥ ला पोहोंचलों. गांवांत डोंगराच्या पायथ्याशी एक कालवा आहे त्याच्याभोंवतीं खूप दूरवर हिंडलों. सभोंवतीं झाडी, सफरचंद व पेअर्स पडलीं ती वेंचून खाल्लीं. किती मधुर होती. मीं ह्यांना म्हटलें लहानपणीं असें रानावनांतून हिंडायला व चिंचा आणि बोरें खायला, कच्चा कैऱ्या खायला किती मजा वाटायची. एकसारखें १० ते ५ शाळेंत डांबून बसण्याचा मुलांना कंटाळा येतो. आणि खरेंच हल्लींच्या यांत्रिक युगांत, भयंकर जीवनकलहांत लहान मुलापासून तो वृद्धापर्यंत प्रत्येक जण गुरफटलेला असतो. त्यामुळे हें रमणीय खेड्यांतील साधें जीवन आपणांस मिळत नाही. कालव्याभोंवतीं स्वैरवृत्तीनें आम्ही दोघे हिंडत होतो. आम्ही एकेकांचे फोटो घेतले व घटकाभर तरी सर्व दुःखें विसरून निसर्गाच्या शोभेचा निरतिशय आनंद लुटीत होतो. पतिपत्नीचें स्वर्गीय सात्त्विक प्रेम असलें म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवर कोठेही असलों तरी

सुखच आहे. हे येथें जरी कामावर जात तरी मी सावलीप्रमाणें त्यांच्या पाठोपाठ असे. एकमेकांना विसंबून आम्ही कोठें फारसें जायचेंच नाहीं. एकादे वेळेस असें वाटे, कीं ह्या सर्व सुखास दृष्ट तर नाहीं ना लागायची ! जगाच्या दृष्टीनें आम्हाला 'मुलगा' नाहीं हें एक वैगुण्यच आहे. तरी पण नेहमीं एखादी गोष्ट कमी असलेलीच बरी. आमची लाडकी चवी आम्हांला मुलाच्या वरच आहे. असो. नंतर पायीच परत जाण्यास निघालों. वाटेनें किती तरी धष्टपुष्ट गायो भेटल्या. त्यांच्या गळ्यांतील घंटा-नादानें सर्व बातावरण कसें मंजुळ व गंभीर वाटत होतें. शेतांतील जीवन नेहमींच रमणीय असतें.

नंतर Bahanhof Buffet मध्ये सूप, बटाटे, बालपापडीच्या शेंगा, रोटी, व Omelette खाल्लें, व पुनः गांवांत हिडण्यास निघालों. ह्यांनीं Jungfrau ह्या बर्फाच्छादित शिखराचा फोटो घेतला. हें ९००० फूट उंच आहे. ह्या गांवांत Hotels तरी किती ! April ते October व नंतर December मध्ये येथें season असतो. तेव्हां येथें खूप गर्दी असते. दुकानें पाहात पाहात स्टेशनवर आलों. येथें आम्हांला छान वाटलें. पण ३॥ लाच गाडी होती, म्हणून निघावें लागलें. ५ ला Berne Switzerland च्या राजधानीचें शहर, येथें आलों. एका Vegetarian Restaurant मध्ये चहा, कॉफी, घेतली व हिंडावयास निघालों. दुकानें पाहात पाहात भाजी बाजारांत आलों व द्राक्षें घेतलीं. नंतर Confederation House हें बाहेरूनच पाहून त्याच्या मागच्या बाजूस आलों. खालील देखावा फारच रमणीय होता. एका बाजूनें सरोवर, त्यावरील कमानदार पूल, टुमदार घरे, स्वच्छ रस्ते, सुंदर झाडी, दिव्यांचा मधून मधून चकचकाट, असें हें दृश्य अत्यंत रमणीय दिसत होतें. ह्यांनीं फोटो घेतले, व पुनः दुकानावरून हिंडत होतोच. संध्याकाळच्या वेळीं दुकानें पाहण्याचा एक नादच आम्हाला लागला होता. सुंदर सुंदर बायका बघण्याची हीच वेळ बसायची. Evening Dresses, Make up वगैरे पाहण्याची अत्यंत मजा असे. लहानशी fashionable टोपी, त्यावर कसलें तरी पीस, अंगाबरोबर अगदीं घट्ट झगा, गोरा पान वर्ण, तोंडावरील काळीभोर जाळी, सर्व फारच सुरेख दिसे. बायका मुली सुदृढ, गोऱ्या पान व अंगबांधा अतिशय सुरेख,

त्यामुळे त्या डोळ्यांत भरायच्या अगदी. कांहीं कांहीं तर उंच टाचांचे बारीक बूट व अगदी बारीक अंग, एकाद्या करकोच्याप्रमाणे वाटायच्या. एवढे मात्र खरे, सर्व बायकांत Swiss बायकाच आम्हास अत्यंत अप्रतिम वाटल्या. नंतर गाडी गांठली. ८॥ ला जिनीव्हास पोहोचलों. आमच्या नेहमीच्या Vegetarian Restaurant मध्ये खाऊन हिडत हिडत घरीं गेलों. सकाळपासून हिडल्यामुळे दमून गेलों होतो अगदी.

२४ ऑक्टोबर

आज शनिवार-सकाळीच League of Nations मध्ये डॉ. रामकडे गेलों. त्यांनी Social Section मध्ये मला नेले. तेथील मुख्य गृहस्थांनीं Java मध्ये येत्या फेब्रुवारीत होणाऱ्या International Conference of the Prevention of 'Traffic of Women & Children' ची माहिती सांगितली. हिंदुस्थानांतून कलकत्त्याच्या Mrs. S. C. Mukerji ह्या जाणार होत्या. मी पण जाण्याची खटपट India Office मध्ये करीत होते. बघायचें काय होतें त्याबद्दल त्यांनीं मला त्या विषयाच्या माहितीचें सर्व लिखाण पाठवून दिलें. नंतर आम्ही परत आलों, जेवलों व हॉटेलमध्ये गेलों. पुनः मला Social Section मधील एका अधिकारी बाईची भेट घ्यायची होती. म्हणून League of Nations मध्ये गेलों. तिनें Traffic of Women & Children ची सर्व माहिती सांगितली व राष्ट्रसंघ काय करतो तेही सांगितले. ४॥ वाजतां पायींच हिडत हिडत आम्ही एका बागेत गेलों. सरोवराकांठीं ह्यांनीं माझा फोटो घेतला. बागेमधील Open Air Cafe मध्ये आम्हीं चहा-काफी घेतली. किती सुंदर Cafe. ही एक मोठी मजा असे. येथें सर्वच गोष्टीची मजा. पैसा खच्चून हवा की मुखसोयीना काय तोटा ! पैशाचा मोवदला पुरा मिळतो एवढी गोष्ट खरी. नंतर सरोवराकांठीं हिंडलों. Mont Blanc येथील सरोवरावरील पूल, खालीं खेळणारे हंस, लहान लहान होड्या, पुलावरील सर्व देखावा मोठा रमणीय होता. त्यावरून सारखे आम्ही येत जात असूं जिनीव्हा आम्हांला फार आवडलें. नंतर रात्री पुन्हां डॉ. रामकडे गेलों व गप्पा मारून रात्री घरीं आलों.

२५ ऑक्टोबर

आज आदितवार. आम्ही स्विट्झर्लंड सोडणार म्हणून चहा पिऊन बांधाबांध केली. नंतर १०॥ ला घर सोडलें. चालत चालत डॉ. रामकडे त्यांच्या मोठ्या ३ वर्षांच्या—माधव—मुलाचा वाढदिवस होता म्हणून जेवायला आम्हांला बोलावले होते. French Maid ची सुट्टी होती. सौ. राम व हिंदुस्थानी आय्यानेच जेवण केले होते. भात, आमटी, भाजी, पापड, रायते, फोडणीच्या मिर्च्या, दही. मग काय विचारता मेजवानीच्या वर वाटले सर्व. जेवून खूप गप्पा मारल्या. सर्वांचे फोटो घेतले. एकमेकांना निरोप देतांना कंठ दाटून आला. कितीदां नमस्कार म्हणावा, तरी पण पुरा होईना. अखेरीस निघालों. पायीच पुनः सरोवराकाठी हिडलों, फोटो काढले. येथील एकेक गोष्ट सोडतांना जिवावर आले. जिनीव्हा सोडवेना. झूरिकचे पण असेच वाटले. इतके स्विट्झर्लंड आम्हांला आवडले अगदीं. बिरह नेहमीच अत्यंत वाईट असतो. आमचे Victoria Hotel पण चांगले होते. माणसे चांगली. खरे म्हटले तर आम्हांला सर्व जागी Hotel ची माणसे अत्यंत चांगली भेटलीं. त्यांतल्या त्यांत Continent वर फारच चांगली भेटलीं. सर्वात प्रवास Continent वरच चांगला (अर्थात परान्स वगळून) आणि स्विट्झर्लंडमध्ये तर फारच उत्तम झाला. माणसे चांगली, हवा व अन्न पण फार उत्तम. Victoria Hotel चा म्हातारा Proprietor छानच असे. असो. २॥ ला हॉटेल सोडले. दुःखी मनाने गाडीत बसलों. मध्याकाळी ५ वाजल्यापासून सृष्टिसौंदर्य दृष्टिआड झाले. मोठमोठे वोगदे लागत एवढेच. रात्री १०॥ ला पॅरिस लागले. रूप्सिंग नांवाचा एक गुजराथी गृहस्थ ह्यांनी पत्र लिहिल्यावरून आला होता. दारू प्यालेला व एकंदर त्यांचे चलनवलन ठीक दिसले नाही. तो दुसऱ्याच एका हॉटेलमध्ये चला असे म्हणू लागला, पण आम्ही टाळलेच ते, व हॉटेल Baudin मध्ये आलों. ह्याचा पत्ता Rue Lafayette, Rue Baudin, Paris 9. दर नुसत्या खोलीचे. रोजी ४० Francs. चालक फारच चांगले होते.

प्रकरण पांचवें

फ्रान्स देशांत

ता. २६ ऑक्टोबर १९३६

सकाळी चहा घेऊन Ac नंबरच्या Buss ने आम्ही Rue Du La Madeliene येथे Cook च्या ऑफिसमध्ये पत्रे आणण्यास गेलों. Casino Du Paris ला जाण्याची तिकिटें माणसी 40 Francs अशी घेतली व टॅक्सी-मधून ह्यांना कामाला जायचें तेथें गेलों. ह्यापूर्वी British Embassy मध्ये गेलों होतो. अशा वेळी मी खाली बसून राही. आज सारखा पाऊस व सूर्यदर्शन नव्हतें. रस्त्यानें मोटारीची अत्यंत गर्दी. भाषा समजत नव्हती. त्या-मुळें सारखी Taxi करायला लागली. मोठ्या शहरांत प्रथम गांगरल्या-सारखेंच होतें. मला तर रस्त्यांतल्या मोटारी व गर्दी पाहून कांहीच सुचना. नंतर १२ ला घरीं आलों. १ ला हॉटेलमध्येच जेवलों. १॥ ला हे कामावर गेले. मीं चारपांच दिवसांची रोजनिशी लिहून काढली. रात्री ७ ला जेवून ८ वाजतां पायींच Casino ला जाण्यास निघालों. थिएटर खूप मोठें. सर्व मखमली गालिचे, जागा दाखविणाऱ्या गोऱ्या पान ओठ रंगवलेल्या मुली. पाहणारांची गर्दी पण पुष्कळ होती. आणखी दुसरे कांहीं हिदुस्थानी लोक पण होतेच.

पहिल्यानें Orchestra सुरू झाला. अखेरपर्यंत तो होताच. गोऱ्यापान, रंगलेल्या, अतिशय सुंदर व बांधेसूद अंगाच्या मुलींचा हा बीभत्स पण मोठा ऐटदार खेळ, नाच, वगैरे अप्सरांचीच साक्ष पटवीत होता. चित्रविचित्र उत्तम पोषाख, रंगीबेरंगी पडदे, मुलींच्या तोंडावर पाडलेले तन्हृत-हेचे प्रकाश डोळे दिपवीत होते. सर्व कृत्रिम सौंदर्याची कमाल केली होती. नाच म्हणजे अगदीं नगनावस्थेंतच होता. कांहीं कांहीं प्रकार तर अत्यंत हीन दाखविले. सभ्य माणसानें बघण्यासारखे तर नाहीतच. तरी पण शुभ्र व बांधेसूद अंग अतिशय रमणीय दिसलें. हिरवे, जांभळे, पांढरे पोषाख घालून Revolving Stage वरचा नाच तर अत्यंत प्रेक्षणीय झाला. परेंच लोक मोठे विलासी.

काय त्यांचे करमणुकीचे प्रकार! असे हे, रसिकतेच्या दृष्टीने चांगले की वाईट ह्याचा मला निकालच लागत नाही.

काव्य काय किंवा उत्तम चित्र काढणे काय शृंगाररसच दाखवायचा असला तर त्याची पराकाष्ठाच केली तर खरी मजा असते. कालिदासाचें मेघदूत किंवा ऋतुसंहार हें अशाच प्रकारचें थोडेंसें अश्लील नाही वा ? पण तें वाचतांना स्वर्गमुखांत मन तरंगत असतें. कालिदासाला त्याच्या रमणीय काव्यांबद्दल जगांत पहिला नंबर मिळाला. तेव्हां सौंदर्याच्या दृष्टीनें वरील प्रकार हाही पहिल्या नंबरच्या मानास योग्य आहे. अर्थात् हिंदुस्थानांत हा रूढ होऊं नये असेंच देवाजवळ मागणें आहे.

२७ ऑक्टोबर

आज सकाळी १०॥ वाजतां Rue Du La Madeliene वरून Cook Wagon Lits ची Sight Seeing टूर घेतली. 50 Francs दोघांना पडले. प्रसिद्ध रस्त्यांनीं एका मोठ्या अफाट वागेवरून राजवाड्याजवळ आलों. तो आंतून बघितला. अफाट मोठा आहे. भिंतीवर व छतावर अतिशय सुंदर Paintings आहेत. हीं पण अगदीं बरीचशी नगनावस्थेत तर पुष्कळशीं बीभत्स आहेत. तरी पण अत्यंत गोरी, बांधेमूद अंगें सारखीं पाहात राहावीं वाटतात. चित्रांमधून पण परेंचांची रसिकता दृष्टीस पडते. गोरीपान, गुटगुटीत मुलें आईच्या भोंवती खेळणारी, स्तनपान करणारीं फारच मोहक वाटलीं. तसेंच निजून पुस्तक वाचत असलेल्या गोऱ्यापान, केस पसरलेले, व केळीच्या खांद्याप्रमाणे मांड्या असलेल्या रमणीचें चित्र ऊर्वशीचीच साक्ष पटवीत होतें.

असो. नंतर आणखी पुष्कळ राजवाड्यांवरून एका उंच Tower जवळ आलों. हा दगडी असून फारच भव्य आहे. ह्याच्या भोंवतीं गोलाकार १२ रस्ते आहेत व तेथून देखावा फारच सुंदर दिसतो. पॅरिस अगदीं अफाट, रस्ते मोठे, मोठमोठ्या इमारती, परान्सच्या पूर्ववैभवाची साक्ष दाखवीत आहेत. तेथून श्रीमंतांच्या वस्तीमधून सुप्रसिद्ध लोखंडी अतिशय उंच Eiffel Tower जवळ आलों. हा जगांतील 'आश्चर्यांपैकीच' एक आहे. नंतर १२॥ ला Cooks Office जवळ आलों. तेथून पायीं हिंडलों. पाऊस पडतच होता.

एका Vegetarian Restaurant मध्ये खाल्लें. पुन्हां दुकानें बघत, मी २ ला बसने घरी आलें व हे कामावर गेले. ६ ला हे परत आले. संध्याकाळच्या वेळेस पॅरिसची दुकानें व रस्ते रंगीबेरंगी दिव्यांनी फारच सुंदर दिसतात म्हणून आम्ही पायी भटकण्यास गेलो. ८।। ला परत आलों.

२८ ऑक्टोबर

आज सकाळी पायीच स्टेशनवर जाऊन आगगाडीच्या परतीच्या तिकिटांची तारीख बदलून फिरत फिरत Cook च्या ऑफिसमध्ये गेलों. २ वाजतां गेजारील Restaurant मध्ये चहा-रोटी खाल्ली. २।। वाजतां Cook च्या मोटारीमधून प्रसिद्ध स्थळे बघण्यास गेलो. Cook म्हणजे विश्व-कुटुंबी. मोटारमध्ये जपानी, गुजराती, दक्षिणी, तर आणखी जागोजागचे लोक होते. मोठी गंमत दिसली. सर्व भाषा बोलणारा असा त्यांचा वाटाड्या असे. तो सर्व समजावून सागे. प्रथम आम्ही Napoleon's Tomb पाहण्यास गेलों. नेपोलिनबद्दल आम्हाला अत्यंत आदर आहेच; तेव्हां तें बघण्यास फार श्रद्धा व उत्सुकता होतीच. मोठ्या भव्य इमारतीत गोलाकार जागेत त्याची पेट्टी आहे. भोवताली स्वर्गातील अप्सरा उभ्या आहेत. म्हणतात की, इग्रजाना मुद्दाम वांकायला लावण्याकरितां तें असें वांकूनच पहावे लागतें.

असो. प्रवेशद्वारावर दोन भव्य पुतळे हातांत दिवे घेऊन उभे आहेत तर वर भितीवर त्या महत्त्वाकांक्षी वीराचे अखेरचे शब्द कोरलेले आहेत :

“ माझी राख माझ्या परासमध्ये माझ्या लोकांत नेऊन टाका.

कारण त्या लोकांवर माझें अत्यंत प्रेम आहे.”

वरील अर्थ ऐकतांना आमचे डोळे भरून आले, कंठ दाटून आला. देशावर किती प्रेम त्याचे ! आमचा हिंदुस्थानसुद्धां आम्हांला इतकाच प्रिय आहे. हिंदुस्थानचे लोक अडाणी असले, गरीब असले, तरी ते आमचे—माझे. दुसऱ्याचा देश घटकाभर बघायला चांगला असला तरी आपलाच आपणांस प्रिय असो. तेथून मुख्य मुख्य रस्त्यांवरून कॉलेजवरून Notre Dame हें चर्च पाहण्यास आलों. आंतमध्ये अंधार, जुन्या मूर्ती पण काचेच्या खिडक्यांवर रंगीत काम सुंदर होतें. एका भितीवर ब्रिटिश

गव्हर्मेन्टची War Memorial ची पाटी होती. त्या पाटीवर इतर ब्रिटिश कॉलनीबरोबर India असें नांव होतें. लढाईत जे लोक पडले त्यांपैकी पुष्कळ लोक परान्समध्ये चिरकाल टिकणारी विश्रांति घेत आहेत. आमचे हिंदुस्थानी लोक पण आपली काया लोकाकरिता झिजवून हिंदुस्थानची दाद मागण्यास गेले. त्यांचा करुणरव परमेश्वर ऐको, व त्या वीरांच्या प्राणदानाची पुण्याई आमच्या हिंदुस्थानच्या उपयोगी पडो, अशी मी माझ्या मृत वीराकरिता मनापामून प्रार्थना केली व जड अंतःकरणानें त्यांची जागा सोडली. मोटारीत बसलो. ५ वाजण्याची वेळ होती. रस्त्यानें ऑफिसें मुटल्यामुळें अत्यंत गर्दी होती. चोहो बाजूनी मोटारीची अतंनानात गर्दी होती. वर दिवे चमकत होते. सगळीकडे लखलखाट. डोळ्यांना जरा शांत काळोख पाहिजे म्हटल्या तर नाही. आजूबाजूनी नटलेल्या बायका. जसा सर्व नाटकाचाच देखावा दिसे.

असो. ५॥ ला Cook च्या ऑफिसापाशी आलो. आमच्याबरोबर मुंबईचे डॉ. पारीख हे होते. M. R. C. P. करिता २ वर्षे ते एडिंबरोला होते. १ नोव्हेंबरला ते हिंदुस्थानास जाणार होते. स्वभावानें चांगले दिसले. तेवढ्या वेळान त्याची आमची दोस्ती जमली. मुंबईचे ते होते ना ! नंतर पायीच दुकानें बघत बघत घरीं आलो, कपडे वगैरे करून जेवलों व ८ वाजता Follies Berger पोहायला गेलों. दर 30 Francs प्रत्येकाला. हा Casino पेक्षा चांगला वाटला. कारण ह्यांत हुबेहब देखावे दाखवीत नगनावस्थाही पुष्कळच दाखविली. एक देखावा हिरवेचार डोंगर, त्यांतून धवधवा वाहान आहे, सुंदर आडी व त्याचे चित्र, एक तरुण, अंगानें सुंदर गोरीपान, अशा जणू दृष्यंताचे चित्र काढीत आहे. नंतर तो कपडे काढून ठेवून पोहायला जातो. इतक्यांत सुंदर पोषाखात पय्या नाच करीत येतात. ते कपडे पाहून तारुण्यमदानें त्या बेफाम होतात. तो पोहून येतो तो ह्या मली एकेक कपडा घेऊन उभ्या. तेव्हां प्रेमानें त्यांच्याकडून तो ते पग्न घेतो. मग त्याही आपले सर्व कपडे काढून टाकून देतात. व डोंगरावर धवधव्याच्या भावती उभ्या राहतात. तीं गोरीपान, बाघेसुंद अंगे व तो रमणीय देखावा फारच उन्मादक असतो. असेच सर्व

हूबेहूब पुष्कळ देखावे दाखविले. परेंच लोक मोठे रसिक. ही कला त्यांची अगदीं पराकाष्ठेला पोहोचलेली दिसते.

२९ ऑक्टोबर

आज सकाळीं पायींच भटकत भटकत Cooks मध्ये गेलों नंतर जेवलों; व Rue Madeliene वर Aux Trois Quartiers ह्या मोठ्या दुकानांत गेलों. ह्यांना दुकानें वघण्याचा व जिनसा घेण्याचा अत्यंत मोह. शिरले आंतमध्ये व ४०० रुपयांचे कांचेचे सेट (Crockery) घेतले. घरीं वाटेल तेवढी भांडीं पडलीं आहेत. त्यांत पैमे नामून ही एक भर आणखी. मला मुळीच पसंत नाही. मला शिकण्याचा व सामाजिक कामाचा नाद, त्यामुळे एवढ्या सर्व वस्तूची व्यवस्था माझ्यानें होत नाही. असो. हे घेण्यांत ५ वाजले. मग एका वागेत जाऊन बसलों. हे सकाळी Paris Orleans Electric Substation बघावला गेले. मी लेख लिहीत घरीच बसले.

संध्याकळी आम्ही फिरावयास निघालो. पॅरिस दिव्यांनी, व दुकानां-तील आरासीनें नटले होते. आम्ही दोघे बाकायर मजा पाहात विचार करीत होतो. सर्व बायका आपल्या वाहेर सदा न कदा. हाँटेले भरलेली. कसें हें ह्यांचें जीवन. बंधन नाही. असो ! नंतर पायीच दुकानें बघत घरी गेलों. दमल्यामुळे रात्री कोठेच गेलो नाही.

३० ऑक्टोबर

आज पाऊस पडत होता. धुकें पण होते. सकाळीं बरीचशीं पत्रे वगैरे लिहिलीं व १२ च्या सुमारास येथील ट्यूब वशी असते ती पाहावी म्हणून ट्यूबनें ७।८ स्टेशने गेलों. एका स्टेशनवर प्लॉटफॉर्मवर जायचें दार आपोआप (Automatically) उघडे व बंद होई. स्टेशनवर गाडी होती म्हणून आम्ही घांवत गेलों. तोंच चटकन् दार बंद. मी खूप हसले नवऱ्या माणसाची अशी फसगत होते. ट्यूबचा बोगदा खूप मोठा दोन गाड्यां-पुरता व आंतून सर्व दिव्यांचा लखलखाट. प्लॉटफॉर्म पॅसेज व आगगाडीचे डबे अगदीं घाणेरडे. खरें म्हटलें तर आम्ही पाहिलेल्या सर्व यूरोपियन राष्ट्रांत पॅरिस, मासॅ हीं पुष्कळच घाणेरडीं दिसलीं. धुंकी तर थिएटर,

भागगाड्या, रस्ते हधांतून दिसेच. कागद चोहींकडे. एकंदरीत परान्स घाणेरडा. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट पण तितकीं स्वच्छ नाहीत. पुष्कळ जागीं कपबशा फुटक्या असत. अर्थात् हे सर्व पैशाचे खेळ आहेत. आम्ही पॅरिस-बद्दल इतर पुष्कळ निंदा ऐकल्या होत्या. लोक फसवतात, हॉटेलमध्ये चोरीचा संभव, बायका येऊन रस्त्यांतदेखील पुष्पांला मिठी मारतील; पण आम्हांला तर असा मुळीच अनुभव आला नाही. अगदीं प्रथम तर वरचेवर टॅक्सींतून हिडलो, पैसे कळत नसत. पण कोणी फसविलें नाहीं. लोकही फार चांगले वागतात. अत्यंत वाईट जागी रात्रीचे गेलों. पण कांहीं झालें नाही. आमच्या हॉटेलचे चालक व इतर लोक पण फार चांगले होते. मुख्य मालक तर मोठा गोड असे. नीट चौकशी करी, जेवायला मागू तें देई. तेव्हां परान्स ह्या बाबतीत तरी वाईट नाही, असें प्रथम आम्हांला वाटलें.

पॅरिसचे पोलीस पण फारच चांगले असत. आम्ही वाट ओलांडायला थांबलों, की आम्हाला चटकन् मदत करीत. रस्त्यात मोटारची अत्यंत रहदारी, तरी पण व्यवस्थित असे. बायकामुलाच्या मुरक्षितेकडे हेही फार बघत असत.

येथील दुकानांत आम्हीं बरीच खरेदी केली. पण कोठें फसवेगिरी दिसली नाही. पुष्कळशी दुकानें आंत जाऊन बघितली. माल मांडण्याची पद्धत फारच चित्ताकर्षक असे. हॅडवर्गज, वूट, अन्तराची दुकानें अत्यंत शोभिवंत व भपकेदार केलेली असत. त्यांमध्ये विकणाऱ्या अतिशय सुंदर बायका, बघत बसाव्यात अशा असत. कांचेचा माल देखील तऱ्हेतऱ्हेचा. रंग नाजूक व डोळ्यांत चट्दिशी भरणारे व मोठे नयनमनोहर असत. किती अजस्र माल पडला होता ! कपड्याची दुकाने खूप. त्यामधील हुबेहुब पुतळे कपडे घालून फिरतांना दिसत—पॅरिस म्हणजे मोठें शोकीन शहर. येथील फॅशन तर प्रसिद्ध. फॅशन येथे पहिल्यानें मुद्द व्हावयाची व मग दुसरीकडे पसरावयाची.

Cafe तर एक घर सोडून असतच. रस्त्यावरील Footpath वर रंगीत खुर्च्या, टेबले असत. तेथें चहा, दारू, कॉफी लोक पीत बसतात.

रात्रीच्या वेळीं तर कोठें सुंदर बायकांचा Orchestra तर कोठें Cabarets तर कोठें सिनेमा अशी सारखी गडबड असावयाचीच.

जुन्या ऐतिहासिक इमारती, त्यांवरील तऱ्हेतऱ्हेचे पुतळे हे तर जागोजागी आहेत. रस्त्यांच्यामध्ये उच्च भव्य पुतळे व वागातून, हॉटेल्मधून, तसेंच भितीवर मुदर Paintings तर जागोजागी दिसत. नग्न फोटो दुकानांत टांगलेले असावयाचे. रस्त्याच्या बाजूला पुष्कळ जागीं काचेच्या पांढऱ्या स्वच्छ फुलातून कारंजें व भोंवताली हिरवीगार वाग असे. हें सर्व पाहून मोगल राज्याची पॅरिस ही नक्कल वाटते. दिल्लीला पण अशीच सर्व रसिकता दृष्टीस पडते. शहरांमधून Seine नदी गेलेली आहे. तिच्यावरील पूल, भोंवतालचे भव्य राजवाडे, त्या अफाट वागा, मोठमोठे रस्ते, पुतळे, एकापेक्षा एकेक जुनी व मोठी Opera Houses व दिव्यांचा चकचकाट ह्यानी पॅरिस शहर मोठे विन्यासी व थाटदार बनले आहे. म्हणूनच जगांतील सर्व लोक हें पाहण्यास येतात.

असो. आज १ च्या सुमारास Eiffel Tower वर चढण्यास आम्ही गेलों. हा Rue De Petrograd येथे आहे. तो ९०० फूट उंच आहे. सर्व काम जाळीसारखे (Lattice) लोखंडी असून Eiffel नावाच्या एंजिनियरने बांधला आहे. जगांतील नऊ आश्चर्यांपैकी हे एक आहे. मला वर जायची भीति वाटत होती. कारण उंचावरून पाहिले की, मला घेरी येते. तथापि हे थोडेच ऐकतात. मला जबरदस्तीने नेले. जाण्यास १० परेक प्रत्येकी पडतात. लिफ्ट असतो. चालविणारी दोन माणसे असतात. भीति मुळीच नाही. ४ मजले आहेत. वर अगदी मोठ्या घरासारखे आहे. पहिल्या मजल्यावर मोठें भव्य हॉटेल, आंतमध्ये दिवे, झुवरें, नाचाची जागा, सगळीकडे आरसे, खेळाच्या जागा असें आहे. उत्तम जेवण मिळतें. पैसे फार पडत नाहीत. दुकानें आहेत. सर्व काही आहे. आम्ही येथें सूर, रोटी, तळलेले बटाटे, केळी, व चहा घेतला. २० परेक पडले. नंतर वर दोनदां लिफ्ट बदलावा लागला. किती उंच गेलो. डोक्यावरून पाहिले तर किती खोल दिसे. नंतर ३ ला खाली आलों. लिफ्ट चार वाजेपर्यंत चालतो. सकाळपासून चारवाजेपर्यंत वर राहतां येतें. उंच बांधण्याची कमाल आहे खरी ! ह्याच्या बासपास १९३७ मध्ये Coronation निमित्त होणाऱ्या प्रदर्शनाची जंगी

तयारी चाललेली दिसली. असो. खालीं जमिनीवर पाय ठेवल्यावर मला हायसॅं वाटलें. नंतर पायीच हिंडन हिंडत घरी ६ ला आलों. यूरोपांत आल्या-पासून अ.म्ही रोज जवळ जवळ ६-७ मैल चालत असू. बसमध्ये क्वचितच बसत असूं. टॅक्सी तर क्वचितच अगदीं. रात्री कोठेच गेलों नाही.

३१ ऑक्टोबर

आज Cookकडे पत्रे आणावयास गेलों. नंतर Versailles (व्हर्साय) ला आदितवारी जाण्याची तिकिटे काढून खूप हिंडलों. Vegetarian Restaurant मध्ये खाल्ले. नंतर Opera Avenue मध्ये एका Beauty Saloon मध्ये गेलो. पॅरिस ह्याबद्दल पण प्रसिद्ध आहे. तेथें ८ Francs ला मी नुसते केस धुऊन घेतले. धुवायला पुरुषच होता. अंगात कपडे अमून देखील एक श्रव न साडता कॅस स्वच्छ धुतले. यत्रानें लगेच वाळवले. नंतर मुख्य वार्डला मी पुष्कळ माहिती विचारली. ती Beauty Treatment ची Surgeon होती. 'अंग व चेहरा मुखेच दिसावा म्हणून तऱ्हेचे Facial Massage Slimming ची पथ्ये, व्यायाम, Bust-reduce होण्याची Operations, अशी पुष्कळ तऱ्हेची माहिती तिने सांगितली. दिवसाची अमकी तर रात्रीची तमका Cream तर हा Rouge नी ती Powder व Lip-stick. फरेच बायला सौंदर्याकरितां प्राण देतील अगदी! काय त्यावर पैसा ओतणें व शरीराला यानना सोसणें! Permanent Wave ला तर ३०-३५ रुपये पडतात. चार साडेचार तास यंत्रांत डोके घालून बसावे लागतें. कोण यानना! पण सौंदर्य ठेवणें हेंच या बायकांचें ध्येय! शहरात राहून अनैसर्गिकपणें राहणें, आणि म्हणूनच कृत्रिम सौंदर्याचे उपाय. Slimming चे तरी कोण बंड येथें. ती डॉक्टरीण म्हणाली की, त्यामुळें प्रकृतीवर मोठे वाईट परिणाम होतात. तुमच्या हिंदुस्थानांत सौंदर्याकरिता काय करतात? मी म्हटलें, आमचे बिनखर्चाचे व नैसर्गिक उपचार असतात. इतकें खूळ आमच्यात नाहीच मुळीं! असो. माझ्या मनांत येथें मुळीच जायचें नव्हतें. कारण असली ही कृत्रिम कामें मला मुळींच आवडत नाहीत. माझी निसर्गावर व मेहनतीवर भिस्त आहे. व त्यामुळें मी माझे शरीर नीट राखलें आहे. ह्यांनीच अतिशय

आग्रह केला म्हणूनच गेलें. असो, पण एकंदर माहिती ही मिळाली. कमाल आहे येथल्या बायकांची एवढी गोष्ट खरी ! आपल्या हिंदुस्थानांत कृत्रिम सौंदर्यसाधनें येत चाललीं आहेत. पण अशकत शरीराला तें प्रेतावरील शृंगाराप्रमाणें दिसतें. आमच्या बायका व मुली जास्त मेहनत घेतील तर जास्त सुंदर दिसतील. नंतर पायीच फिरत फिरत आलों.

रात्री ८॥ ला Alcazar, Spectacular Show बघायला गेलों. हा देखील मुलीचाच नाच. मागील दोन्हीपक्षां ह्यांत नग्न मुली जास्त होत्या. एक काळी मुलगी साधारण ऑपरिकेनच्याप्रमाणें पण अगदीं तितकी काळी नव्हती. दुसरी एक पुष्कळच गोरी होती. पण कुठली होती हें कांही कळना. ह्यांत देखावें फारसे नव्हतें. पण एका मुलीनें कसरतीचें उंचावरचें काम नगनावस्थेंतच फार उत्तम केलें. मला तर बघवेंना अगदी. ह्या नग्न मुलीची मला कोव आली अगदी. पोटाकरता कोण हिडिस काम त्याचें ! रोज जेव्हां लोकांपुढें शरीराची विटवना करतील तेव्हाच तुकडा पोटाला मिळायचा. किती वेळ तरी त्यांना उभे रहावें लागे ! ह्यापक्षां आणखी दुसरें घनघोर पाप कोणतें ! कोणत्या पापाची शिक्षा भोगताना कोण जाणे ! ह्या नग्न मुलीच्याच जिवावर एवढा पैसा मिळतो तर ! परिसची ह्या गोष्टीत फार प्रसिद्धि ! म्हणून म्हटले बघावे काय अमते ते. शिवाय आम्ही दोघें बरोबर जात असू तेव्हां कोणतीच भीति नव्हती. कला ह्या दृष्टीनें हें फारच उत्कृष्ट दिसे. पण हे पाहणें चांगले की वाईट तें कांहीं समजत नाही. हिंदुस्थानांत मात्र हें न येवो. ह्या मुली कोठच्या व कशा मिळतात ? त्यांच्या आईबापांना हे कसें आवडतें ? सरकार तरी हें कसें राज-रोस दाखवू देतें, ह्याचेंच आश्चर्य वाटतें. एकंदरीत बीभत्सप्रकारांची कमाल आहे एवढी गोष्ट खरी !

१ नोव्हेंबर १९३६

आज आदितवार म्हणून Malmaison व Versailles हें पाहावयास सकाळीं १०॥ वाजतां गेलों. दोघांना ९५ परेंक पडले. Thomas Cook चे ११० होते. म्हणून ह्यानें गेलों. पण Cook ची सर नाही. काय मोटार बैलगाडीसारखी चालत होती. वाटाड्या पण मोठा धाईचा. पुन्हां Cook-

शिवाय जाणार नाहीं, असें ठरविलें. ह्यांनीं चटकन् दाखवून थोडें गाळून ६ च्या बदली दुपारी ४ लाच घरी आणलें. असो. जातां येतां रस्ता झाडींतून होता, आसपास अरण्य-बाग होती. ही त्यांची Hyde Park. गजबजलेल्या पॅरिसमधून सुटल्यामुळे निसर्ग व थंड वारा चांगलाच ताजा वाटला. पुढें जरा शेती लागली. नैसर्गिक शोभा नेहमीच आल्हादकारक असते. काय ती शहरांतली गडबड, तो चकचकाट, सर्वच कृत्रिम. आज सुट्टीमुळे, सारा आठवडाभर कोदट ऑफिसांतून, दुकानांतून ताटकळत बसलेल्याची रहदारी झाडाझुडपाकडे होती. आमच्या बरोबर एक अमेरिकन व स्वीडिश बाई होती. Malmaison हा नेपोलियन बोनापार्ट व एम्प्रेस जॅसेफिन्चा राजवाडा. जागोजागी त्याचे फोटो पाहून त्या महत्त्वाकांक्षी व देशावर प्रेम करणाऱ्या वीराचें प्रेम वाटले. एका फोटोंत त्यास बंदी म्हणून St. Helena बेटात जहाजावरून नेत आहेत व तो उभा आहे. पण परान्मकडे तांड करून, देशाला किती पाहावें व किती नाहीं असे त्याचा झालें होतें. त्याचें स्वदेशप्रेम पाहून हृदय भडभडून येतें. एक फोटो त्याच्या मृत्यूच्या वेळचा आहे. तो पाहून तर कंठ दाटला. अगदी रडें यावयाला लागले. मृत्यु किती निष्ठुर ! ह्या शूर वीराला कशाला नेलें ? आता तो उठावा व आपल्याला पाहावयाला मिळावा. पण छे मृत्यु आहे म्हणूनच माणसाची किंमत कळते. अशा राष्ट्र-पुरुषाला देशाकरितां बंदीवास ! महत्त्वाकांक्षेकरितां ! अमो. लहानपणापासून ज्याच्यावद्दल अत्यंत आदर होता त्याचें घर पाहायला मिळालें त्याबद्दल मोठा आनंद झाला. तेथून १२ मैलावर असलेल्या Versailles गांवीं गेलों. प्रथम लच घेतला. हॉटेलमध्ये खूप गर्दी होती. ४९ Francs पडले. नंतर जरा गांवांत हिंडून आलों. लोकवरती बरीच आहे. चांगलें मोठें गांव आहे. नंतर २ ला राजवाडा पाहण्यास गेलो. हा १४व्या लुईचा राजवाडा. केवढा प्रचंड. आंतील हॉल वगैरे ! सर्व सोनेरी रंगाचे. भितीबरील Paintings फारच सुंदर. एक प्रचंड आरशांचा हॉल आहे.

खालीं ज्या जागीं जर्मनीनें परान्सकडून १८७० सालीं ज्या टेबलावर तहाची सही घेतली, त्याच जागीं त्याच टेबलावर जर्मनीचें उट्टें काढण्याकरितां परान्सनें महायुद्धानंतर १९१९ सालीं जर्मनीकडून सही घेतली. ह्या

जागेमध्ये आल्यावर 'कालाय तस्मै नमः' असेंच वाटते. सहया करतांना जित राष्ट्रांना कोण यातना झाल्या असतील ! असो. नंतर वाग पाहिली. बरोबरचा वाटाड्या मोठा धाईचा होता. ४ लाच परत जाण्यास निघालों. मोटार बैलगाडीप्रमाणे चालत होती. ह्यानी विचारलें काय काही विघडलें काय ? तर म्हणाला "Oh are we in a hurry to go we are going for excursion and where is the hurry then !" मी खूप हसले व म्हटलें काय लवाड माणूस आहे. नंतर परत आल्यावर मोटार स्टॅडपासून आम्ही Louve Garden मध्ये गेलों. कारजी सोडली होती. खूप पुतळे आहेत, तेथे फोटो घेतले व पायीच घरी आलों.

२ नोव्हेंबर

आज सकाळी पायीच हिंडून त्याच बागेत आलों. ऊन पडलें होतें. जरा वाकावर बसलो. मग जाण्या निघालो. तीं एक इंग्रजी बोलणारा मनूय तुम्हाला Perry Palace माहीत आहे का म्हणून विचारू लागला. नंतर पुष्कळ बोलला. Canada येथील Montreal चा मी डॉक्टर आहे. माझा बाप कलकत्यास Jute Merchant आहे. त्याला भेटा वगैरे म्हणाला. नांव Dr. John Duncan म्हणून सांगितले. असो. नंतर तो गेला. आम्ही पायीच पार्लमेण्ट हाऊसवरून आलों. त्यावर Fraternity, Equality, Freedom असे लिहिले होते. एका प्रचंड पुलावर आलो. काय त्याच्यावर सोनेरी रंगाचे पुतळे ! मोठा छान दिमला. नंतर एका रेस्टॉरंटमध्ये खाल्ले. मग पुनः खूप हिंडून सिनेमाला गेलों. "Mr. Deed goes to Town." हा चित्रपट बोधपर व छान होता. ५ ला एका लहान cafe मध्ये उभ्यानेच कॉफी घेतली व घरी गेलों. ७ वाजतां Conference मधील ओळखीची, Madam Drefus Barney ही भेटायला आली. पॅरिसमधील संस्था मला दाखविण्याची तिने व्यवस्था केली. मला फुलें आणली होती. ती आठ वाजतां गेली. नंतर आम्ही जेवलों; व रात्री इकडे तिकडे भटकलों.

३ नोव्हेंबर

आज सकाळी Madam Barney यांनी एक बाई माझ्याबरोबर शिक्षणसंस्था दाखविण्यास दिली व आम्ही गेलो. मुलांच्या शिक्षणाच्या शाळा कशा तऱ्हेने उतम करता येतील यासंबंधी तेथे तज्ज्ञांचे विचार-विनमय होतात. कोणती वाकें, कोणता सिनेमा, कोणती पुस्तके चांगली ह्याचें जवळजवळ प्रदर्शनच होतें.

तेथून Rescue Home मध्ये गेलो. हें एका Banker च्या बायकोने चालविलें आहे. येथे फक्त मुलाची मानसिक परीक्षा घेतात. त्यांची राहण्याची जागा निराळी आहे. ४० बायका येथे काम करतात.

पहिली शाळेची समस्या Ministry of Education ची आहे. तेथून Young Women's Christian Association मध्ये गेलो. तेथे सर्व देशाच्या दीडाएकडे मुली आहेत. त्या तऱ्हेतऱ्हेचे शिक्षण घेतात; खर्च फारच थोडा येतो ही अमेरिकन समस्या आहे. Miss Watson ह्या मुख्य. त्यांची ओळख झाली. नंतर मला तेथेच Lunch दिला. मोठी सुंदर व्यवस्था होती. मग आम्ही घरी गेलो. ही बाई फार चांगली होती. तिला मी चहा दिला. नंतर रात्री जेवून आम्ही भटकण्यास गेलो. रात्रीची Cafe सर्व भरलेली. कांटे Orchestra तर कांटे Dance. दिवे तर काही विचारायला नकोत. रात्री एकेक वाजेपर्यंत दारू व बायका, अशी मजा चाललेली दिसायची. एकेक जण बाईचा हात धरून चालला आहे. पॅरिस अतिशय शोकीन. ह्या लोकांना भटकल्याशिवाय व Cafe मध्ये जाऊन मजा केल्याशिवाय कमची झोप येते. पॅरिसचे चॅनीचे प्रकार मात्र मजेचे एवढे खरे.

४ नोव्हेंबर

आज Miss Napier Ford, Conference ची Interpretor मजकडे आली. ती मला अत्यंत आवडे. म्हणतात ना 'व्यतिपजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः' एवढेंच. ती वयानें ४३ वर्षांची, दिसावयास चांगली व तिचें भाषण पण फारच गोड लागे. बहुतेक मोठाल्या सर्व Conferences मधून ती Interpretor असते. एक वेळेस ती Land & House Mortgagesचा

बंदा करी. खूप पैसा मिळविला. स्वतःची मोटार पण होती. तिने १९ वर्षांची असतांना परान्समध्ये शिपायांची शुश्रूपा केली. किती हुषार बाई ! पुरुषाप्रमाणे कसे पैसे मिळविते !

ती व मी मिळून एक मोठा सरकारी दवाखाना बघण्यास गेलों. तो एका परेंच बाईने दाखविला. मोठी चांगली होनी ती. दवाखान्यांत बायकांची ३० वर्षांपूर्वी Social Service League स्थापन झाली. ह्या बायका गरीब रोग्यांची विचारपूस करतात. ते दवाखान्यांत असतांना घरच्या मुलांबाळांची व्यवस्था, पैसे, अन्न, कपडे, विमा उतरविणे, वगैरे गरीब आयावहिणींची काळजी घेतात. गरिबांच्या घरी जाऊन क्षय वगैरे रोगांचें निर्मूलन करतात. आयांना स्वच्छता शिकवितात आणि अशीच किती तरी कामें करतात. तेथील बाळतिणीचा Ward व क्षयरोग्याचा Ward पाहिला. सर्व बायकांनीं हिंदुस्थानची माहिती विचारली. 'आभाळच फाटलें त्याला ठिगळ कोठवर जोडणार ?' मोठें कठिण काम आहे म्हणाल्या. असो. नंतर त्या दोघीना मी एका मोठ्या Fashionable Restaurant मध्ये Lunch दिला एक पौड पडला. त्या दोघींची व माझी खूप गट्टी जमली. मी कोठेही वाहेर कामाला गेलें कीं, सर्वांना तेव्हांच आपलेमे करून टाकी. असो. त्या दोघीचा निरोप घेऊन मी पायीच Rue dula Madelienela वरील बाजूने घरीं आले. (Miss Ford व मी एकाच बशीतून Pudding खाल्लें. मीं तिला म्हटलें, आज माझ्या बहिणीप्रमाणें तू केलेस. ती व मी असेंच खातो.)

आज रात्रीं आम्ही दोघे Miss Napier Ford कडे जेवायला गेलों होतो. तिची मंत्रोण व ती एकाच Flat मध्ये असत. किती सुंदर फर्निचर व व्यवस्था. बायका म्हणून कांहीं कमी आहे का ? आम्हीं खूप गप्पा मारल्या. जेवणही चांगलें होतें. Miss Ford मला अत्यंत आवडे. आज दुपारीं कामावरून परत येतांना रस्त्यांत त्यांना तो कॅनडाचा डॉक्टर John Duncan पुनः Rue Lafayette जवळ भेटला. गप्पा मारल्या, कॉफी घ्यायला चला म्हणाला. पण हे नको म्हणाले. उद्यां आपण Perfumery Works बघायला जाऊं म्हणून म्हटलें. हे पण कबूल झाले, व घरीं आले. आज सकाळपासून त्या बायकांचीं सामाजिक कामें पाहून व हिंदुस्थानची दुर्दशा आठवून माझे डोके तापून गेलें होतें. शिवाय दवाखाना

पाहिला की मला नेहमीच चैन पडत नसे. रात्री ३-४ च्या पुढे मी व माझ्यामुळे हे जागत. दोघाच्याही मनांत सुखदुःखाच्या विचाराने काहूर उठवून दिले होते. मला एका कवितेची आठवण झाली. ' रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति मुप्रभातम् ' व अखेरची ओळ ' हा हन्त हन्त नलिनीं गज मुज्जहार ! ' रात्रीच्या भयाण वेळी परदेशांत आपल्या नातल्यांपासून हजारों मैल दूर असल्यावर असें एकादें काहूर उठतें नाहीं ! वरील कविता आठवून तर कसेसेंच झालें. कोण जाणे सकाळी कांही अनिष्ट होणार होतें म्हणूनच डोळ्यास डोळा कांहीं लागेना !

५. नोव्हेंबर

सकाळी ८ ला उठलो. हे ९॥ वाजतां Hotel Bohy Lafayette जवळ Duncan ची वाट पाहात उभे राहिले. जाताना मी म्हटले ' मनुष्य माहितीचा नाही, पैसे जपा हें. कांहीं तरी तो करील ' मला त्याला पाहिल्यापासून संशय येतच होता. ' बायकांचें मन मंशयी. ' हे म्हणाले, ' मला कांहीं कळतें आहे की नाही का अगदी मी वेडा आहे ? ' मी घरीच राहिलें, कारण रात्री Young Women's Christian Association मध्ये माझे व्याख्यान व्हायचें होतें, त्याची तयारी करायची होती. सगळ्याच वेळा जमून आल्या. नेहमी मी बरोबर असे. आजच काम निघालें. असो. हे लवकर आले परत, मी म्हटलें का लवकर ? हे अगदी रागावून सांगा-यला लागले : माझे सगळें गेले. पैसा व घड्याळ पण; Perfumery नाहीं नि कांही नाहीं. Confidence Trick केली त्या डकनने. ३० वर्षांचा, उर्चिच, दांडगा, डोळ्याला चप्पा लावलेला असा फर्शनेबल दरवडेखोरच होता तो ! हघाना मोटारीतून कॅफेमध्ये नेंले. दुसरा एक मनुष्य त्याचा साथीदार होता. त्याच्याजवळ २०,०००-३०,००० परेकच्या नोटा (खोट्या असाव्यात) व पिस्तुलदेखील होतें. हघाना Gare Du la East च्या समोरील Cafe मध्ये नेंलें. व पिस्तुल दाखवून लुबाडून, बुचाडून पाठविलें. त्यांचें घड्याळ जे किती हीशीने घेतलें होतें ? हघांचा स्वभाव खर्चिक व धर्मादाय करणारा. इतकीं वर्षे मोन्याचें घड्याळ घेतां आले नाहीं. तेव्हां या घड्याळाचें त्यांना कोण कीतुक वाटे ! किती वेळां म्हणत ७ यरो.

‘ए, हें माझे घड्याळ पहा.’ आपलें नसलें म्हणजे राहायचें नाहीं एवढेंच ! एकूण १५-२० पौंडांचें नुकसान झालें. अशा तऱ्हेनें आम्हां दोघांना फारच वाईट वाटलें. कांहीं चैन पडेना. झालें तें झालें. एवढ्यावरच निभावले, ही देवाची कृपा म्हणायची. आतांच्या आता पॅरिसहून निघून जावेंसे वाटलें. माझे व्याख्यानच होतें म्हणून राहिलों. काय हुषार चोर येथले. शिवाय बुडायची वेळ आली म्हणजे मनुष्य कसा वेडा बनतो, ह्याचें हें उत्तम उदाहरण आहे. अगदी अखेरपर्यंत ह्याना त्या दुष्टांचा संगय आला नाही. पॅरिस येथेही परकीयाची अशी टोळी आहे. आमच्या ओळखीचे रा. देवधर यांच्याही विद्यातून पण असेच एका बार्देनं ३०० रुपये लांबविले. ह्यांच्याजवळचे सर्व पैसे गेले; फक्त 85 Francs घरी होते ते वांचले. पॅरिसमध्ये एकदर भीति फार. रस्त्यांतून लोक पाठीमागे लागत. Come, I will show you nice things : म्हणजे नग्न मुली व अनन्वित प्रकार दाखवावयाचे, व मग पैसे लुबाडावयाचे. त्याचा काय नेम ? पुष्कळ Foreigners मुद्दाम अशा जागी जातात. त्यामुळे नाव बद्द झालें आहेच. तेव्हां आमचा हा प्रकार कोणाला सांगायचीदेखील चोरीच झाली. लोकाना वाटेल की, हेही असे कोठे गेले असतील. कारण आपले लोक येथें असले घाणेरडे प्रकार पाहतात. Paris चें Night Life अत्यंत भयाण जागीं Underground मध्ये. तेथे सर्व वेश्या, दारू, जुगार असले अत्यंत निंद्य प्रकार आहेत. जागोजागच्या वेश्या. एकंदर येथें काही रोग होईल की काय अशी भीति वाटे. घाणेरडें गांव असो. वरील प्रकारानें आमचा जीव अगदीं विटून गेला. म्हणून घरावाहेर पडलों. आज काहीच गोड लागेना. मग खाऊन ४ वाजतां परत आलों. व्याख्यान तयार केलें. ३ ला जेवलों व बसनेच गेलों.

टॅक्सीला पैसे कोठें होते आज ! Y.W.C.A. चे ठिकाण केव्हांचें सांपडेना. अखेरीस वेळेवर मिळाले. Miss Watson च्या अध्यक्षतेखालीं ‘Indian Womanhood, Religion’ ह्या विषयांवर बोललें. मुली ५० होत्या व बहुतेक सर्व देशाच्या. मग सारखे खूप प्रश्न विचारले. मीही छान उत्तरें दिली. कॉलिजच्या व फॅशनेबल देशाच्या मुली, शिवाय तयारी मुलींच नव्हती, व जीवही स्वस्थ नव्हता; पण व्याख्यान पुष्कळच त्या मानानें चांगलें झालें. मुलींना फारच आवडलें, व त्यांची समजूतही पटली. मला वाटलें, कसें

होईल ? विचार पटतील की नाही ? असो. ८॥ ते १०॥-११ पर्यंत हें चाललें होतें. त्या सर्वांना मी आमची झालेली चोरी सांगितली. अशा मनःस्थितीत मी इतकें चांगले बोलू शकलें म्हणून त्यांना कौतुक वाटलें. हे थंडीत माझी वाट बघत बसले होते. कारण आज मला एकटी जाण्याची भीति वाटू लागली. पायी निघालों. रस्त्यानें एक बंगाली विद्यार्थी कलकत्त्याच्या Chakrabhery रोडवर राहणारा भेटला. बोलतां बोलतां चोरीची गोष्ट त्याला पण सांगितली. त्याने ती परेंचमध्ये एका पोलीस शिपायाला समजावून सांगितली. सकाळीं ठाण्यावर जाऊन सांगा, शोध लागेल असे तो म्हणाला.

६ नोव्हेंबर

आज सकाळी जवळील पोलीस ठाण्यावर गेलों. कोणाला कांही कळेंना. लोक पण चांगले नव्हते. नंतर एक मुलगी इंग्रजी बोलणारी भेटली. तिनें सर्व समजावून सांगितलें. ते म्हणाले, Gare Du la East येथील ठाण्यावर जा. टॅक्सीने गेलों; तेथेही कोणाला कळेंना. मग Mr. Vintenan (हद्यांच्या ओळखीचें एक कारखानदार) हद्याना टेलिफोन करून त्यानें इंग्रजीचें परेंच भाषांतर करून Telephone नेच अधिकाऱ्यांना सांगितले. आम्हीं आमची तक्रार लिहून दिली. असो अशा तऱ्हेने हे प्रकरण मिटलें; व आम्ही मोटारीत बसलों. पॅरिसला नमस्कार अगदी कोपरापासून केला. पुनः पॅरिसला जायचें नाही ! ! Duncan मात्र जन्मांत विसरावला नाही. माणसानें पैसा वांचवावा. पुष्कळ वेळां कधी चहा तर कधी जेवण नाही, असें केलें कारण परदेशांत आम्हा निघाचा खर्च फार व हे असे २००/३०० रुपये गेले व अशा घातकीपणानें. १२ ला Gare Du Nord स्टेशनवरून परिमहून निघालों; ३॥ वाजता Calais आलों; नंतर S. S. Canterbury नें Dover पर्यंत आलों. इंग्रज व इंग्रजी भाषा पाहून आपलेपणा वाटला. संवयीचा परिणाम. १५० वर्षे इंग्रज आपल्यांत. तेव्हां कसें कां होईना ते संवयीचे आहेत हें तर खरें. रात्री ३ ला Fellowship Club, London ला गेलों. तेथें तर घरच्या-प्रमाणेंच वाटलें. आज आपलें जेवण पण मिळाले. तोडाला कशी छान चव आली.

तेवढ्यांत चवीचा फोन आला. मग तर फारच आनंद. १॥ महिना ती दूर होती. रात्री तिला आणलीच नाही फार वेळ होईल म्हणून. रात्री पत्रें लिहून झाल्यावर Oxford Street वरून हिंडून आलों.

प्रकरण सहावें

लंडनला परत

ता. ७ नोव्हेंबर १९३६

आज हे High Commissioner च्या ऑफिसमध्ये व P. & O Bank मध्ये जाऊन १२। ला Thomas Cook मध्ये आले. मी येथून एकटीच पायी Thomas Cook मध्ये जाऊन बसले. हे आल्यावर घरची पत्रे वाचली व आम्ही Bond Street Station वर पायी गेलो. तेथून Tube ने Liverpool Street स्टेशनला गेलो. आज अगदी एकटी अशी प्रथमच मी Escalator वर चढले व उतरले. अद्यापही थोडी भीति आहेच. तेथून L. N. E. R. आगगाडीने Ilford ला गेलो. नंतर Tram ने Barking Side, 3/2 Horns Road वर Mrs. Othic च्या घरी चबीला आणण्यास गेलो. Miss Edwards, या Australia ला गेल्यामुळे चबी महिनाभर ह्यांच्याकडे होती. Joan, Peter, Mickey, अशीं तीन मुले त्यांना होती. Mrs. Othic नी चबीला फारच चांगले म्हणजे पोटच्या मुलाच्या वर वागवले. चबी पण मुलांत आनंदात होती. म्हणून आम्हांला मुलींच काळजी वाटली नाही. असो. मुलांना 25 Shillings आम्ही खाऊला दिले. Mrs. Othic व Mr. Othic फारच सज्जन लोक होते. असो. चबीला घेऊन आलो. सामान खूप होते. आम्हांला थोडीच उचलायची संवय. घरी १० नोकर. येथे पाण्यासारखा पैसा खर्च करून, दम छोटेलो ओझे उचलायचे; थोड्या पैशांत खुप सुख हिंदूस्थानांतच खरे ! नंतर Paddington Station वर Lyons मध्ये जाऊन चहा घेतला. ह्या दुकानातला चहा व इतर सर्वच गोष्टी आम्हांला फार आवडत. चहा येथला तर फारच चांगला असे. माल स्वस्त, उत्तम व चटकन् मिळे म्हणूनच ह्या दुकानांत अत्यंत गर्दी असे. नंतर पायी हिडून घरी आलो. ७ ला जेवण झाले. ८ वाजता रा. ताबडे भेटण्यास आले. मोठ्या अरिष्टांतून ते सुखरूप उठून आपल्या पायाने चालत आले, हे पाहून अत्यंत आनंद

वाटला. खूप गप्पा मारल्या. मग ते ९ ला गेले. हे व चबी Paddington Station वर त्यांना पोहोचवून आले. अशा तऱ्हेने मी सभेला जायच्या आदल्या दिवशीं चबी जाणार, मी एकीकडे तर हे एकीकडे, रा. तावडे दवाखान्यांत अशी जी चिंताजनक स्थिति होती, ती आज अशा चांगल्या तऱ्हेने १॥ महिन्याने पुनर्मिलन होऊन दूर झाली.

८ नोव्हेंबर

आज आदितवार. हवा साधारणच हांती. गार वारा मुटला होता. आम्ही तिघे हाइड पार्कमध्ये ११ च्या सुमारास गेलो. ह्यांनी चबीचा व माझा फोटो घेतला. हाइड पार्कमध्ये आदितवारीं जाण्याची गमत असे. लहान मुलें, वायका, पुरुष मुट्टीची खूप मजा करीत. सरोवरांतल्या हंसाशी मुले खेळत, तर कोणी लहान लहान जहाजे पाण्यांत सोडून खेळत. ह्यांचे खेळ देखील बोधप्रद. त्या लहानग्या जहाजांची किंमत देखील किती तरी असे. पैसा मिळवावा व त्याचा उपभोग तेच घेऊं जाणे. शिवाय जिन्नस घेतली की तिचा नीट उपयोग व्हायचाच ! ती धूळ खात पडायची नाही. कामाच्या वेळेस भरपूर काम, व खेळाच्या वेळेस पोर-बरोबर पोर होऊन खेळणे हा पाश्चात्यांत मोठा गुण आहे. खेळणे व त्यामुळे नित्याचा व्यवसाय विसरणे हें शरीराला ताजेतवानें करणारें मोठे रामबाण औषध आहे. हे लोक आदितवारी ९ शिवाय कधी उठायचे नाहीत. रोज तरी लवकर उठण्याचा लकडा का ? नोकर-चाकर, ह्यांना देखील कोणाला अर्धी तर कोणाला पुरी विश्रान्ति. आज पोस्ट बंद. पत्रें मूळींच मिळायची नाहीत. बहुतेक शनिवार दुपार ते आदितवार संबंध सर्व कांही बंद. शरीराला जपायचें कमें, तें जास्त दिवस जगवायचें कसे, आहे यापेक्षां तरुण कसे दिसावयाचें हें ह्यांनाच माहीत. ते त्याच्याकरितां काय पाहिजे तें करतील, पण रूप व प्रकृति वाईट दिमू द्यायचें नाहीत. आदितवारीं हाइड पार्कमध्ये म्हातारेकोनारे, संधिवातानें शरीर आंखडलेले असे खुर्चीवर घालून, चाकाच्या गाडीन ज्याचा तो, ही फरफटीत नेतो, असे सर्व निसर्गाचा उपभोग घेण्यास याचचेच. प्रत्येकाला प्रत्येक गोष्टीची पूर्ण मुभा आहे. अंगांत विकृति असली म्हणून घरांत जें कोंडून खिचपत पडायचें तें

इहलोक सोडल्यावर 'दरवाजा'त दिसायचें, असें कां ? असा मनुष्य कांहीं कोणाच्या कडेवर बसून जात नाही. त्याला नेतो कोण ? बाकी येथें जो तो आपले स्वतःचें मुख पाहतो. घरी कोणाकरितां कोणी रडत बसत नाही. त्याला चाकाच्या गाडीवर बसविले की काम झालें. असो. अशी हाड्ड पार्कमध्ये मोठी गंमत असे.

येथील Serpentine मध्ये तरुण मुलेमुली बोटीतून विहार करीत, तर एका बाजूस गोरीपान पोहण्याकरिता उघडी केलेलीं अंगे मोठीं सुरेख दिसत, तर रस्त्यावर मोटारीच्या रांगा लागून कोणी वाचीत बसत, तर कोणी विलास करीत, एकमेकांच्या स्पर्शमुखाचा अत्यानंद उपभोगीत. आमच्या सारख्यांना वाटतें की, हे कसे सर्व आनंदी, कसे तरतरीत. मजा आहे खरी. एक वेळ अमें वाटे कीं, आमच्या हिंदुस्थानांत सुट्टी असली, की सर्व मुलें, पति आज घरात राहतील, एकमेकांचा प्रेमळ सहवास घरांत मिळेल, सर्व दिवस एका जागी बसू, बोलू व गृहसौख्याचा आनंद लुटू. आम्हाला आमचें घर म्हणजे सर्व मुख. येथे पाहावें तो सर्व लक्ष घराबाहेर. असें कां ? अशाने गृहसौख्याचे धागे मिथिल होत नाहीत का ? वरें कामा-निमित्त रोज मुले व पुरुष बाहेर असतातच. मग आठवड्याकाठी एकादा दिवस घरात राहणे वाईट थोडेच. उलटा तो एक बदलच होतो. वाटेल ते कपडे घाला, झोपा व कांहीं करा. आज कोणाचें कोणी बांधलें नाही एवढे खरें ! लाडकी मुले रविवारची घरीं असली म्हणजे आईला किती बरें वाटतें. एकादा आवडीचा जिन्नस करायचा असला तर तो त्या दिवशी होतो. मग सगळ्यांनीं बसून नीट खायचा, वडील, मुलें, ह्यांना पत्नीच्या, आईच्या, प्रेमळ हातांनी तो मिळायचा. आणि त्यांत सर्व प्रेम सांठलेलें असायचें. किती रम्य दृश्य तें. असो. हाड्ड पार्कमध्ये लोक घोड्यावर बसत. एके ठिकाणीं सुंदर Cafe असे. तेथें चहाची खूप गर्दी असे. आम्ही तेथें कधीच घेतला नाहीं म्हणा. लहान मुलांच्या ढकलगाड्या, कुत्रीं, सगळ्यांची एकच गर्दी. बरवर पाहणाराला तरी हें दृश्य मोठें मनोहर वाटे.

आम्ही १ला जेवण्यास घरीं आलों. कारण आदितवारीं रात्रीं स्वयंपाक करणाऱ्याला सुट्टी, म्हणून थंडा फराळ. दुपारीच बरें जेवण मिळें. मग

कोठेंच गेलों नाही. रात्रीं जिनीव्हाहून आलेले डॉ. राम आमच्याच हॉटेल मध्ये राहिले व सकाळीं उठून विमानाने जिनीव्हास गेले.

९ नोव्हेंबर

आज पायीच Thomas Cook कडे गेलों. नंतर 180, Piccadilly येथील Galdvin Jewellers ह्यांच्याकडे जाऊन Canteen ची (काट्या चमच्यांचा सेट) Order देण्यास गेलो. नंतर जवळील Lyons मध्ये Lunch घेऊन Trafalgar Square मध्ये नेल्सनच्या पुतळ्याजवळ नव्या निवडून आलेल्या Lord Mayor चा Show पाहिला. तऱ्हे-तऱ्हेचे पोषाख, बंड व सन १७०० सालापामून ते आतांपर्यंतचे लढाऊ पद्धतीचे व सैन्याचे नमुने मिरवणुकीत होत. खुद्द Lord Mayor ची पालखी जुन्या तऱ्हेची व घोड्यानी चालविली होती. सर्व जुना थाट. किती छान दिसला. जुन्या वगपरंपरागत चाललेल्या गोष्टीस नेहमीच शहाणे लोक मान देतात. लॉर्ड मेयर गावांतील अनियय श्रीमंत व नांवलोकाकाचा मनुष्य असतो. राजाखालोखाल त्याचा मान. आज रात्री Guild-Hall मध्ये मेजवानी. त्याचा व ह्या मिरवणुकीचा खर्च १०,००० पौंड त्यांना द्यावा लागतो. ज्याची सापत्निक स्थिति फारच अवाढव्य अश्यानाच हा मान मिळतो. ह्याचा पगार थोडा पण त्याच्या त्यांना दुष्पट तिप्पट खर्च करावा लागतो. अशा ह्या गोष्टी राज्यकर्त्यांच्याच देशात पाहण्यास कोण गर्दी लोटली होती. पोलिसांची काय व्यवस्था उत्तम. कसे सर्वांना जपून मार्गाला लावीत. नाही तर कलकत्त्यास हीऱ्याच्या पुलावर साजरे आपल्या लोकाना मारताना आम्ही पाहिलेले आहे. 'आपण कोण जनावरे आहोंत का ? पोलिस रक्षणाकरिता, कीं दंडुक्यांनी मारण्याकरिता ? त्यापेक्षा वाहनाखाली मेलेलें काय वाईट ? कोणीकडे देशाचा व प्रजेचा सेवक इकडचा पोलिस ! त्याच्याजवळ गेलों म्हणजे जीविताची सुरक्षितता वाटते. आम्ही हें केव्हां शिकणार ! कां अमेच आमचे शिपाई जनावरामारखे आपल्याच बाघवांना मारणार ! लोक जर अशाणी असले, रस्ता ओलांडायचा कसा हें कळत नसलें, तर दोष कोणाचा ? शिकवल्यावर, पोपट बोलतो. कुत्रा काय वाटेल तें करतो; मग मनुष्य हें करू शकणार नाहीं काय ? फरक एवढाच कीं, आम्हांला कोणी शिकवीत नाहीं.

१० नोव्हेंबर

आज हाइड पार्कमधून Hyde Park Corner वरून Thomas Cook कडे गेलों. हा रस्ता व Cook कडे जाणे हा आतां रोजचाच जवळ-जवळ कार्यक्रम होऊन बसला होता. तेथून Shaftsbury Avenue मधील Lyon मध्ये दुपारचें खाल्लें व मग Automobile Association मध्ये ह्यांचें काम होतें म्हणून गेलों. नंतर पायीच चालत चालत Regent Street वरून Oxford Street वरील Woolworth मध्ये तेल व आणखी कांही सामान घेतलें. नंतर ५ वाजतां घरी आलों. एका दुकानात Regent Street वर चवीला काही खेळ घेतला. त्याला १६ शिलिंग पडले. पैसे नामने म्हणून मी खूप तिथ्यावर गगावले. हे म्हणत तिच्या नशिबानें सर्व आहे. तेव्हां तिची कोणती होम नको गहायला. माझे म्हणणे, दिवस फार कठिण. तेव्हां मुलीच्या जातीनें पैसे जपण्यास शिकावें. बाकी हे म्हणाले तेंच खरे. जपणें हें तर जन्माचेंच लागले आहे. आहे नोंपयन मजा करवी, पृढचे कोणी पाहिले ?

११ नोव्हेंबर

आज Armistice Day असल्यामुळे ४४ नंवरच्या बसने आम्ही Trafalgar Square जवळ, राजा Cenatoph वर Wreaths ठेवायला येणार होता तें पाहण्यास गेलों. लोकांची खूपच गर्दी होती. ज्याच्या त्याच्या कोटावर Poppy होत्या. गरीब, मजूर, भिकारी, सर्वांनीं विकत घेतल्या होत्या. पहा कसे आपल्या मृतबंधूंचें कीतुक करताना ! नाहीं तर आम्ही नाताळचा सण करूं, पण दिवाळी करायला नको. येथील लोक उत्सववादी तरी किती ! बायका Poppy घेऊन हास्यवदनाने विकत होत्या, आणि सगळीकडे एकच गर्दी होती. ११ वाजतां तोफा उडून दोन मिनिटांची स्तब्धता (Silence) होती. एवढ्या गर्दीची जागा; पण त्या तोफांच्या आवाजाबरोबर जागच्या जागी सर्व चित्रासारखें शांत. लहान मूल देखील चूप ! मोटारी, ट्रॅम, बस कशाचा आवाज नाहीं. Trafalgar Square जवळील कबूतरांच्या फडफडण्याचा मात्र आवाज आला. म्हटलें पहा, काय ह्यांचें शिक्षण ! एवडा जनसमूह व रहदारी पण सर्व कसें चूप राहिले. शिस्त ही सर्व

जागी पाहिजे. व लहान मुलापासून ती आहे. रडू नको, चूप बस म्हटलें म्हणजे मूल बसलेंच गप्प. असे गुण आहेत म्हणूनच ते आमच्यावर राज्य करतात. आम्हीं अशी गोष्ट सभेंत उच्चारली तर सभा आमचा निषेध करील. असो. नंतर आम्ही Thomas Cook कडे गेलों. व मी बसनें Victoria Station वर गेलें. तेथून Birth Control Information Bureau (International) Parliament Mansion, Orchard Street, London S. W. I. येथें गेलें. त्याची खजिनदार Dr. Mrs. Guy हिनें मला Lunch ला बोलाविले होतें. समोरील Restaurant मध्ये खाल्लें. हिंदुस्थानांतील संवतिनियमनाची माहिती त्यांनी मला विचारली, व इकडील नवी माहिती मला सांगितली. नंतर पुनः एकदां भेटायचें असें ठरवून मी निघाले. २॥ वाजता Victoria Station वर जाऊन थांबले. हे व चर्बी Lyons मध्ये खाऊन तेथे आले. २।५१ च्या गाडीनें आम्ही ह्यांचा Retired Chief Electrical Engineer Mr. Gundry ह्यांच्याकडे Cheam येथे गेलो. आज पाऊस तर सारखा होताच. त्याचा २००० पोंड किमतीचा बंगला 72, Sandy Lane येथे आहे. एक Maid कामाला. बाकी सर्व बायको व मुलगी करतात. माळी थोडा वेळ कधी तरी येतो, त्यास आठवड्याचे १० शिलिंग पडतात. लहान मोटार आहे. घराचें नाव Aur Thora, (और थोडा. हिंदुस्थानी) असे ठेवले. साहजिकच आहे. सहवासाचें प्रेम. ३०।३५ वर्षे एवढ्या ऐश्वर्यांत जेथें काढली त्याचें कां नाही प्रेम वाटायचें? Mr. and Mrs. Gundry शी आमचे दोघांचें सख्य असे. तेव्हां जाऊन भेटावें म्हटलें. एवढ्या थाटांत राहिलेले, पण आतां राहणी मध्यमच असे. तरी अजून स्वतः ते नोकरी करतातच. पहा काय तरतरी आहे ती ! एक मुलगी व ती घरकाम सर्व करतात. दोन मुलगे पैसे मिळवीत व शिकत आहेत. कसें सर्व सुंदर आहे. मुलगे पण जवळच आहेत. ही माणसें आपली साथी व मोठी व्यवहारी.

१२ नोव्हेंबर

आज सकाळपासून पाऊस पडत होता. हे व चर्बी Holborn ला

गेलें. मी Associated Countrywomen of the World, 26, Eccleston, Street, near Victoria Station येथें बसनें ११ वाजतां गेलें. ह्या संस्थेची सभा ११ ते ५ पर्यंत चालू होती. सर्व सभासद आपलेकडील व कानडा वगैरे देशाच्या गव्हर्नर-व्हाइसरॉयांच्या नात्याच्या व " Lady " अशा होत्या. Lady Elenor Cole ह्या अध्यक्ष होत्या. Mrs. Charles Russell ही Organizing Secretary. Mrs. Zimmermann ह्या पण ह्याच संस्थेत आहेत. त्याची व माझी गाठ Dubrovnik ला झाली. ह्या बाई फारच चांगल्या. मला त्यांनीं पुष्कळ मदत केली. आजचे माझे व्याख्यान त्याच्यामुळे झाले. १६ तारखेचें बोलावणेंही त्याच्याचमुळे मिळाले. ११ ते १ त्याचे Report वाचन वगैरे झाले. एक वाजता सर्व जणी शेजारील हॉटेलमध्ये Lunch ला गेलो. Miss Zimmermann नें मला आपली guest म्हणून नेले. नंतर सभेला पुनः सुरुवात झाली. Dubrovnik Conference ची हकीकत Mrs. Baxludale Newbury ह्यानी सांगितली. नंतर माझे Modern Woman of India and The Hindu Religion, या विषयावर २० मिनिटे व्याख्यान झालें. चांगले झालें. नंतर Divorce, Condition of Deserted Wives, Purdah ह्या गोष्टीवर बायकांनी प्रश्न विचारले. मी पण भराभर उत्तरें दिली. सर्वांना फारच आवडलें. एक तर ज्या गोष्टी खऱ्या त्या मी लपवून ठेवीत नसे. You are very frank that is why we like you असें मला त्या म्हणत. माझे बाहेर नेहमीच सर्वांशी जमे. एवढी परमेश्वर-कृपेनें देणगी होती. भाषण ऐकण्यास २५-२६ बायका व त्या जगाच्या सर्व भागांतील होत्या. Latvia, Czechoslovakia, Canada, America, Queensland, Australia, New Zeland अशा सर्व ठिकाणाच्या होत्या. भाषणाच्या वेळी टाळ्या व Hear, Hear असें पुष्कळदां म्हटलें जाई. आजही मला धास्तीच होती. कारण लंडनमध्ये व प्रसिद्ध अशा थोरामोठ्यांच्या बायकांत मला बोलावयाचें होतें; तथापि सर्व जणी फारच चांगल्या, साध्या व अगदीं सरळ स्वभावाच्या दिसल्या. सभा चालवितांना कोणाचें मन न दुखवितां, टोंचून, अरेरावीनें न बोलतां, वेळेवर व मिनिटाबरहुकूम काम होई. मुख्य गोष्ट म्हणजे कोणाला हिणवून टोंचून न बोलतां हंसतमुखानें,

गोडीने व देशाचें काम आहे ह्या सद्भावनेनें सर्व काम करीत. एकाद्याला हाणून पाडायचें असं कधींच कोठें दिसले नाही. सर्व काम वेळेवर. ११ ला तर ११ ला सुरुवात ! सारखा पाऊस ! सकाळची वेळ ! पण सर्व वेळेवर हजर ! १ ला जेवण. चारला लगेच चहा. कसली अडचण म्हणून नाही. Typing तरी किती जणीना येतें. मधूनच Telephone Calls; पण त्यांची हुपारी दांडगी. शिवाय मदन करण्याकरिता कशा तयार असत. गर्व, ऐट मुलीच नाही कोणाला. एवढ्या मोठ्यांच्या बायका पण अगदी साध्या. सामाजिक काम करायला गेल्यावर नट्टापट्टा करायला फुरसत कोठची ! मला आजच्या सभेपासून खूपच शिकायला मिळालें. आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न त्यांनी मला विचारला, “ हिंदुमुलसमानाचें सम्य होंण्याकरिता बायका काय करितात ? ” आणि हा प्रश्न स्त्रियांनीं हाती घेण्यासारखाच आहे. ह्याला चालना द्यावयाची एवढे ठरले. हिंदुस्थानात गेल्यावर Milk Marketing Board, माधरना, बायकांना Politics शिकवायचें असा निश्चय केला आहे. दधावयाचे काय काय घडतें तें.

१३ नॉव्हेंबर

आज हे Henley कंपनीत सकाळीच ९ ला न्याच्या मोटारीतून गेले. Miss Zimmern नी कालच Ministry of Agriculture, 10, White Hall Place येथील Miss Alliyne ह्यांना मी आज ११ ला भेटायला येईन, असें टेलिफोनवर ठरवून ठेवले होते. तेव्हां मी चवीला घेऊन गेलें. मी येणार म्हणून त्यांनी दरवाजाजवळील Porter, Liftman, वगैरे लोकांना सांगून ठेवले होतेच. त्यामुळे सर्व चटकन् झाले. ह्या बाई चांगल्या वाटल्या. दुधाबद्दल प्रथम लोकमत जागृत करायला हवें. येथील लोकांनी तसें केले व नंतर पार्लमेंटानें कायदा केला. तेव्हां तुम्ही पण हिंदुस्थानांत नसेच करा. येथें Food Stuffs वगैरे गोष्टींचे कायदे आहेत. शिवाय दूधदेखील Dairying शिकलेल्या माणसानेंच काढायचें व विकायचें. वाटेल तो रस्त्यावरचा उठला व गवळी होऊं म्हणेल तर तमें नाही. ह्यांचें दर गोष्टीत शास्त्र ! स्वयंपाकदेखील Course घेऊन शिकावा लागतो. जेथें तेथें Hygiene. त्यामुळे लोकांना

माजी घुणें, दुधादह्याची व्यवस्था ठेवणें, माशा बसूं न देणें अशा गोष्टींचें शिक्षण आहे. त्यामुळेंच येथें हॉटेलें व रेस्टॉरंट्स इतकी उत्तम चालतात. प्रत्येक जण जबाबदारीनें काम करतो. शिळा, घाणेरडा, कच्चा, कमी दराचा माल वापरून दुकानदार कोणास ठकवीत नाहीत. त्यामुळें लोकांना जुलाब, पोटदुखी, ताप असे आजार होत नाहीत. येथें थंडी असल्यामुळें रोगाची भीति कमी. खरें पाहिलें तर हिंदुस्थानात ह्या गोष्टीची किती काळजी घ्यायला हवी. दूध तेव्हाच नासतें. जिन्नस उघडा ठेवल्यास माशा, पाली, झुरळें ह्यांचा उपद्रव ! एकादे वेळेस प्राणघातक पण ! नोकरांना भाजी धुवा, असे लाखों वेळा सांगितलें तरी त्यांत ते चुकारपणा करतात. जिन्नस झाकून ठेवण्याचें कळत नाही. खरेच विचार केला म्हणजे वाटतें की, ' आकाश फाटल्यावर कोठवर ठिगळ जोडणार ! ' * येथील नोकर तरी किती जबाबदार ! ज्याची त्याला जाणीव असते. सांगावे कांहीच लागत नाही. हुषारांचें राज्य ह्यांत तिळमात्र शका नाही. पैसा येथें खूप खर्च होत असला तरी त्याचे मुख पुरें मिळते. नोकरांची कटकट नाही. आपल्याकडे मालकिणीला १० नोकर असून सारखें सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत देखरेख करीत बसावें लागते. शिवाय नोकराचा व पतिराजाचा वार्डपणा व धाक ह्यापेक्षा एकादे वेळेस वाटतें गरिबी पत्करली पण ह्या नोकरातून सोडवा. अर्थात् येथील नोकरांना आठवड्यांतून दीड दिवसाची मुट्टी, Health Insurance वगैरे सर्व आहे. त्यांना अन्न व खोली चांगली दिली पाहिजे असा सरकारी कायदाच आहे. मी आठवड्यातून प्रत्येक नोकराला पुरी सक्तीची एक दिवसाची मुट्टी देणार आहे. येथे येण्यापूर्वी मी बहुतेक सर्वांना मधून मधून द्यायचीच. पण आतां नेमानें देणार आहोंत. शिवाय ज्यांचा शक्य असेल त्यांचा विमा उतरावयाचा. त्यांच्यामध्ये विद्या शिकण्याची लालसा उत्पन्न करायची. विचार तर खूप केले आहेत. हातून काय घडेल तें खरें ! एवढ्यामधून एकादें तर होईल. असो. नोकर शिकलेले, त्यामुळें टेलिफोन घेणें, ज्याचा असेल तो मनुष्य नसेल तर निरोप लिहून ठेवणें, जेथली वस्तु तेथें ठेवणें, ही कामे अगदीं चोख. शिवाय येथें कोणी कांहीं सहसा चोरायचें नाही. पैसे, कपडे, दागिने वाटेल तेथें टाका, तसेंच्य तसें जेथल्या तेथें राही. कोणाला कधीं हांकायला लागायचें नाही. Miss Alliyne नीं उद्यां Swanley ला

Dairy व Farming चें कॉलेज बघण्याची व्यवस्था टेलिफोननें केली तेव्हां तें बघण्यास मी सकाळींच ९ ला Victoria Station वरून जाण्याचें ठरविलें. नंतर तेथून पायीच Thomas Cook कडे पत्रें पाहण्यास गेलों व Bond Streetनें Marble Arch वरील Lyon मध्ये खाण्यास गेलों. ऊन चांगलें पडलें होतें. पण थोडा वेळच अगदी. म्हणून हाड्ड पार्कमध्ये बसलों. मग घरीं २॥ वाजतां आलों. चबीनें व मीं तिच्या Album मध्ये ह्यांनीं घेतलेले फोटो लाविले. ४ वाजतां Paddington स्टेशनजवळील Lyons मध्ये चहा घेऊन, William Whitley च्या Show Windows बघून घरी आलों. Christmas आल्यामुळें दुकाने सजविलीं होती, व बघण्याची मोठी मजाच दिसे. आज पाऊस पडला नाही. हल्ली चार वाजल्यापासून काळाकुट्ट अंधार पडे. जूनमध्ये आलों तेव्हा रात्री १०-११ ला सूर्य ! सगळेंच उलटें. रात्री सूर्य असला म्हणजे मला तर प्रथम चॅनच पडायचें नाही. आतां अंधार म्हणून एकादें दिवशी आपला सूर्य कोठें तरी जाऊन अगदीं गोघून आणावा असे होई. बाकी येथील लोकांना पण जरा सूर्य दिसला की फार बरे वाटतें. Lovely Morning असे सकाळींच सूर्य दिसला की म्हणायची सर्वांची पद्धत. सूर्यप्रकाशानें कसें सर्व आनंदी व शोभिवत दिसते. ह्यांना पाऊस एकादें वेळेस लागला म्हणजे जीव नकोसा होई. हवेचा भरंवसा तर नाहीच कधी. आमचे हिदुस्थानी कपडे पण आणून वायाच गेले. वरून ढगला चढवायचा तेव्हां चांगल्या कपड्यांची काय शोभा, उगाच एवढे आणले. नाशिकला आमचें सामान पाहून काही ऐंटीची माणसें म्हणाली, 'एवढेच सामान तुमचें'? पण पुनः जर आलों तर ह्यापेक्षाही कमी म्हणजे प्रत्येकाची एकेक सूट-केसच फक्त आणावची. येथे सर्व सुटमुटीत असते; कपडे लवकर मळत नाहीत व आंथरूण पाघरूण हाटिल्सच पुरवितान.

असो. रात्री जेवणानंतर आम्ही तिघे पायीच Marble Arch वर फिरायला गेलों. Christmas जवळ आल्यामुळे Selfridges, Liley and Skinner, Marks and Spencer, Marshal and Snelgrove वगैरे Oxford Street वरचीं दुकानें फारच शोभिवत केली होतीं तीं बघण्यांत वेळ किती तरी तेव्हांच जात असे. दुकानां माल चित्ता-

कर्षक मांडून ठेवण्याची कला ह्या लोकांना चांगली माघली आहे, व दुकानें वधण्याची संवय सर्वांना आहे. घरी करमत नसल्यास जरा दुकाने हिंडून यावीत कीं मनाला बरें वाटतें. दुकानें तरी किती ! रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं इमारतीचा खालचा भाग प्रचंड दुकानांनीं व्यापिलेला असतो व कोठेही जा, Show Windows असायच्याच. अमो. नंतर रात्री बसने घरीं आलो.

१४ नोव्हेंबर

आज हे Euston येथें L. M. S. Railway चा मोठा अधिकारी, Mr. Pope ह्यांना भेटायला गेले. मी ९ वाजताच बसने Victoria Station वर गेले व तेथून Swanley येथे आगगाडीनें गेले. Bromley Junction वर गाडी बदलावी लागली. एकटी म्हणून जरा धाक पडला. पण Guard म्हणाला, मी Bromley आले की सांगेन तुम्हांला. माणसें फारच चांगली. म्हणून लहान पोर देखील मुरझित जाईल. येथें आगगाडीचा रस्ता प्रथम गरीब वस्तीतून गेला होता. त्यामुळें इंग्लिशांचें खरें जीवन दिसले. लहान घरे, प्रत्येकाची लहानगी बाग, गृहिणी काम करतांना, व मुले खेळताना दिसली. पुढे गेल्यावर मोठमोठीं Football Grounds दिसली तर कोठे कोठे पुरुष टेनिस खेळतांना दिसत. हिरवीं मैदानें, झाडी, त्यांमधून गेलेला लहानसा कालवा फारच रमणीय दिसे. अशा तऱ्हेनें Swanley आले. स्टेशनवर स्टेशनमास्तरला माहिती विचारून बाहेर पडले. Taxi Driver ला Dairy College च्या एका माणसानें माझी व्यवस्था करायला सांगून ठेवलेच होतें. कॉलेजमध्ये गेले. एका Demonstrator मुलीनें मला Milk Marketing Board ची माहिती सांगितली. गवळघाजवळ जेवढ्या गायी असतात तेवढ्या रजिस्टर कराव्या लागतात; त्यांची वैद्यकीय तपासणी हांतें.

दूधवाल्यांजवळून दूध, Dairies विकत घेतात. ते सर्व काम Milk Marketing Board पाहतें. गायींचे गोठे County Council च्या Public Health Department चे Inspectors वरचे वर तपासतात. तसेंच, शहरांत दुधाच्या Vans मधून न कळत Inspectors दूध घेतात

व तपासतात आणि जर कांहीं वाईट दिसलें तर दंड होतो. शरीराला आवश्यक असणारे दुधाचे गुण दुधांत येतील अशो Board खबरदारी घेंत. शिवाय स्वच्छता व निरोगी गायी ठेवण्याची खबरदारी घेतात. सर्व शाळांत Half Penny ला एक मोठा कप दूध मुलांना देतात. बाकी पडणारे पैसे Board देत. असें Board स्थापण्यास लोकांनी पुढें यायला पाहिजे. लोकमत जागृत झाल्यावर कायदा होण्यास वेळ लागत नाही. तसेंच, देशाला लागणारे मांस पण तपासलें जातें. डुकराची वैद्यकीय तपासणी होतें. हुषारांचें सर्वंच निराळे. नंतर Dairy दाखविली. तेथे सर्व काम यंत्रानेंच होते. दुधाची भांडी Sterilize करतात. गुरांची तपासणी, गोठघांची स्वच्छता, उत्तम दूध व तें गरीब मुलांना फुकट मिळणें, हें आपल्या देशांत कसें होणार हा मोठाच प्रश्न आहे.

ह्या कॉलेजांत ८० मुली शिकतात. मुली अतिशय घष्टपुष्ट व मेहनतीचीं कामें करतांना दिसल्या. चार वर्षांचा कोर्स आहे. नंतर १॥ वाजतां आग-गाडीनें Victoria ला आलें. सकाळीं ९ वाजतां स्टेशनवर कशीं सर्व माणसें भराभर कामाला जातांना दिसलीं. जिकडे तिडके तरतरीत हुपार माणसें. जडग्यासारखा वसलेला कोणी दिसायचा नाही. असो. बसनें Marble Arch ला गेलें. ऊन पडलें होते, म्हणून Hyde Park वरून घरीं गेलें. मग चबोला घेऊन शेजारील नेहमीच्या लहानग्या Hotel मध्ये जाऊन तळलेले बटाटे, ब्रेड, लोणी व दूध असें खाऊन घरी आलों. नंतर ३ वाजतां Paddington Station वरून Underground Tube नें Stone Bridge Park ला गेलों. तेथून पायीच ३६, Vivian Avenue, Wembley Hill येथें Mr. Druary ह्यांच्या घरीं गेलों. तेथे प्रि. नावडे राहता. त्यांनी आम्हांला चहाला बोलावले होते. Mr. Druary हे गृहस्थ ३७ वर्षांचे. २२ व्या वर्षी मास्तरकी करूं लागू. हल्ली ३५० पौंड वर्षाचा पगार म्हणजे अदमास ४०० रुपये महिना. त्यांचें घर स्वतःचें असून घरांतील सर्व फर्निचर लाकडी व उत्तम पॉलिश केलेलें आहे. 'तें सर्व त्यांनी स्वतः हातांनी' केलेलें. त्यांनीं सांगितलें कीं येथें सक्तीच्या शिक्षणांत मुनारकाम, गवंडीकाम, रंग लावणें, घराच्या भिंतीला कागद लावणें, बाग करणें, पोहणें, तसेंच सक्तीचें शारीरिक शिक्षण प्रत्येकाला असतें. त्यांनीं ११-१२ वर्षांच्या

मुलांनीं लांकडी काम केलेलें मला दाखविलें. मला अत्यंत आश्चर्य वाटलें व काय करूं नि काय नाही असें झालें. प्रत्येक जण शिक्षणानंतर स्वावलंबी व्हावा, त्याला चांगल्या तऱ्हेनें पोट भरतां यावें, असाच त्यांच्या शिक्षणाचा उद्देश आहे. आणि तें सर्व Mr. Druary मध्ये दिसलें. घराच्या भितीचे कागद त्यांनी लावलेले आहेत. बागेंतील जमीन सर्व चुनखडीची त्यांनी केली आहे. शिवाय त्याची प्रकृति फार उत्तम असून हंसतमुख, विनोदी असे आहेत. बायको घरातील एकूण एक काम करते. वेळ पडल्यास ते घरकामांत मदत करतात. येथील ४००-५०० रु. महिना मिळविणाऱ्याची बायको, बाजारांतून सामान आणणे, झाडणें, धुणें, मुलें फिरविणें हीं सर्व कामें करते. आमच्या रेलवेच्या Mrs. Gundry व त्यांची मुलगी, ज्यांचा सारा जन्म ऐश्वर्यांत, Saloon, 1st class अशांत गेलेला. अजूनही एक हजार रुपये महिना ५६ व्या वर्षी Mr. Gundry हे मिळवतात, व शिवाय खर्चून Provident फंड आहे. असें असतांना, घरकाम करण्याची लाज त्यांना वाटत नाही. मग आम्हीच इंग्लंडला जाऊन आलों की, साहेब बनतों, हें कसें ? मी आजपर्यंत इंग्लंडला जाऊन आलेल्या माणसांची हीच ऐट पाहात आलों. कोणतेंही काम करण्याची लाज वाटते. देव नको, धर्म नको, देश नको, वडील माणसें नकोत. आपणही साहेबांलाच एक आहो असें वाटतें. धर्माभिमान, तीव्र देशाभिमान, राजाबद्दल अत्यंत प्रेम, शिस्त, कायद्यांचें पालन ह्या गोष्टी तर इंग्रजांच्या नसानसांतून भिनल्या आहेत. शिवाय इंग्लंड आपल्याला Sporting Nation म्हणवितें. आम्ही खेळाबू, आमची हवा चांगली म्हणून तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ आम्हांला येतात असा त्यांना मोठा सात्त्विक अभिमान आहे. आमचे हिंदुस्थानी साहेब मात्र अंगमेहनतीला विसरतात. इंग्रजांसारखे मुदृढ शरीर England returned आणते तरी पुरें झाले असतें.

१६ नोव्हेंबर

आज सोमवार सकाळींच ९ वाजतां मी Lancaster Gate Central Tube नें Liverpool Street Stationला गेलें. तेथून १०-२६ च्या गाडीनें Frinton-on-sea येथें गेलें. १२॥ ला गाडी पोहोंचली. मला घ्यायला बार्ड

स्वतः मोटार घेऊन आल्या. त्यांनीं गांव दाखविलें. नंतर Mrs. E. M. Orr Gunfleet, Frinton-on-sea ह्या तेथील सभेच्या President, ह्यांना घेऊन आम्ही एका श्रीमान् बाईच्या घरी गेलों. त्यांचा बंगला, बगीचा फारच सुंदर होता. किती तरी फर्निचर, दिवे, शोभेचें सामान, व जिकडे तिकडे गालिचे व सर्व सुखसोयी होत्या. बंगला व व्यवस्था बघून कसें ममाघान वाटलें. जिवाला सुख कसें लावून घ्यावें हें ह्यांनाच माहीत. जसा भितीचा रंग तसा कोचांचा; तशाच उशा, पडदे, दिव्यांच्या झालरी. जिकडे तिकडे स्वच्छ सर्व सामान चकचकीत. दारांच्या कांचा वगैरे अगदी लहख. त्यांच्याकडेच Mrs. Orr, मी व आणखी एक बाई ज्यांच्या घरीं दुपारीं सभा झाली त्या, अशा जेवलों. जेवणाचा व जेवण्याच्या सामानाचाही असाच थाट होता. आपल्याप्रमाणें पदार्थ खूप नाहींत. Mushroom Soup, Fish & Chips माझ्याकरितां Omelette and Chips व Pudding, Coffee and drinks झालें एवढेंच. इंग्रजांमध्ये स्वयंपाकाचा गोंधळ नाहीं. शिवाय पुरुष, मुलें याचाही गोंधळ नाहीं, त्यामुळें बाकीचा थाट जमतो. आधीं अर्धे जिन्नस बाजारचे तयार, त्यांतून Labour saving devices व जेवणाचे पदार्थ कमी. त्यामुळें सामाजिक कार्य करायला त्यांना फुरसत असते. प्रत्येकाला स्वतंत्रता. कोणी कोणाकरितां थांबत नाहीं. अर्थात् प्रत्येक देशाच्या पद्धती निरनिराळ्या असतात. ज्याला जसें सोयिस्कर पडेल तसेंच करावयाचें.

जेवतांना बायकांनीं हिंदुस्थानविषयक खूप प्रश्न विचारले. नंतर मी १५-२० मिनिटें विश्रांति घेतली. कारण मला आज खूप सदीं झाला होती. अगदीं बरें नव्हतें. नंतर आम्ही शेजारच्या घरीं व्याख्यानास गेलों. माझ्या करितां मुद्दाम दिवस ठरवला होता. बरोबर ३ ला, २५-२६ बायका वेळेवर जमल्या. माझा विषय " Indian Woman, Religion, Caste System, Untouchables, असा होता. अर्वा तास बोललें. आतां मला इंग्रजींत बोलण्याची चांगली संवय झाली होती. आजचें भाषण चांगलेंच झालें. गांधी-जींची चांगलीच माहिती सांगितली. सती, हिंदु-मुसलमान, विधवा, परित्यक्ता, पडदा, वगैरे किती तरी प्रश्न विचारले. ' Mother India ' वर चर्चा झाली, व अशा तऱ्हेनें हिंदुस्थानविषयक मीं त्यांचा गैरसमज घालविला. त्या म्हणत

‘तुम्ही मनमोकळ्या आहांत व मनापामून कळकळीनें बोलतां’ म्हणून आम्हांला फार आवडलें. नंतर चहा झाला. खूपच मोठी पार्टी होती. खूप गप्पा मारल्या. कांही जणी हिंदुस्थानात राहून आलेल्या. त्यामुळे हिंदुस्थानी बाई भेटली म्हणूनही त्यांना प्रेमाचें भरतें आलें. मागल्या आठवणी काढून त्यांनी खूप गप्पा मारल्या. हिंदुस्थानांत राहिल्यामुळे ह्या महावासाचें प्रेम वाटलें.

असो. मला Frinton-on-sea फारच आवडलें. लहानसें टुमदार गांव व तिरवी कुरणें, सुंदर बंगले, जवळ सुंदर निळसर समुद्र, त्यामुळ गांव गांत व फारच छान वाटलें. सर्व वायकानी माझे अगत्य केले. अभ्यपणाने व प्रेमानें वागल्या. तथा गीनीला सर्व चांगल्या, कुचके, नासकें टोचून बोलणे नाही. सरळ प्रश्न विचारणे व समजावून घेणें. ज्यांच्या बंगल्यावर व्याख्यान झालें, त्यांचा बंगला व फर्निचर, सर्व सुंदर होतें. दोन Maids चहा द्यायला होत्या. सर्व थाटच होता. असो. अशा तऱ्हेनें हा संस्मरणीय समारंभ संपला. आम्ही प्रेमाने निरोप दिले--घेतले व मी परत जाण्यास निघाले.

मकाळच्याच बाईंनी मोटारीतून मला पोहोचविलें. ५-४७ च्या गाडीनें निघालें. Guard ला त्यांनी मला नीट सांभाळण्यास सांगितलें. नंतर दुसऱ्या स्टेशनवर माझ्या डब्यात एक guard बसला. त्यानेंच Colchester वर दुसऱ्या गाडीत बसविले व आतां सरळ Liverpool Street Station वर उतरा असें मला बजाविलें. येथील माणसें फार चांगलीं. कोणीही मदत करी. नंतर पोलिसाला विचारून Underground Tube ने मी घरी आलें. सर्दीनें माझे डोके तापून गेलें होतें. जास्त आजारी पडेन असें वाटलें. शिवाय प्रवास व व्याख्यान ह्यांमुळेही शीण आला होता. घरी येऊन पडलें, Genaspirin घेतले व थोडे जेवून निजलें. रा. बेदरकर आलेले होते. तेही आमच्याकडेच जेवले. आजच मी एकटी Escalator वर चढलें. मला त्याची भीति पडली होती, पण एकदरीत येथे कोठेही एकटे जा. मुळीच भीति नाही. आधी सगळीकडे पाटद्या असतात. नीट वाचलें म्हणजे काम होतें. शिवाय जागोजागी पोलिस. कोणी चोरणार किंवा फसविणार नाही. जगांत जर कोठें सुरक्षितपणा असेल तर तो येथेंच आहे अशी अनुभवानें खात्री वाटते.

१७ नोव्हेंबर

आज माझ्याकडे एक पुरुष Press Reporter व Miss Hearnden, of the Associated Country Women of the World, अशी दोघें हिंदुस्थानविषयक माहिती विचारण्यास आली. हिंदुस्थानांनील पूर्वकालीन स्त्रिया, गणितात, व्याख्यानें देण्यात, लढाईत, फार हुषार असत. भास्कराचार्याची मुलगी लीलावती ही गणितात अत्यंत हुषार होती. तिची गणिते अद्याप शिकविली जातात. 'हिंदुस्थानावर अनेक राज्ये झाल्यामुळे दर खेपेस नवी ब्रिटी नवे राज्य' अशी आमची स्थिति आहे. आमच्या पुरुषांनीच - आपटे, आगरकर, कर्वे वगैरे लोकांनी—प्रथम आमची सुधारणा लोकमत जागृत करून केली. तेव्हां पुरुष गुलामाप्रमाणे वागवतात हें खोटे. गृहिणी गृहमुच्यते; Husband and wife are the two wheels of a carriage; स्त्रीला सगळीकडे मान आहे; 'जिचे हाती पाळण्याची दोरी ती जगातें उद्धरी' असे आम्हाला समजतात. धर्म म्हणजे समाजाच्या स्वास्थ्याकरितां ऋषींनी केलेले कायदे कालमानानुरूप बदलले जातात. आमचें शिक्षण, आमचें हल्लीचे कार्य वगैरे खूप माहिती दिली. वर्तमानपत्रात माझ्याशी झालेली मुलाखत व माझे नांव घालून छापणार होते.

नंतर ते लोक गेले. मग मी Frinton च्या वर्तमानपत्रांत माझें व्याख्यान Mrs. Orr छापणार होती, त्याकरिता माझा फोटो तिला धाडून दिला. नंतर आम्ही तिघे Hyde Park मधून South Kensington मध्ये गेलों. Barkers, Derry and Tom वगैरे Show Windows पाहिल्या. Christmas आल्यामुळे त्या फारच सुंदर सजविल्या होत्या. गोऱ्यापान व तरतरीत पुतळ्यावर घातलेले कपडे फारच मनोहर वाटत; पण मला कांही कधीं एकादा जिन्नस उचलून घ्यावा असा मोठ्ठा व्हायचा नाही. लहानपणीं कांही घनघोर प्रसंग आल्यामुळे व सर्व भावडांत मोठी, त्यामुळे मलाच नेहमी पैसा जपावा लागे, त्यामुळे असल्या सर्व गोष्टी-पामून मी अलिप्त असें. लहानपणापामून मला अत्यंत आवड म्हणजे शिकण्याची, सभेत बोलण्याची, लेखिका होण्याची. ती माझी आवड येथें पृष्कळशी पुरी झाली. येथें, Continent वर व खुद्द यूरोपस्थानिह्यांत सगळ्यांच्या ओळखी झाल्या, व्याख्यानें झाली, वर्तमानपत्रांत लेख लिहिले आणि अशा तऱ्हेनें

माझ्या आवडीचेंच सर्व झालें. दुकानांत माल घेण्याची हीस ह्यांना. संसारांत पतिपत्नी दोघे जर खर्चिक असले तर घरांत पै उरावयाची नाही, आणि म्हणूनच देव अशी जोडी घालून देतो.

नंतर Kensington High Street वरील Lyons मध्ये खाऊन हिडत हिडत Olympia Show जवळील Stonor Road वर रा. बेदरकर यांच्या घरी गेलों. त्यांची परीक्षा जवळ आली होती; पण ह्यांना, आपलें मनुष्य भेटलें कीं मोह आवरत नसे. त्यांचा खूप वेळ घेतला आम्हीं. तेथेंच छान चहा घेतला, खूप खाल्लें. बोलून चालून नाशिकचे लोक. खायला थोडेंच कमी आहोंत. खाणें झाल्यावर बसनें Barker पर्यंत गेलों व मग पायींच Albert Hall, Hyde Park Corner वरून घरीं गेलों. मग जेवणानंतर पुनः Marble Arch जवळील Edgware Road वर Show Window पाहण्यास गेलों. हवा हल्लीं फारच वाईट असे. मग लवकर घरीं आलो.

१८ नोव्हेंबर

आज सकाळी रा. बेदरकर व हे घड्याळें पाहण्यास गेले. मी व चवी पायींच Hyde Park मधून Thomas Cook कडे गेलों. मग हे दोघे १२ ला तेथें आले. Sir Reza Ali व Lady Ali व त्यांची बहीण ह्यांची माझी ओळख करून दिली. नंतर मी बसनें Victoria Station वर गेलें. तेथून Parliament Mansions, Birth Control Centre मध्यें गेलें. Mrs. Harold Laski, व Mrs. Hawarden (Secretary Birth Control Centre) ह्यांनीं मला Lunchला बोलावले होते. संततिनियमनाची हिंदुस्थानला अत्यंत जरूरी आहे. तेव्हां जागोजागीं Clinics उघडावीत. दिल्लीला Dr. Ruth Young, Lady Hardinge Medical College, ह्यांच्याकडे जा म्हणजे त्या सर्व माहिती देतील व मदत करतील. Mrs. Hawarden ही बाई फारच चांगली आहे. मला कितीतरी मदत केली. तसेंच Mrs. Laski ह्या पण हिंदुस्थानबद्दल कळकळ वाटणाऱ्या आहेत. त्या व त्यांचे पति Rationalist, Socialist असून रशियाला जाऊन आलेले आहेत. नंतर Mrs. Hawarden मला Fabian Society त घेऊन गेली. County

Council चीं कामें—हीं दोनतीन पुस्तकें मीं घेतलीं, व मी तिचा निरोप घेऊन निघालें. नंतर पायींच १॥ तास चालून मी घरीं गेलें. फारच दमलें. मी बहुतेक सगळीकडे पायींच जाई. घराजवळ हे व चबी भेटले. Padding Station जवळील Lyons मध्ये जाऊन चहा घेतला. किती मजा वाटली हे म्हणाले पुनः आपण येथें कधीं येऊं का ? आणि खरेंच जेथें तीन धोंडे मांडावे तेथेंच माणसाला बरें वाटतें. हल्लीं तिघांना पण सुट्टीच, खावें, प्यावें, भटकावें. कोणाचें कांहीं बांधलेलों नाही. घरची सर्व मंडळी बरी होती. तेव्हां तसे दिवस फारच मजेनें गेले. आमचा प्रवास फारच सुखकर झाला. आतां हे रम्य दिवस संपणार म्हणूनही हुरहूर वाटूं लागली. मनुष्याला काय ज्यांत घालावें त्यांत बरें वाटतें. मग येथे तर काय सर्वसुखाचें आगर, असे हे देश. लोक हुषार, सर्व सुखसोयी. पैसे असल्यावर काय सुखाला तोटा ? आम्हांला ह्या देशाची गोडी लागली एवढी गोष्ट खरी. पुनः सुट्टी मिळाली कीं इकडे येऊं असें वाटतें. कारण तेथें त्रास नाही, कटकट नाही, चोरी, चहाडी, नावें ठेवणें, कुरापती काढणें वगैरे कांहीं नाही. ज्याला म्हणून पैसा आहे त्यानें हे प्रांत पाह्यावेत, ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. काय एकेकाचे आपलें राष्ट्र हुषार, सामर्थ्यवान् करण्याचे प्रयत्न, किती चढाओढी, प्रत्येकांत थोडेबहुत दोष असायचेच; पण आपल्याला दोषांशीं काय करायचें ?

हल्लीं मनाला हुरहूर वाटूं लागली ही गोष्ट खरी. जेथें राहावें तेंच गोड वाटतें. नवीन गांवीं बदली होतांना देखील असेंच वाटतें. इकडे येण्यापूर्वीं आम्ही जमालपूरला होतो. जायचें ठरलें तेव्हांही वाईट वाटलें. असो. नंतर घरीं आलों. रात्री कोठेंच गेलों नाही. कारण दोनतीन दिवस ह्यांनाही बरें नव्हतेंच. हवा दमट, सूर्य नाही, पाऊस, वारा, त्यामुळे असें होई.

१९. नोव्हेंबर

आज सकाळींच हे Euston Station ला जाऊन तेथून Birmingham ला जाणार होते. Stone Company च्या Air Conditioned Carriage चें Demonstration होतें तें पाहायला गेले होते. कारण अशी

पद्धत हिंदुस्थानात लवकरच सुरू होणार होती. मी सामानाची बाधाबांध केली नंतर १२॥ वाजतां घर सोडलें व Paddington Station जवळील Lyons मध्ये खाण्यास गेलो. नंतर पायीच Marble Arch वरून Selfridges मध्ये गेलों. आज तेथें अतिशय गर्दी होती. निसऱ्या मजल्यावर Father Christmas व तऱ्हेतऱ्हेचे मुलांचे खेळ गच्च भरले होते. आईबाप आपल्या लहान मोठ्या बाळांना त्यांना पाहिजे तें घेऊन देत होते. राज्यकर्त्यांचा सण, मग काय शोभा विचारायची ! बाहुल्या तरी काय सुंदर अगदी तान्ह्या मुलाप्रमाणे दिसत. ४०-५० शिलिंग किमती असत. कांही काळच्या व आपिरकन बाहुल्यांना शेडी, कानानाकांत मुकली, मुलांना ती मोठी गंमत वाटे. म्हणे काहीना काळच्या बाहुल्याच आवडतात. आपल्याजवळ नाही तें हवें एवढेंच. बाकी गोऱ्यांना काळे आवडते. येथे कपडे सर्वांचे काळेच. आणि तो फरक फारच सुंदर दिसतो. गोऱ्याला काळें खुलून दिसतें. हल्ली थंडीमुळे येथील Lift चालविणाऱ्या मुलीचें कपडे बदलले, त्यामुळें तितकी शोभा कमी झाली. Summer मध्ये त्या फारच सुंदर दिसत. त्यांना केवळ बघण्याकरितांच जावेसं वाटे. Selfridges मध्ये खूप गंमत वाटे. बायका, मुलें, मालविक्या पोरी, तऱ्हेतऱ्हेचें सामान म्हटलें एकदां अखेरचे पाहावें. पुनः हें रमणीय दृश्य कशानें दिसावयाचें ? नंतर पायीच Marble Arch वरील Lyons मध्ये चहा घेतला व घरीं गेलों. हे परत आलेच होते. रात्री जेवणानंतर पुनः आम्ही तिघें पायीच हिडण्यास गेलो. M. Arch च्या अलीकडे Pavement वर Accident झाल्यामुळे गर्दी होती. आम्हीही पाहात उभे राहिलों. नंतर दुकानें पाहात पाहात Piccadilly Circus वर गेलों. तेथें काय रंगोबेरंगी दिशे, बायका-पुरुषांची गर्दी, आणि सर्व छान दिसत होतें. किती वेळ पाहात होतों. आतां जायचे, मग ही गंमत नाही म्हणून दुरदूर वाटतच होती. बसची वाट पाहात होतों. इतक्यांत धाकटी मॅनेजरीण भेटली. ही फारच चांगली असे. आम्ही सर्व तिला व ती आम्हांला आवडे. ती नेहमीं हंसतमुख असे. ती व आम्ही बसनें बरोबर आलों.

२० नोव्हेंबर

आज पायीच Hyde Park मधून नेहमीच्याच रस्त्यानें Thomas

Cookकडे गेलो. पत्रें घेतलीं. Shaftsbury Avenue मधील Lyons मध्ये खाल्लें. मग Cockspur Street वरील His Majesty's Theatre मध्ये Romeo & Julietचीं २१ शिल्प दराची तिकिटें घेतली. जरा वेळ होता. म्हणून हिडलो. आज Burlington Gardens, Regent Street च्या मार्गे I. C. S. च्या Civil Service Commission च्या जागेवरून हिडून आलों. २॥ ला सिनेमा सुरू झाला. Norma Shearer ही Juliet होती. चित्रपट, प्रेमरस व शृङ्गार ह्यामुळें फारच रमणीय वाटला. Shakespeare ची वाक्ये कानाला किती गोड लागत. Norma दिसायला किती सुंदर. काम फारच हुबेहुब करी. Reslie Howard हा Romeo होता. त्याचेंही उत्कृष्ट काम झालें. पण अखेरीस शोकरस बघवेना, व कशाला हें पाहायला गेलों असें वाटलें. असो. सिनेमानंतर पुनः Shaftsbury Avenue मधील Lyon कडे चहा घेतला व Leister Square, Strand, Trafalgar Square, Regent Street, Oxford Street वरून घरीं गेलों. जेवणानंतर रात्री कोठेंच गेलों नाहीं.

आज रोजच्याच वाटेनें Thomas Cookकडे गेलों. हवा चांगली होती. मूर्याचें दर्शन ४ वाजेपर्यंत होतें. चि. सी. विमलचें Air Mail चें पत्र होतें. दिवाळीची गडवड. तो. वहिनी तेथें गेलेली आहे; आणि खरेंच किती आनंदाचा काळ ! वैधव्याचें असिधाराव्रत २० वर्षे करून 'असतील' वाळ तर काढतील काळ ' आज हा दिवस दिसला. असो, चि. सी. विमल अगदीं उत्तम घरी पडावी म्हणून मी अत्यंत खटपट केली. ह्यांनींही केल च. ह्यांचेंच खरें. मी तर सख्खी बहीण, मोठ नवल नाहीं. परंतु काळजी करणारे मेहुणे विरळे ! अखेरीस निला मनाप्रमाणे मिळालें. तिचे पति व ता अत्यंत आनंदांत आहेत. त्यांना काडोंची उणीव नाहीं. चि. राम-करितां पण ह्यांनी अशीच खटपट केली. त्यालाही उत्तम नोकरी लागली. देवाचेच उपकार म्हणायचे ह्यांनी Baggage Insure केलें. मग Shaftsbury Avenue मध्ये Lyons कडे खाल्लें.

२१ नोव्हेंबर

आज शनिवार. बसमध्ये खूप गर्दी. S. Avenue मध्ये Theatre

जवळ Queue लागलें होतें. मला हंसू येई. लहान खुर्च्यावर लोक बसून वाचीत. तसेंच Tube Station वर पण Queue लावून माणसें वाचीत वाचीत यंत्राप्रमाणें तिकिटघरापाशी चालत जात. काय गर्दी दिसे. येथें रस्त्यांतून भटकण्याची गंमत वाटे. नंतर भटकत Pall Mall वरून St. James Park मध्यें वसलों. मग Buckingham Palace वरून Hyde Park Corner वरून Knights Bridge, Hyde Park Hotel, Harrods वरून Mr. Chilton यांच्या बायकोस भेटण्यास गेलों. (Mr. Chilton ह्यांना वार्षिक ३,००० पौड पगार होता). Mrs. Chilton यांना मी १० वर्षांनीं पाहिलें. किती फरक दिसला. ह्या किती सुरेख असत. शिवाय ह्याचे कपडे उत्तम. 'हिंदुस्थानांतील तेव्हांचें तें बड्या साहेबांचें ऐश्वर्य.' मग राजासारखा थाट तें सर्व निराळेंच. येथें तें थोडेंच दिसणार.

रात्री जेवायला रा. बेदरकर व रा. बेवूराचा मुलगा असे दोघे आले होते. जेवण करून खूप वेळ गप्पा मारल्या. रा. तावडे पण भेटायला आले होते, कारण आतां आम्ही लवकरच जाणार होतो.

२२ नोव्हेंबर

आज रविवार लंडनमधील शेवटचाच आमचा. धुके पडलें होतें. सूर्य दिसत होता एवढेंच. दाट धुक्यामुळे जरा सुद्धां प्रकाश पडेना. आम्ही हाईड पार्क मध्यें गेलों. Albert Memorial वरून Hyde Park मध्यें जेथें लोक घोड्यावर बसतात तेथें थांबलों. हल्लीं येथें खूप गर्दी असे. पुरुष, बायका चारपांच वर्षांचीं मुलें मोठ्या हुपारीनें व धिटाईनें ऐंटीत घोड्यावर बसत. काय एकेकींची उत्कृष्ट शरीरप्रकृति. सर्व फसें सुटमुटीत. एकेकाची प्रकृति बघत राहावी. शरीरप्रकृति व्यायामानें मोकळ्या हवेंत उत्तम राहते. स्त्राणें उत्तम व वेळेवर, झोंप खप घेणें, ह्यामुळे सगळे कसे उंच, धिप्पाड, वयाच्या मानानें अगदी तरुण असे दिसतात. अकालीं केंस पिकलेले, वार्धक्य आलेले असें कोणी दिसायचें नाही. आपण सुंदर दिसावें म्हणून प्रत्येकाची जिवापाड घडपड असे. शरीर माणसानें उत्तम ठेवावें ह्यांत तिळमात्र संदेह नाही. आदितवारची हाईड पार्कमध्ये अत्यंत

गंमत असे. झालें, आतां कांहीं हें दृश्य दिसायचें नाहीं. सरोवरांत लहानग्या होड्या टाकून खेळणें, मुलांच्या Prams, दुष्यंत-शकुंतला, घोड्यावर बसणें, वगैरे गोष्टी वरचेवर आठवतील. येथील आदितवार Holiday Spirit व आमचें जीवन ह्यामध्ये पूर्वपश्चिमेकें अंतर आहे. येथें घरांत स्वयंपाक नसल्यामुळें वायकांना बाहेर हिडतां येतें. इंग्रजांचें सर्वच निराळें. त्यातील आपल्याला जसें जुळेल तसें घ्यायचें.

असो. नंतर Marble Arch वरून हिडून घरी जेवण्यास आलों. नंतर Tubeनें Hendonला एका ओळखीच्या हिंदी सॉलिसिटरकडे गेलों. हे येथें १०-१२ वर्षे Solicitor आहेत. बायको इंग्लिश. दोनतीन मुलें आहेत. येथेंच ते नेहमी राहणार ते भेटले नाहीत. म्हणून बसनें Golders Green ला गेलों, व तेथून एका दुसऱ्या हिंदी मित्राकडे गेलों, तो ते दाराबाहेरच पडत होते. Strand वरील Corner House मध्ये Divali Dinner असल्यामुळे ते व सॉलिसिटर देखील तिकडेच गेले. "I am so sorry I have an engagement." अशा तऱ्हेनें आमची बोळवण झाली. आम्ही हिंदुस्थानी आदमी, तेव्हां साहाजिकच हिरमोड झाला. येथें ज्याचा तो. कोणी कोणाशीं बोलायला गिकामा नाही. एकाद्या flat मध्ये एकमेकांना कोण राहतो हें माहीत नसतें. जो तो हिशेबी. पायापुरता बघणारा. कोणी कोणाकडे बसायला जायचा नाही. बाहेर हिडणें, आजारी पडल्यास दवाखाना, मेल्यास Phone करून County Council यंत्रांनं अंत्यविधि करील. दोन अश्रू गाळायला कोणी नाहीं. असें हें येथील जीवन आहे. प्रकृति ठीक असली, पैसा असला तर ठीक. ज्याच्याजवळ पैसा नाहीं त्याची व्यवस्था सरकार लावतें. पण मुलगा किंवा सून, लेकी, जावई कोणी ढुकून विचारणार नाहीत. प्रत्येकाला स्वतंत्रता हवी, चैन हवी, लग्न नको, पण लग्नाचें मुख हवें, मुलें नकोत, मोटारी हव्यात, रात्री अपरात्री वाटेल तसें भटकणें, सिनेमा-नाटकें बघणें, रेस्टॉरंट (Cafe) मध्ये जाणें असें स्वर वर्तन तरुण पिढीचें आहे. गृहसौख्य साहजिकच त्यामुळें बुडत चाललें आहे. पतीकरितां हिंदुस्थानी बायकांना एवढें कां प्रेम वाटतें ह्याची कल्पनाच त्यांना होत नाहीं. हिंदुस्थानी बायकांचें जीवन सात्त्विक, कष्टाळू बांबलेलें. ह्यांना त्याची काय कल्पना येणार? असो. आमचें हिंदुस्थानी अगत्य

किती ! पण तें प्रथम जाईल आमचें. असो. आज तरी मला लंडन आपमतलबी वाटत आहे. कोणी कोणाला विचारयचें नाही. नंतर Golders Green ला Lyons मध्ये चहा घेतला. स्वतःचा पैसा काढला की सर्व मिळतें. येथें मित्राकडे पाणी देखील मिळायचें नाही. हल्लीच्या आपमतलबी जगांत एक 'पैसा' काय तो कामास येईल. कोणी कुणाचें नाही. असा आम्हां दोघांचा तरी अनुभव आहे.

२३ नोव्हेंबर

आज सकाळीच Mrs. Orr चें Frinton-on-sea हून मला पत्र आले, व तेथील वर्तमानपत्रांत माझे व्याख्यान छान आले तें खालीलप्रमाणें:—

“ 16th November, 1936

“ Frinton Fellowship of thought :

The Progress of India's Women.

“ The members of Frinton Fellowship of thought met at 'Bratton' Second Avenue on Monday, by kind invitation of Mrs. Jamieson.

“ Mrs. Sarojini Deshpande, one of the India's Pioneer women, gave an interesting talk on the women's movement in her country. A striking figure in a scarlet sari she described the restrictions by which, women had hitherto, been banned, and the wonderful vista before them on advancement to the status and responsibilities of their sisters in the West.

“ She described the innate selfless devotion of Indian women to their husbands, she felt that this, an ineradicable feature, would preserve the sanctity of home life and be a great force in the future as in the past. Mrs. Deshpande described child welfare work, clinics, new conditions of marriage laws, education

among the better class women and professional and civil attainments in amelioration of village life.

“The fact of a large majority of illiterates was recognised and was being remedied by educated Indian women, thus breaking down a caste barrier that had long been felt unworthy. In this latter advance, they had been greatly helped by the example of Mahatma Gandhi, of whom she gave an interesting account and described the veneration in which he is held in her country not as a dictator but as a priest of peace.

“Mrs. Deshpande has recently returned from the Women's Conference at Dubrovnik to which she was sent as an Indian delegate.”

*

*

*

आजही खूप धुकें पडले होते. इकडची खरी हवा पाहायला मिळाली. हे Storey's Gate, High Commissioner's Office, Victoria Embankment इकडे गेले होते. मी व चवी Marble Arch, Park Lane, Dorchester Hotel वरून Thomas Cook कडे पत्रे आणण्यास गेलों. नंतर Strand Road वरील Lyons मध्ये निघांनीं खाल्लें. हे पुन्हा वरील टिकाणीं गेले. मी व चवी Piccadilly Regent & Oxford Street वर Show Windows बघत होतो. २॥ वाजतांच काळाकुट्ट अंधार होता. दिवे लागले होते. Christmas Shopping ची गर्दी होती. Selfridges वर तर फारच आरास केली होती. Father Christmas सजविला होता. त्याभोंवतीं चित्रे फिरत होती. सर्व दुकानावर, हिरव्या-चार झाडांमधून हिरवे, तांबडे दिवे लावले होते. आणि सर्व देखावा मोठा रमणीय वाटत होता. रस्त्यावर थांबून लोक पाहात उभे राहात. लहानग्या बाळांची किलबिल चाले. त्यांच्याचकरितां तर हें सर्व होतें. राज्यकर्त्यांची मजा असते. आधीं राज्य स्वतःचें व मुयंत्र हवें, व मग सर्वांना पैसा हवा. म्हणजे अशी सर्व मजा असते.

असो, नंतर मी व चबी Marble Arch वर जाऊन Lyons मध्ये चहा घेतला, व मग पायीच घरी गेलों. मी Illustrated Weekly कडे लेख पाठविता. खूप लिहिलें. जेवणानंतर बांधाबांध केली. कारण भारी सामान Thomas Cook उद्यां नेणार होते. रात्रीं तन्हतन्हेंच्या विचारांनीं आम्हांला दोघांना २ वाजेतों मुळीच झोंप नव्हती.

२४ नोव्हेंबर

आज आम्ही तिघे Marble Arch वरून Selfridges मध्ये गेलों. Demonstrators मुलांना तन्हतन्हेंचे खेळ दाखवीत होते. खेळ देखील नवीन यांत्रिक शोधाचे व किती सुबक. Silver Jubilee Train ही London to New Castle upon Tyne येथें ४ तासांत जाते. ती दाख-विण्याचा हेतु हाच कीं, ती किती वेगानें जाते. शिवाय टेलिफोन, टाईपरायटर, संबंध आगगाडीचें स्टेशन, बोगदे, पूल वगैरे हुबेहुब नमुने बालमनाच्या विकासाकरितां ठेवले गेले आहेत. त्यांच्या मुखसोयीचा हेवा वाटणें साहजिक आहे. शिवाय इतक्या महागाईचे खेळ आईबाप घेऊन देतातही, व मुलें खेळतात पण. धूळ खात गोष्ट पडत नाही. आम्हीही, जे थोडेबहुत सधन लोक आहोंत, ते मुलांना असे खेळ घेऊन देतो, पण आमचा सर्वच अफाट पसारा. दहा नोकर, तर सतरा किल्ल्या नि अठरा पाहुणे व ह्या सर्व गोंधळांत मुलांकडे कित्येक वेळां दुर्लक्ष होतें; व हें सर्व करून मुलांना खेळ शिकवणें वगैरे गोष्टी केल्या तर स्वतःला जरा मुद्धां विश्रांति नाही. असो. हल्लींचा संक्रमणकाल आहे तेव्हां अशी तारांबळ उडायचीच. खेळ बघून आम्ही Old Bond Street वरून Thomas Cook कडे गेलों. रस्त्यांतून काय सर्व देखावा सुंदर दिसे. पोलिस, तरतरीत धष्टपुष्ट बायका त्यांची प्रत्येकाची चालण्याची घाई, कोठें कोणी बावळें, अजागळ, कीं कोणी मोटारीच्या वाटेंत चुकून येईल असें कधीं दिसावयाचें नाही. लहान मल देखील रस्त्यांमधून Automatic Signals बघून चालेल. युरोपियन राष्ट्रांची हुषारी पाहून कसें पदोपदीं दुःख होतें. त्यांच्यांत गुण आहेत. आमच्या हजारां दुर्गुणांनीं आम्ही सर्व दबडून बसलों. तेव्हां आतां योग्यता आल्याशिवाय सर्व परत मिळणें कठिण. 'ज्याचा जो व्यापार तेथें असावें

खबरदार,' नाही तर असे हे हुषार लोक सर्व बळकावून बसतात. तेव्हां दोष दुसऱ्याचा नसून आपलाच आहे. आपली सुधारणा आपण केली न ही तर दुसरे कोण करणार ? एकेकानें मनावर घेतलें तर भाग्योदय होण्यास किती वेळ लागणार आहे ! असो.

नंतर आम्ही Shaftsbury Avenue मधील Lyons कडे खाल्लें व हे Institution of Mechanical Engineers मध्ये गेले. मी व चबी घरीं गेलों. नंतर ४॥ वाजतां Paddington वरील Lyons मध्ये चहा घेतला. हल्ली रात्री थंडीमुळें कोठें जात नसूं.

२५ नोव्हेंबर

आज सकाळी चबीनें धोव्याचे खूप कपडे उचलून शेजारच्या Sunlight Laundry मधून आणले. धोव्याकडे कपड्याचें गाठोडे घेऊन जाण्याची तिला लाज वाटे. कारण घरी नोकरचाकर. शिवाय हिंदुस्थानी श्रीमंतीच्या कल्पना. स्वतःचें काम करणाऱ्याची ' काळ्या साहेबांना ' लाज वाटते. म्हणून तिला आम्ही मुद्दाम असे काम सांगत असूं. वर्तमानपत्रें आणणें, पोस्टांत जाणें, पत्रें टाकणें वगैरे काम तीच करी. ती मला हंसायला एक गोष्ट होऊन बसली होती. आम्ही Stratford-on-Avon ला Shakespeare चें नाटक पाहण्याकरितां १२ शिलिंगाची तिकिटें काढलीं. त्याचा Queue धरून चबी २-३ तास बसली होती. घरीं सर्व करण्यास नोकर. येथें सर्व स्वतःच करावें लागे. हिंदुस्थानची श्रीमंती नाहो येथें. असो. मी केसरीकर्त्यांना पत्रें लिहिली व घाईघाईनें हाईड पार्क Grosvenor Gate वरून Park Lane वरून Thomas Cook कडे गेलें. हे P. & O. Bank मधून तेथें आले. Bankers नी ह्यांना Overdraft आतांपर्यंत दिलाच होता. पण १-२ दिवसांत आम्ही जाणार होतो तरीही दिला. हिंदुस्थानांत असें होत नाहीं. येथें जनता विश्वासू व बँका वगैरे मंस्था सर्व जनतेच्या सोयीकरितां आहेत. ह्या तत्त्वावर सर्व व्यवहार चालतो शिवाय येथें बँकेत जा, पोस्टांत जा Thomas Cook कडे जा, माणसाची दाद कशी चटकन् लागते. I won't keep you a minute असें हंसतमुखानें प्रत्येक जण म्हणतो. एक दिवस मी चुकून Thomas Cook च्या भलत्याच Depart-

ment मध्ये गेलें, व चुकलें म्हणून परत निघालें. तोंच धांवत येऊन एकानें मी परकी बाई म्हणून विचारलें, May I help you ? दुकानांत जरी गेलांत तरी चटकन् असें विचारतील. Restaurant मध्ये गेलो, तरी Supervisors येऊन Are you being served असें म्हणतील. कोठे वेळ लागायचा नाही. सर्व गोष्टी भराभर. पत्राची उत्तरे चटकन्. मग तें मांडचा Prime Minister कडे कां जाईना. एकदरीत मजा आहे. किती किती गोष्टी शिकलों आम्ही. आतां हाताने नसे होण्याची ताकद परमेश्वर देवो म्हणजे मिळविले. नंतर Shaftsbury Avenue मधील Lyons मध्ये खाऊन घरी आलों. चहा Paddington जवळील Lyons मध्ये घेतला. रात्री रा. वेदरकर यांना जेवायला बोलावले होतें. ते ६:११ वाजता आले. थोड्याच वेळात रा. बेगिरी सॉलिसिटर आम्हांस भेटण्यास आले. त्यांनाही म्हटलें, थावा जेवायला म्हणून. मग आम्ही सर्व जेवायला गेलों. सर्वच मराठी बोलणारे. मग काय, जेवणाचा हाॅल आहे हें विसरून गेलों अगदी. मारम्या गप्पा चालल्या होत्या अगदी. बेगिरी स्वभावानें फारच चांगले. त्यांना मी पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टी विचारल्या व त्यांनी आपली स्पष्ट मते सांगितली. ते लंडनमध्ये १२-१३ वर्षे राहिले. तेव्हां त्यांना सर्व माहिती. पोटाकरिताच म्हणून मी येथें राहिलों. उद्या जर मला हिंदुस्थानांत जायला मिळालें तर मी प्रथम जाईन. एक तर येथें सर्व यंत्राप्रमाणें. जो तो आपल्यापुरतें पाहणारा सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत चाकोरीत घातल्याप्रमाणें येथील जीवन असतें. आपले शरीर पण यंत्राचा एक भाग होऊन बसतें. कोणी बोरायला, की कोणाच्या घरी घटकाभर वसून जिवाभावाच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी करायला कोणी रिकामे नाही. सर्व कृत्रिम, खऱ्या प्रेमाचा ओलावा नाही. आजारी पडलों तर दवाखाना. मेलो तर टेलिफोन-करून मोटारीनें स्मशानांत रवानगी होईल. दन फुलें कोणी पेटीवर ठेवतील की झाले काम. दुसरे, जगांत उत्तम शील जर कोठें दिसत असेल तर तें हिंदुस्थानांतच. मी म्हटलें. आजपर्यंत आमचे पुरुष येथें आले, त्यांना इंग्लिश स्त्रियांचें नटणे, वरवरचें गोड बोलणे, त्यांचें कृत्रिम सौंदर्य हें सर्व गोड वाटून त्यांनी आपल्याच आईबहिणीची निर्भत्सना केली. आम्ही येथें आलों. माफ करा हें असा प्रश्न विचारतें म्हणून; पण आमचे

पुरुष सोडून आम्हांला गोरे आवडले का? पण त्यांच्याकडे हुंकून बघण्याची देखील आमची इच्छा नाही. ह्यावर कोणी म्हणेल की, हिंदुस्थानी बायकांना येथे विचारतो कोण ! पण आतां हेही लवकरच पाहायला मिळेल. स्वतंत्रतेच्या फाजील कल्पनेनें मन्त्रीचीही मनें बिथरली जातील, व जशीं पाश्चात्त मध्ये नितिबंधने शिथिल झाली आहेत, तशी आपल्याकडील होऊन ह्याचें उत्तर लवकरच मुली देतील. कांही दिवस सासूचे व कांही दिवस मुनेचे. असो. असें जर झालें तर ते वाईटच होणार. एकानें वाईट केलें म्हणून दुसऱ्यानें थोडेंच तसें करावें ! असो. अशा तऱ्हेनें खूप गप्पा मारल्या व नंतर बेगिरी व मामा घरी गेले. आतां फक्त उद्यांचाच दिवस राहिला, ह्या विचारानें मन विषण्ण झाले. झोप येईना. मग देवाचें नांव घेऊन निजलों झालें.

२६ नोव्हेंबर

आज आम्ही तिघे Thomas Cook कडे गेलों. नंतर Leicester Square मध्ये Regent Studio त आमच्या तिघांचा फोटो काढला. १०॥ शिलिंग पडले. फोटो हिंदुस्थानांत पाठवितील. यूरोपमध्ये आम्ही तिघे एक-जीवानें कसे राहिलों त्याची स्मृति जवळ राहावी म्हणून फोटो घेतला. नंतर Shaftsbury Avenue मध्ये Lyons येथे खाल्लें. किती वेळां तरी आम्ही येथे जात असं. आतां अखेरचा नमस्कार. नंतर भटकन भटकन Aldwych येथे गेलों. हे Saloon मध्ये केंस कापण्यास गेले. मी व चवी बाहेर उभें होतों. ह्या वेळेस ४॥ चा मुमार होता. अंधार खूप पडला होता. लगेच दिव्यांचा चकचकाट झाला. मग पायीच चवीला Music आवडे म्हणून Strand वरील Lyons मध्ये गेलों. हे केवढें तीन मजली व किती सुंदर. दुसऱ्या मजल्यावर Orchestra चालला होता. मुख्य मनुष्य हंसून हावभाव करून वाद्यांना ताळ देत होता. चहाला तरी माणसांची कोण गर्दी होती. येथें Waiters असत. मोठमोठ्या माहागड्या हॉटेल्-Restaurants मध्ये पुरुष कामाला असत. वायका अगदी थोड्या. असो. चवीला एकंदर यूरोपियन प्रवास फारच आवडला. येथें चहाला येण्यास तिला नेहमीच गमत वाटे. लहानपणी आनंद निर्व्याज असतो. चवीचें तर काय सर्वच दृष्ट लागण्या-

सारखें. शिवाय तिला येथें सर्वच गोष्टींत मजा वाटे. पाश्चात्यांच्या सर्व गोष्टींची भुरळ पडते. तिच्या बालिश आनंदांत आम्हीं भाग घ्यावा असें तिला वाटे. 'गाणें किंवा वाद्यें' हृदयांतील नाजूक भावना छेडीत असतात. आई आपल्या बाळाला निजवीत असतांना मंजूळ स्वरांत गाणें म्हणू लागली कीं न कळत प्रेमभरानें खळकन् दोन अश्रू ऐकणाराच्या डोळ्यांतून पडून जातात. तसेंच हें गाणें माझ्या हृदयांत कालवाकालव करून सोडीत होतें. आणि एकच नाद कानांत घुमत होता : 'आम्ही आहोंत असेंच राहणार का' आणि हृद्या नादानें एकेक वृत्ति उचंबळून येऊं लागल्या. एकादे वेळेस रडून मन हलकें होतें, व मग आपण भानावर येतो. 'आणि नाहीं, आम्हीं असे राहणार नाहीं' असें ठरविलें. मी माझा विचारवेग तेथेंच थांबविला. म्हटलें चबी लहान आहे. तेव्हां तिचा आनंद कशाला घालवा. तिच्यात समरस व्हावे. असो. नंतर थोडा वेळ वरील विचारांत तर कांहीं वेळ चबीशीं खेळण्यांत घालविला. नंतर आम्हीं चहा घेतला, व मग Trafalgar Square अखेरचा पाहून त्याच स्टेशनवरून Tube नें Oxford Circus ला गेलों. ऑफिसें सुटल्यामुळें अतिशय गर्दी होती. डब्यामध्ये अगदीं खूप माणसें उभीं होती. आम्ही Oxford Circus वरून Tube नें Lancaster Gate ला गेलों. रात्रीं कोठेंच गेलों नाहीं, कारण फारच थंडी होती.

प्रकरण सातवे

मायदेशाच्या वाटेवर

ता. २७ नोव्हेंबर १९३६

आज शुक्रवार, हवा चांगलीच होती. आम्ही २ वाजतां जाणार म्हणून सर्व बांधाबांध केली, व नंतर तिघे Lancaster Gate वरून Tube नें Bond Street ला गेलों. तेथून पायींच T. Cook कडे गेलों. तिकिटें वगैरे घेतली. येथें आम्ही कितीदां तरी येत असूं. आजूबाजला सर्व रस्ते पाहिले. जेव्हां आम्ही प्रथम आलों तेव्हां किती गांगरून गेलों. हेंच ऑफिस सांपडायला किती जणांना विचारलें व वेळ लागला. पण आतां आम्हांला कोनाकोपरा माहीत झाला. चबीदेखील वाटेल तिकडे एकटी जाई. नंतर पायींच आम्ही Bond Street वरून Selfridges वरून Marble Arch वरील Lyons Corner House मध्ये पाऊणच्या सुमारास गेलों. हें तर अत्यंत नवीन पद्धतीचे होतें. जेवणाच्या अतिशय भव्य दिवाण-खान्यांत विजेचे दिवे तरी किती सुंदर व त्यांचा प्रकाश डोळ्यांना तापदायी नसून अतिशय मनोहर होता. ह्या वेळेस पण लोकांची खूप गर्दी होती. थोड्याच वेळांत Music सुरू झालें. Waiters, Waitresses सुंदर खाद्यपेयें आणून हंसतमुखानें व त्वरेनें देत होती; आणि एकच गडबड होती. आम्हीं खाल्लें व बराच वेळ Music ऐकत बसलों, कारण आतां हें अखेरचेंच. पुनः येतो कीं नाहीं कोण जाणें व आलोंच तरी असे तिघे जण व अशा चांगल्या स्थितींत ! नंतर बाहेर पडलों. बाहेर जरा ऊन पडलें होतें. सर्व कसें छान दिसत होतें. हल्लीं ६-७ दिवस सारखें धुकें होतें. अर्थात् त्या पावसापेक्षां धुकेंच बरें. पण सूर्यप्रकाशाची सर कशाला नाहीं. आपल्या नेहमींच्या Hyde Park मधून एकदां दर्शन घेऊन यावें म्हणून तिकडून फिरत फिरत घरीं गेलों. आमचा Fellowship Club, with all its defects आम्हांला आवडे. आपण सगळ्यांशीं गोड असलों म्हणजे तेही असतात.

Miss Annear ही मुख्य Manageress व Mrs. Presse ही दुय्यम Manageress ह्या दोघी, व Maids व आमचा हिंदुस्थानी स्वयंपाकी, सर्वच चांगले वागत. नोकरांना आम्ही बक्षीस देत असू व बोलणें गोड. तसेंच Manageress यां पण, त्यामुळें आमचें नीट होई. अशा तऱ्हेनें हें आमचें घरच आम्हांला वाटे. एक तर येथें पैमे त्या मानानें कमी. आपले मोठमोठे चांगले लोक येथे येत असत. त्यामुळें परकेपणा वाटला नाही. शिवाय एक वेळ आपलें अन्न मिळें. सर्व वस्तीस हें जवळ पडे. म्हणून आम्ही येथेंच राहात असू. सामान वगैरे मोटारीत ठेवून Miss Annear चा निरोप घेऊन आमचें हें तात्पुरतें घर आम्हीं सोडलें, व St. Pancras Station वर गेलों. मोटारीची व आमच्यासारख्या जाणाऱ्या लोकांची गर्दी होती. मामा बेदरकर पण एवढ्यांत आले. Platform कसा माणसांनी फुलून गेला होता. पुष्कळसे आमचे विद्यार्थी होते. त्यांना 'प्रेमाचा' निरोप द्यायला त्यांच्या पुष्कळ गौर 'मैत्रिणी, नव्हे मोलकरणी' ज्यांना लग्नाच्या आशेवर भूलथापा देऊन ४-५ वर्षे ज्यांच्या शरीराचा पूर्ण मनमुराद उपभोग घेतला, अशा आल्या होत्या. ह्यांतील जे I. C. S. असतील ते भाग्याचे म्हणायचे; पण बाकीच्यांची वाट काय? आतां मोलकरणीचे शिष्याशाप मात्र खचित बाधतील व 'No Vacancy' च्या पाटद्या जागोजागीं दिमून ज्या डोळ्यांनी ही बेकायदेशीर दृश्ये पाहिली त्यांना अंधेरी घेईल मात्र. आणि मगच पाश्चात्य सुधारणा व नखरे फोल आहेत हें कळेल. आज मात्र प्रत्येकाच्या-लहान मोठ्याच्या-तोंडांत Pipe पाहून तरुणांची कीव येते मात्र. ते इंग्लंडहून जाऊन आले; माहेबासारखे छंद करतात म्हणून साहेब कांही ठुंकून त्यांच्याकडे बघत नाहीत व आपल्या हिंदुस्थानी लोकांशीं बोलायला त्यांना आवडत नाही. त्यांच्याशीं बोलायला धजतो कोण! असो. आमची गाडी सुटली. हिंदुस्थानांत जाणाऱ्या गौरवर्णीयांचा 'आमच्या कल्याणाकरितां' येणारा थवा पाहून डोकें फिरून गेलें. आमचें कल्याण आम्ही करूं. लोकांना कां आमची काळजी? मिशनरी, डॉक्टरणी, नर्सस, मास्तरणी जो येतो तो आम्हांला शिकवितो. मनांत काहूर उठलें. आम्ही इतकें दुसऱ्यावर अवलंबून कां? आमचें आम्ही कधीं करणार? पण आतां हें म्हणून काय उपयोग? हातचें गेलें, आतां आपल्या

हातांत आहे ती सुधारणा तर करून घ्यायला हवी ना ! असो. आलें अखेरीस Tilbury Dock. आमचे लोक, जहाजावरील मुंबईचे कामकरी, मर्व दिसले. त्यांच्याकडे पाहण्याची आमची दृष्टि बदलली. ' ते आमचे आहेत ' असा दृढ विश्वास वाटला. त्यांच्यावरचें आपलेपणाचें प्रेम जास्तच वाढलें. त्यांना हिडिस फिडिस तर करणारच नाही, पण जास्त प्रेमानें वागविणार. नंतर मामांचा व आमचा सर्वांचा असा डेकवर फोटो घेतला. येथें प्रेमाचे म्हणजे आमचे वेदरकरच एकटे. ते विद्यार्थी, ' पण पुढें काय ' असा आम्हांला व त्यांना मोठा प्रश्नच आहे. ह्यांनी त्यांना पुष्कळ उपदेश केला व जेवढी म्हणून मदन करतां येईल तेवढी करीतच असा भरंवसा दिला व मामांना निरोप दिला. मामा जाण्यापूर्वी आम्हीं सर्वांनीं चहा घेतला. नंतर लोकांचे निरोप देणें-घेणे बघत होतो. विरह मोठा कठिण असतो. साहेब रडतात किंवा नाहीं, अमें वाटे; पण तेही रडतात. मनुष्य येथून तेथून सारखाच. स्वतःचा देश, प्रेमाचीं माणसें, कोणाला नको थोडींच आहेत. स्वतःचा देश खाऊं घालण्यास असमर्थ म्हणूनच कांहींना देशांतर करावें लागतें.

जेवणानंतर निजलों. टेम्स नदीतून प्रथम बोट मंथ चालत होनी. त्रास झाला नाहीं.

२८ नोव्हेंबर

सकाळीं धुकें होतें. आम्ही सर्व डेकवर खूप हिडलों. दुपारी ऊन पडले. रात्रीं चंद्रामुळें सर्व देखावा सुंदर दिसत होता. किती तरी दिवसांनीं चंद्र-सूर्य दिसले. इतके दिवस जिकडे निकडे कृत्रिम शोभा पाहिली. पण निसर्गाची मजा कांहीं अप्रतिमच असते. समुद्रावरील स्वच्छ हवेनें ह्यांना पण बरें वाटलें. आम्हांला खूप भूक लागे. बोटीवर खायला पण विविध प्रकारचें व छान असे. खायचें, मेहनत घ्यायची व लिहावयाचें असा कार्यक्रम चालला होता. अजन विशेषशा ओळखी झाल्या नव्हत्या. येथून इंग्लिश खाडी आहे. असो. चब्रीला लडन सोडतांना अत्यंत वाईट वाटलें. निचा जीव आंतल्या आंत कोडला जात होना. रडूं घुमसन होतें. चहाच्या वेळेस कांहीं खाईना. नवीन पिढीला पाश्चात्यांचें कौतुक आहे. हा त्यांचा दोष नमून

तो शंभर नव्वरी इंग्रजी शिक्षणाचा आहे. आम्ही रात्रंदिवस ती देशावर प्रेम करणारी व्हावी म्हणून प्रयत्न करतो. पण दोघे आईबाप हेच काय करू शकणार ? बाकीचें वातावरण निराळें. तेव्हां साहजिकच तिला आमचें पटत नाही. तिचें तिलाच मोठें झाल्यावर कळेल. अशा गोष्टी सांगून कळत नाहीत, अनुभवानेंच कळतील.

२९ नोव्हेंबर

आज सूर्यप्रकाश वराच आहे. त्या मानानें थंडी पण कमी झाली. आज आदितवार, तेव्हां चर्च-प्रार्थना होणार असे बोर्डावर लिहिलें. तें पाहून चवीने प्रश्न विचारले. बोटीवर देखील प्रार्थना, देवधर्म आहे. ह्या तिच्या विचाराचा मी फायदा घेऊन आपणही प्रार्थना करावी, धर्म पाळावा, आपल्या देशावर प्रेम करावें; साहेब कसें, इंग्लंड सर्व देशांत उत्तम समजतात, त्यांचा धर्म पाळतात, त्यांच्या राजावर प्रेम करतात, तसेंच आपण करायचें. सोनारानें कान टोंचले म्हणजे दुखत नाहीत. साहेबाचें पाहिलें म्हणजे मगच कळतें. आज सकाळपासून आम्ही विस्केच्या उप-सागरांत आहोंत. समुद्र विशेष खवळलेला नाही, मध्यम आहे. अद्याप कोणी आजारी पडलें नाही.

३० नोव्हेंबर

आज दुपारी Mrs. How Martin, Birth Control च्या पुरस्कृत्या ह्या मुंबई येथील डॉ. पिल्ले ह्यांच्या निमंत्रणावरून मुंबईस आमच्याच कैसर-इ-हिंद बोटीनें जात होत्या. त्यांची भेट घेतली. जागोजागी Clinics कशीं उघडावीत व नवे नवे कोणते उपाय योजावेत ह्यांची माहिती त्यांच्या-जबळून घेतली. अमेरिकेत नुक्ताच Foam Powder हिचा शोध लावला आहे. मला ती दाखविली. किंमत १ रुपया. वर्षभर सहज पुरेल.

हिंदुस्थानांतील बहुजन समाजाच्या चांगली ती उपयोगी पडेल. कदाचित् ह्यांना नाशिकला बोलावून डॉक्टरणी वगैरेंची ओळख करून Clinics उघडण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. त्या नाशिकला यायला तयार आहेत.

रात्रीं ग्रामोफोनवर नाच होता. इतकी थंडी पडली होती तरी बायका सुंदर पातळ कपडे, अंगें बहुतेक उघडींच असें घालून नाच करीत होत्या. खूप गर्दी होती. बायकांची अंगें अगदीं सडपातळ. त्यावर अगदीं रेखीव असे कपडे. फारच शोभा देत होते. इतकें बारीक अंग राहणें कसें याचेंच आश्चर्य वाटतें.

१ डिसेंबर १९३६

आज सकाळीं १२॥ ला Tangier लागलें. भोंवनालीं टेकड्या, डोंगर, निळा समुद्र, त्यावरील स्वच्छ सूर्यप्रकाश छान दिसत होता. इंग्रजांचीं जहाजें व विनाशिका तर मधूनच डौलानें स्वतःच्या साम्राज्यपदाची द्वाही दशदिशा फिरवितांना दिमत. जिकडे नजर फेंकावी तिकडे त्यांचें साम्राज्य. P. & O. बोट त्यांची, विनाशिका वगैरे सर्व त्यांचें. किती हेवा करण्यासारखें त्यांचें ऐश्वर्य सर्व. आमची बोट तरी मिशनरी, मास्तरणी, मिलिटरीतील लोकांनीं भरून चालली आहे. हें पाहून आपल्या हीन परिस्थितीचें पदोपदीं दुःख होतें.

लहान लहान जहाजातून टँजिअरचे लोक आपला माल, उशांच्या रंगीत जरीच्या खोळी, परड्या, हातांतल्या पैशाच्या सुंदर पिशव्या वगैरे घेऊन मोडक्या इंग्लिशमध्ये मोठे मजेदार बोलत. हें पाहून गंमत वाटली.

टँजियर (मोरोक्को) हें आंतरराष्ट्रीय मालकीचें. आफ्रिकेच्या (North West) वायव्येला आहे. ह्याच्या भोंवतीं स्पेनच्या मालकीचा मोरोक्को आहे. टँजियर हा जुन्या रोम राज्याचा अवशेष आहे. शेती आहे. त्यानंतर येथें पोर्तुगालची सत्ता व नंतर इंग्रजांची सत्ता झाली, व नंतर आंतरराष्ट्रीय सत्ता प्रस्थापित झाली. आम्ही इंग्लंडला जातांना हें गांव पाहण्यास गेलों होतों. त्या वेळेस तेथील लोकांचा मोहरम-प्रमाणें सण होताना. रस्त्यांतून वाजत गाजत मिरवणूक निघाली. अतिशय गर्दी होती. अगदीं हलतां येईना. लोक पुष्कळसे गोरेपान व गुटगुटीत दिसले. बायका खिडक्यांतून मजा बघण्यास वसल्या होत्या. मोठी मजा वाटली. असो. म्हणून ह्या खेपेस आम्ही गेलों नाहीं. बोटीवरील पुष्कळ मंडळी गेली होती.

येथें ह्यांनी खूप फोटो काढले. एका विनाशिकेचा फोटो घेतला. वाटेत असें बंदर लागले म्हणजे मोठी करमणूक असे. नंतर ४॥ ला बोट निघाली. ७ च्या सुमारास जिब्राल्टर लागले. जिब्राल्टर हें भूमध्य समुद्राचें मोठें संरक्षक नाकें आहे. हें १३०४ साली इंग्रजांनीं घेतले. ह्यावरील सत्तेचा इंग्रजांना साहजिकच मोठा अभिमान आहे. येथें लढाई सुरू झाल्यास हिंदुस्थानचा रस्ता बंद होईल. इंग्रजांनी हें घेण्यापूर्वी येथें वहा स्वाच्या झाल्या. अमो. आज इंग्रजांची चलती आहे एवढें खरें.

टॅजिअर व जिब्राल्टर येथे सिंधी-पंजाबी व्यापारी भेटले. आम्हीं पैशाच्या पिशव्या व Ladies Hand Bags विकत घेतल्या. सुंदर आहेत. रात्री मी व चबी बुद्धिबळाचा डाव खेळत डेकवर बसलों होतो. जवळच एक मिशनरी घुळघाला १५ वर्षे राहात असलेला येऊन खेळ पाहात उभा राहिला. तो मराठी अतिशय चांगलें बोलू लागला. नंतर खेळांत भाग घेऊं लागला. त्याच्या मराठी बोलण्याचें मोठे कौतुक वाटलें. आमच्या भोळ्याभावड्या अशिक्षित लोकाना जाळ्यांत अडकविण्याकरितां गोड बोलून भूलथापा देऊन बाटवायचें एवढ्याकरितां भाषा शिकायला लागली. बोटीवरील सर्वच लोक आमच्या कल्याणाकरितां चालले आहेत. आम्ही हिंदुलोक अति सरळ, साधे, देवदेव, धर्म, जात करीत बसून आपल्या बांधवांना सोडून दिले. म्हणूनच मिशनऱ्यांनीं कळवळा दाखवून त्यांना आपल्याकडे ओढलें. परराज्याची कीड-उधई हिंदुस्थानला लागली खरी. १५० वर्षे राज्य झाल्यावर आम्हीं कोठे डोळे किलकिले करून पाहात आहोंत. मिशनऱ्याला उत्तम मराठी येतें म्हणून कौतुक करूं कीं आम्ही मूर्ख म्हणून वाईट वाटून घेऊं! चुकलें आमचें. सर्वच चुकलें एवढें खरें. 'ज्याचा जो व्यापार तेथें असावें खबरदार' ही रामदासांची म्हण खरी. ह्यांत साहेबाचा दोष नाही. आम्ही कां असे निष्काळजी ?

२ डिसेंबर

आमच्या बोटीवर एक बंगाली लंडनची T. D. झालेली मुलगी व एक अगदीं अशक्त लहानसर ५-६ महिन्यांपूर्वी लग्न झालेली गुजराथी मुलगी लंडनला नवरा बॅरिस्टरी शिकायला गेला त्याजबरोबर गेली होती.

थंडी सोसवेना म्हणून परत आली. दोघी आपल्या साऱ्या दिवसभर Lounge मध्ये बसून राहात. कारण काय थंडी वाजते. खरें म्हटले तर ह्या गुजराथी मुलीवर केवढी जबाबदारी आहे ! एक तर नवरा ४ वर्षे विलायतेंत राहणार आहे. तो दुसऱ्या सुंदर सशक्त चुणचुणीत मुली पाहातो. तेव्हां त्याला ही तोडावर प्रेतकळा आलेली निश्चल मुलगी कशी पसंत पडणार. तो चागला धडधाकट व ही अशी रोगट. मी तिला अप्रत्यक्ष रीतीने सांगे; पण ती कांही खेळायला फिरायला तयार नाही. बंगाली मुलगी म्हणाली, इंग्लंडला जाताना सर्व हिंदुस्थानी मंडळींत एकी असे, ह्या खेपेस नाही. मला कंटाळा आला. मी म्हटले, आपण सर्वच 'साहेब' बनलों, व एकाचें तोंड इकडे तर दुसऱ्याचें दुसरीकडे असें झाले. आमचे लोक आम्हीच टाळतो. आमचे विद्यार्थी तर धूम्रपान, मदिरापान, व बोटीवरील इंग्रज कुमारिकेशीं लांगूलचालन करण्यांत गढले आहेत. पुष्कळ, रात्रीं Dinner Jacket घालून तोंडांत Pipe धरून 'काळे साहेब' झाले आहेत. पण उद्यां हिंदुस्थानांत गेल्यावर नोकरी मिळाली नाही—No Vacancy अशा पाट्या दिसल्या म्हणजे कळेल. एकंदरीत आमच्या समाजाचा विचका झाला आहे एवढें खरें.

शिवाय बोटीवर पुष्कळ आधुनिक फॅशनेबल कुमारिका आहेत. त्यांचीही वागणूक बघावी. सारखें सावज गांठण्याच्या शोधात असतात. त्यांचें तें अभिनय, ताठ छाती करून लोकांचे डोळे आकर्षण करण्याची पद्धत, ते रंगीत केंस, तीं नखें, ते हिडिस रंगलेले ओठ, पुरुषांशीं बोलण्याची उत्सुकता ! बाकी बोटीवर खूपमे गोरे अविवाहित खलाशी आहेतच. त्यांची सोय नको कां कांहीं ! नुसत्या नांवाच्या कुमारिका. चित्त थारी नाही. आम्ही हिंदुस्थानी लोक नेहमीच वाईट अर्थ घेतों असें कांहीं म्हणतात; पण नीट जर पाहिलें तर ह्या गोडगोड बोलण्याचा, चाळे करण्याचा, अर्थ दुसरा निसरा कांहीं नसून 'कामुकच' आहे. ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. सामाजिक बंधनें नसल्यामुळे वाटेल त्यानें वाटेल तें करावें येथें. असो !

टॅजियर सोडल्यापासून आम्ही भूमध्य समुद्रांत आहोंत. आज समुद्र कती तरी शान होता. त्यामुळे फारच सुरेख दिसत होता.

३ डिसेंबर

कालचा समुद्राचा शांतपणा जाऊन आज त्यानें रीदरूप धारण केलें होतें. सागरावर कोणी भरंवसा म्हणून ठेवतां कामा नये. आजचें त्याचें रूप पाहून जीव गर्भगळित होत होता. आमचें जहाज ह्या अफाट सागरांत एकाद्या खेळांतल्या होडीप्रमाणें हेलकावे खाऊं लागलें. नेहमीं माणसानें फुललेला डेक, आज अगदीं खाली पडला व प्रत्येक जण केबिनमध्ये जाऊन बसला. असें मासें Marseilles पर्यंत झालें. वारा इतका जोराचा होता की, त्याचा 'सू' आवाज कानठळी बसवीत होता. त्यामुळें जहाज मार्सेच्या किनाऱ्यावर न जातां समुद्राच्या मध्यभागीं थांबलें. सर्वांची निराशा झाली, कारण तेथें आम्ही सातला पोहोचलों असतो व आम्हांला खाली उतरायला मिळालें असतें. असो. रात्र तशीच काढली.

४ डिसेंबर

सकाळीं जहाज किनाऱ्याला लागलें. आम्ही चहानंतर ११ च्या सुमारास ट्रॅमनें गांवांत गेलों. पुनः आठ दिवसांनी पहिल्याप्रमाणें दुकानें बघत भटकायला मिळालें म्हणून मजा वाटली. नाताळ जवळ आल्यामुळें दुकानें छान सजविलीं होती. मुलांचीं खेळणीं तर फारच सुबक तऱ्हेनें मांडलीं होती. १२॥ वाजतां ट्रॅमनें जेवावयास जहाजावर आलों. पुनः ३ वाजतां गांवांत गेलों. ५ वाजतां Cafe मध्यें कॉफी घेतली. कारण आतां ही मजा शेवटचीच होती. नंतर ६ ला बोटीवर आलों. रात्रीं जेवणानंतर जवळपासच हिंडलों.

५ डिसेंबर

आज सूर्यप्रकाश फारसा नाही. वारें सुटलेंच आहे तरी पण समुद्र चांगला आहे. सकाळीं ७ ला मार्सेहून बोट सुटली. आदल्या रात्रभर बोटींत कोठसा घेण्याचें काम चाललें होतें. त्यामुळे सारखा आवाज व गडबड होती. आज रात्रीं नाच झाला. मार्सेला श्री. ना. म. जोशी चढले.

६ डिसेंबर

आज दुपारी ४ वाजतां Stromboli बेट लागलें. हें एका ज्वालामुखी डोंगरावर आहे. त्यांतून थोडासा धूर येत होता. डोंगराच्या पायथ्याशीं घरें व वस्ती दिसली. खाली अफाट दर्या वर ज्वालामुखी पर्वत, येथें लोक कसें राहात असतील ? पण ज्याचा त्याला स्वदेश प्रियच आहे. स्ट्रॅबोलीच्या लोकांना आपला देश सोडून चला म्हटलें तर ते येतील का ? असो, ह्यांनीं त्यांचा फोटो घेतला.

संध्याकाळीं ६ ला एका बाजूस सिसिली व एका बाजूस इटली लागली. दिव्यांचा चकचकाट दुरून छान दिसला. शिवाय जमीन दिसली कीं आनंदच होई. एकसारखें पाण्यात राहून माणसाला कंटाळाच येतो. बोटी-वरचीं माणसें सारखीं डेकवर येऊन शोभा वघत राहिली.

७ डिसेंबर

आज रोजचाच कार्यक्रम. विशेषसें कांहीं घडलें नाहीं. खावें, प्यावें, खेळावें, असें चाललें होतें.

८ डिसेंबर

आज समुद्र फारच मंथ होता. आतांशीं रोज ४॥ वाजतां सूर्यास्त होई. समुद्रावरील रविराजाचें गृहगमन अतिशय रमणीय दिसतें. सागराच्या लीला, सूर्यास्तानंतरचे एकापेक्षां एक मनोहर रंग, परमेश्वराच्या अगाध लीलेचें कौतुक करण्यांत मन गुंगवून सोडतात. आणि वाटतें, खरेंच देवा, ह्या तऱ्हा तूं केव्हां व कशा केल्यास ? समुद्र संध्याकाळपर्यंत कसा शांत होता; पण लागलीच सागराची लहरी स्वारी खवळली. कसा अगदीं एकाद्या नाठाळ मुलासारखा आहे ! एकाद्या दिवशीं असें नाठाळ मूल शांत दिसलें व एकाद्यानें म्हटलें कीं, कसें छान गरीब मूल आहे. त्याबरोबर आईनें म्हणावें, 'कांहीं नावाजू नका. दाखवील आतांच.' तद्वत् सागराचें आहे. त्याच्यावर कोणीं विश्वासू नये. रात्रीं फारशी नाहीं तरी पण चांगलीच बोट हलली. लाटा किती तरी उंच उसळत होत्या. केबिन-

च्या खिडकीवर उसळी मारून जात. पण एकंदरीत सागराचीं हीं बदलतीं रूपें बघण्यांत तासन् तास वेळ केव्हांच निघून जातो. पाण्याच्या खळखळाटा-बरोबर मन आनंदलहरीत बहरून जातें व हृदयातील काव्य उचंबळून येतें. लाटांच्या तालावर हृदयातील गान न कळत बाहेर पडलें. आणि तें कोणाचें तर त्या जगच्चालकाचें ! मी तरी त्या तालाबरोबर 'प्रभुकीर्ति गान भरुनि धवल सृष्टि गातसे' असेंच वरचेवर म्हणे. आणि तें म्हणतांना जीव परमेश्वराच्या विचारांतच गढून जाई. कोणी किती जरी म्हटलें तरी देवाशिवाय दुसरे कोणी नाही आणि त्याचें स्मरण रोज घडो, त्याला कोणत्याही स्थितीत न विसरो, एवढें झालें म्हणजे जो अत्यानंद मनाला होतो तो दुसरा कशांतच नाही. असो.

९. डिसेंबर

आज ४॥ लाच Port Said लागलें. येथेंही जहाजावर कोळसा घेतल्या. आमच्या केबिनच्या खिडकीजवळूनच कोळसा घालीत. आतां पोर्वात्य देश लागला. मार्सेला कोळसा घालतांना गोरे हमाल कांचेकडे बघत नसत, कारण आंतमध्ये माणसें असतील म्हणून. पण आतां आमचे लोक लागले व ते खुशाल कुतूहलानें आंत कोण काय करतें हें पाहात व हंसत. अर्थात् हा शिक्षण नसल्याचा परिणाम. कामाशिवाय उगाच बघत बसणें, दरवाजाचे पडदे वर करून बघणें, दुसऱ्याच्या घरांत विचारपूस न करतां वाटेल तिकडे जाणें, ही रीत नसण्याची लक्षणे आहेत. व्यर्थ नसत्या लोकांच्या उठाठेवी करणे वगैरे गोष्टी यूरोपियन देशांत मुळीच दिसत नाहीत. कोणी कांहीं करो. असो. ह्या गोष्टी शिक्षणानेंच येणार.

आम्हीं चहा घेऊन ८॥ ला बाहेर पडलों. Simon Arts हें एक मोठें इंग्लिश पद्धतीचें दुकान आहे, तेथें गेलों. पण आतां ह्या दुकानांत मजा वाटेना. लंडन, पॅरिस येथील इतकीं सुंदर सुंदर दुकानें पाहिलीं, त्यापुढें हें काय वाटणार. पोर्ट सैयदचीं विकणारीं माणसें. अगदीं पंड्यासारखीं मागें लागत. अगदीं हंसूं येई. हिंदुस्थानी आम्ही लोक तेव्हां कोण राम राम म्हणे, तर मुलीला कोण बाबा हाक मारी 'तर या बाई आमच्या दुकानांत' असें कोणी म्हणे. असो. घरें वगैरे पुष्कळशीं नवीन तऱ्हेचीं दिसलीं.

रस्ते मोठाले आहेत पण घाणेरडे. नंतर Ferdinand De Lessepes चा पुतळा पाहून ९। ला जहाजावर आलों कारण तें ९।। लाच सुटणार होतें. ए डेकवर खुर्च्या टाकून सर्व मंडळी बसली. बोट सुटली. आजचा सर्वच प्रवास मोठा रमणीय झाला. कारण आम्हीं आतां सुएझ कालव्यांतून चाललों होतो. तेव्हां दोन्ही बाजूनी जमीन दिसे. वगले, मोटारी, आगगाड्या असें वरचेवर दिसे. जहाज तांशी ८ मैल ह्या वेगानें चाले. मधून मधून कालव्याच्या कामगार लोकांचे सुंदर टुमदार वगले व क्लब वगैरे दिसत. एकदरीत रात्रीं १० पर्यंत जमीन दिसली व तेथून उघड्या समुद्रांत म्हणजे (Red Sea) तांबड्या समुद्रांत आम्ही आलों आमच्या बोटोवरच आतांपर्यंत एक आफ्रिकन मनुष्य होता. तो Harvard University चा पदवीधर होता. आमच्या टेबलावर तो जेवायला असे किती हंसतमुख (हसें वरकरणी असें नव्हे पण त्याचे चेहऱ्यावर अंतःकरणाच्या सात्त्विकतेचे पडसाद उठत, आंतील प्रेमळ हृदयाचे प्रतिबिंब चेहऱ्यावर उमटें), रंग काळा म्हणूनच ह्या लोकांना रानटी समजणें म्हणजे परमेश्वराच्या कृतीलाच हंसण्यासारखें आहे. हा म्हैसूरच्या Y. M. C. A. च्या Conference ला चालला होता. आपल्या चांगुलापणानें तो पुष्कळांचा आवडता झाला होता. आणि खरेंच अशा तऱ्हेनें माणसें शुद्ध प्रेमभावाने एकमेकांत मिसळली तर जगांत युद्धाच्या भावना राहतील का ? जो अंतरीचा निर्मळ आहे, त्याच्या वरच्या रंगाकडे काय पहायचें. पण आजकाल गोऱ्या रंगाचा वरपक्ष आहे. आणि म्हणूनच ह्या काळचा रंगाला भयंकर जाच होत आहे. तो आज गेल्यामुळें आम्हांला कसे सुनें वाटलें. सारख्या परिस्थितीच्या देशांतील लोक भेटले म्हणजे अशी ही सहानुभूति वाटते.

आमच्या टेबलावर आणखी एक स्विस गृहस्थ आहेत. ते विहारमधील धरणीकंपांत नुकसान झालेल्या लोकांना घरेदारें बांधण्यांत मदत करण्यास जात आहेत. व्हाइसरॉयांचा फंड व काँग्रेसचा फंड ह्या कामांत ते आणखी तिघे इंग्रज व बाबू राजेंद्र प्रसाद असे मिळून पांच जण आहेत. मला राहून राहून मजा वाटते ती ही की ज्यांना आमची भाषा येत नाही, आमची पद्धति माहीत नाही, असे आम्हाला काय घरे बांधून देणार ? हे गृहस्थ स्वतः चांगले सुस्वभावी आहेत. पण आमचें आम्ही तें करूं शकणार नाही का ?

परक्या लोकांनीं कां आमचें करावें ? एकेक जण पाहावा तो कोणत्या ना कोणत्या कामाकरितां आमच्या देशांत चालला ; कारण काय तर आमच्या कल्याणाकरितां ! आमचें आम्ही कधीं करणार तेव्हां खरें.

१० डिसेंबर

आज तांबडा समुद्र लागल्याबरोबर लागलीच जहाजाच्या कामकरी वर्गांत Stewards च्या पोषाखांत एकदम फरक पडला. शिस्तीचें वतनतरीत-पणाचें खरेंच मोठें कौतुक वाटलें. हद्द्यांच्यांत आळस 'राहूं द्याहो, कोण बदलतो आतां' असें रडगाणें नाहीं. पांढरे म्हणजे एकजात सगळ्यांचे स्वच्छ पांढरे कपडे. अशा शिस्तीच्या लहानसहान गोष्टीच घेतल्या म्हणजे मग मोठ्या कामांत त्याचा उपयोग होतो. शिस्त ही कशी त्यांच्या हाडीमांसी खिळलेली आहे. ह्याला कारण त्यांची थंड हवा असेल. पण ती आपण आपल्या उन्नतीकरितां जास्त मेहनत करून आणली पाहिजे, ह्यांत मुळींच संदेह नाहीं. तसेंच गोच्या वायकांतही लागलीच फरक कालपासून दिसला. आतां प्रत्येकीचे रंगीबेरंगी रेशमी किंवा सुती कापडाचे कपडे आले. मोजे, बूट जाऊन त्या जागी Sandals आल्या. गोरीपान अंगें जास्त उघडीं दिसूं लागलीं. आतां मोकळेपण जास्त जास्त वाटू लागलें. तर ताठरपण दर गोष्टींत दिसूं लागलें ! (Please) अदबीनें मागण्याची पद्धत जाऊन थोडी अरेरावी आली. तिकडचें सर्व अडचणीचें जीवन म्हणजे स्वतःचें स्वतः करण्याचें जाऊन आतां राजासारखें ऐश्वर्य भोगण्याचे दिवस आले. मुख्य वाईट वाटतें तें नोकरांना ऐटीनें मागण्याचें. आमचे लोक पण तसेंच करतात. तिकडे, दीडदमडीच्या पण गौरवर्णाच्या व नटव्या मोलकरणीस आम्ही मोठ्या अदबीनें Please म्हणत असूं. पण तेच आमचे गरीब बिचारे नोकर त्यांना कोण असें म्हणतो ! असा फरक आमचा आम्हीच करणें म्हणजे किती वाईट ! तसेंच जे गोरे तिकडे हॉटेल रेस्टॉरंटमध्ये अगदीं चूप बसून शांतता ठेवतात तेच आतां जेवण्याच्या खोलींत वाटेल तशी गडबड करूं लागले. हा सर्व राज्यपदाचा परिणाम असेंच नाहीं का ?

आज रात्रीं नेहमीप्रमाणेंच नाच चालला होता. १० वाजतां Wireless. राजा एडवर्ड हा Miss Simpson हिजशीं लग्न करणार व त्याकरितां

स्वखुपीनें तो राज्यत्याग करीत आहे. त्या बाईचा नाद सोडावा किंवा राज्य सोडावे अशीच अट होती, तेव्हां बाई सोडवेना ! मग राज्य सहाजिकच सोडावे लागलें, हें वर्तमान ऐकल्यावर आम्हां दोघांना अतिशय वाईट वाटलें. कांहीं सुचेना. तो नात्यागोत्याचा थोडाच. पण कोणाचेंही मनस्वी नुकसान झालें म्हणजे सर्वसाधारण मानवी अंतःकरण द्रवलेंच पाहिजे. राजा देशत्याग करून जाणार म्हणून जीव हळहळला. मला वाटलें अगदीं राजास जाऊन सांगावे कीं तूं जाऊं नकोस म्हणून. भलत्याच्या प्रेमांत पडलें म्हणजे केवढा अनर्थ माजतो ! Miss Simpson व राजाचा राजसंन्यास इतिहासांत अबाधित राहिल एवढें खरें. अशी वाईट गोष्ट व्हायला नको होती. अमो. दुःखें हीं राजापासून सर्वत्राला आहेत एवढें खरें. होणारें तें होणारच, त्यांत ब्रह्मदेव आला तरी बदल व्हायचा नाही. राज्यपद लाभून देखील कपाळीं सुख लागण्याचें नव्हतें. देश, मायेचीं माणसं ह्या सर्वांस एका Miss Simpson करितां मुकावे लागलें. त्या रात्री ही अशी दुःखद वार्ता समजली, पण इंग्रजांच्या नाचांत कांही खंड म्हणून पडला नाही. कोणाचाही जीव गेला तरी स्वमुखांत व्यत्यय न येऊं देणारे इंग्रज कांहीं आपला कार्यक्रम सोडायचे नाहीत. एकाच्या चेहऱ्यावर कांहीं दुःखाची छटा नाही. इंग्रज अत्यंत हिशोबी. त्यांची मतलबाशीं गांठ. खावें, प्यावें, नटावें, मुरडावें, मजा करावी. इकडे स्मशानांत मनुष्य जाळून आले, तर लागलीच हांसून नाचायला जातील. इंग्रज म्हणे आपलें दुःख लोकांस दाखवीत नाहीत. ज्या मनास विकार नाही तें मानवी मन कसलें ! त्यांच्या मनांत उघड उघड फक्त श्रृंगार रस चांगला दाखवितां येतो. इंग्रज हिंदुस्थानी लोकाप्रमाणें भावनावश होत नाहीत म्हणूनच मायदेश सोडून केवळ स्वमुखाकरितां गणगोन सोडून पृथ्वीच्या पाठीवर ते वाटेल तिकडे जातात. अमो. हिंदुस्थानांत अपूर्व स्वार्थत्याग, सात्त्विक प्रेम हे अत्यंत उत्तम असे दृष्टीस पडतें. राम वनवासाला गेल्यानंतर भरताला बंधुप्रेमामुळें राज्यग्रहण करवेना. कोणीकडे तें अलौकिक प्रेम व कोणीकडे इंग्रजांचें बेगडी, स्वार्थी प्रेम ! पैसा, मानमरातब हीं फक्त सुख समजल्या जाणाऱ्यांना अद्वितीय स्वार्थत्यागाची काय कल्पना ?

११ डिसेंबर

आज समुद्र फारच संथ होता. पण तावडा समुद्र लागल्यापासून उष्मा बराच वाटू लागला. त्यामुळे हिंडण्या फिरण्याचा साहजिकच थोडा कंटाळा येई. हवेचा एकदम किती परिणाम होतो ! इंग्लंडमध्ये वाटेल तेव्हां हिंडावे; सारखे उभे अमळी तरी थकवा वाटायचा नाही.

१२ डिसेंबर

आज शनिवार, जहाजांवर खेळांच्या Tournaments मुरू आहेत, आम्ही कोणीच भाग घेतला नाही. ह्या घटकेस आम्हांला एकच ध्यास लागला आहे व तो म्हणजे आपला देश कसा सुधारेल हाच. अर्थात् आतां हातून काम किती होईल हें पाहायचें. स्वतःची, नातलगंची, इष्ट-मित्रांची सांगून, पैसे देऊन जेवढी सुधारणा करतां येईल, जेवढें मिनिट उपयोगाला लागेल तेवढें करणारच. ह्यापूर्वीही आम्ही कधींच वेळेचा दुरुपयोग केलेला नाही व ह्यापुढे तर नाहीच नाही करणार.

आज रात्री Father Elwin ह्यांचें The Aborigines of an Indian Village ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. ४०-५० मंडळी आमच्या जेवणाच्या जागीं जमली. व्याख्याते अगदीं तरुण, सशक्त असे आहेत. त्यांनीं मध्यप्रांतांतील बस्तर संस्थानाजवळील गोंड लोकांची करुण कहाणी सांगितली. थोडक्यात म्हणजे विनाशेपटीचीं विद्याविरहित तीं जनावरें आहेत, त्यांच्याकडे आम्ही गोरे सहृदयतेनें पाहातां, लोक रक्त-पितीनें, भुकेनें, तऱ्हेतऱ्हेच्या रोगानें पछाडलेले आहेत, उंदीर खातात. नुसता डाळभात ज्या जागीं मिळतो ती जागा स्वर्ग अशी त्यांची कल्पना ! अति-शय अज्ञानी लोक ते. मजा ही कीं आम्हांला ज्यांची कांही काळजी नाही, माहिती नाही अशा लोकांत जाऊन, त्यांची भाषा शिकून, त्यांना जो मनुष्य आपलेंसें करून घेतो त्याचें कौतुक किती करावें ? खरें म्हटलें तर इंग्रजांचा देश किती निरोगी, तेथें जीविताला कसला धोका नाही. अशा देशांतील तरुण मनुष्य परक्या रानटी देशांत रोगाच्या माहेरघरांत येतो, त्यांच्या चरित्राचें पुस्तक छापतो, व आम्हांलाच आमच्या लोकांची माहिती हवी असेल तर आम्हीं ह्याच पुस्तकांचा अभ्यास करायला विला-

यतेंत जायचें, ह्यापेक्षां आणखी लाजिरवाणी गोष्ट कोणती ! साहेब येतो, जन्मचे जन्म ह्या कामांत घालवितो, अर्थात् तें केवळ परोपकार बुद्धीनें करतो अमें नव्हेच नव्हे, पण एकंदर भगीरथ प्रयत्नांची कमाल आहे कीं नाही ! व्याख्यात्यांचा एकेक शब्द माझ्या अंतःकरणांतील मृदु भावना थारून सोडीत होता. गोरा श्रोतृसमाज गोंडाच्या रानटीपणाला वाक्यागणिक हंसत होता. त्यांचें हंसें माझा पारा चढवीत होतें. माझें रक्त उसळूं लागलें व एकदां वाटलें उठून जावें येथून. मिशनऱ्यांची ही कीड आमच्या देशाला लागली आहे खरी ! अमो. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरें झालीं. मीच पहिल्यांदा उठलें.

“ May I know what was the condition of those
“ people before the British Rule ?

“ Were they happy, had they enough to eat ? Were
“ they literate ?”

Yes, was the answer. And Now if my people are in this pitiable state, and if they eat rats and they are not educated, they are not to be blamed, but the Government, which keeps them down ?

I was touring in many countries for all these six or seven months and I have seen in every corner even in a fierce mountain or a jungle that people get compulsory education and enough to eat.

My country is unfortunate, where millions are starving now !

ह्यानंतर ह्यांनी पण प्रश्न विचारले. रा. एन्. एम्. जोशी यांनी पण विचारले. नंतर पुष्कळ बोलाचाली झाली. व रात्री अकराला आम्हीं केबिनमध्ये गेलों.

पण हिंदुस्थानच्या भीषण परिस्थितीचें चित्र सर्व तऱ्हेनें डोळ्यांपुढें उभें राहिलें, व डोळ्यास डोळा म्हणून लागेना. खरें म्हटलें तर आपल्यापुढें कामाचा ढीग आहे असें असून आपल्याला जाणीव कशी होत

नाहीं ? आपण जिवंत माणसें आहोंत कां प्रेतें आहोंत; लोक स्वतःच्या देशाची उन्नति करून लोकांचीं कामें करायला लागले व आपण कां असे ? अमो. अशा तळमळीत रात्र कशी तरी काढली.

१३ डिसेंबर

आज सकाळी ५ ला एडन लागले. आम्ही ७। ला गांवांत गेलों. पायींच हिडलों. आमचें दुर्भिक्ष्य दिसू लागलें. किती जमीनअस्मानचा फरक पाश्चिमात्य व पौर्यात्य देशांत ! न शिकलेले, वेडे, बावळे, गरीब, काळे असे आमचे लोक विचारे कसे अमहाय्य फिरतांना पाहून काळीज तुटलें. गरिबी वाईट एवढेंच खरे ! कोणीकडे पाश्चात्यांचे हुषार, संपन्न देश, व कुठें आमचा !

आज रात्री रा. ना. म. जोशी ह्यांचें “ Life in the Indian Legislature Assembly ” ह्या विषयावर Mr. Elwin ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं मोठें मंदर असें व्याख्यान झालें. श्रोतृसमाज पुष्कळच लोटला होता. इंग्लिश लोक पुष्कळ व आपले थोडे. तेव्हां सांगणें मोठें कठिणच; पण त्यांनीं फारच शिताफीनें सर्व सांगितले.

रा. जोशी किती गंभीर वृत्तीचे. कधीं कोणाला खोचून न बोलणारे; कांहीं विचारण्यास गेलें असतांना नीट सल्ला सांगणारे असे प्रति धर्मराज आहेत. त्यांना मी नेहमीं पुष्कळ माहिती विचारी, व आपल्याप्रमाणें शांत डोकें ठेवण्याचा प्रयत्न मी करीन असें त्यांना मी म्हणे. समाजकार्य करतानां राग आवरला पाहिजे व हातानें खूप काम केलें पाहिजे, आणि हें तत्त्व त्यांच्या स्वतःवरूनच नीट मनावर ठसतें. त्यांचें भाषण किती छान व गंभीर विचारांचें होतें. मनुष्य शांत, निंदा न करणारा व स्वार्थत्याग करून काम करणारा असा असला म्हणजे तो सर्वांचाच आवडता होतो.

१४ डिसेंबर

आज Deck Games च्या Tournaments होत्या. चबीनें Deck Tennis मध्यें भाग घेतला होता. पहिल्या एकदोन सेटमध्यें ती चांगली खेळली; पण अखेरच्या डावांत ती हरली. तिला जरा वाईट वाटलें. मी

पुन. खेळणारच नाहीं आई, वगैरे म्हणाली. पण इंग्रजांचें उदाहरण तिला सागून समजूत पटवली. चढेल तो पडेल हें तत्त्व तिला सांगितलें.

आज सकाळपासूनच दर्या खवळला होता. वादळ झाले होतें. तरी पण आम्ही आजारी पडलों नाही. सध्याकाळीं जास्तच जोर वाढला. रात्रीं तर कांही विचारायलाच नको. झोंप येईना मुळी. समुद्र खवळला म्हणजे केविनमध्ये निजणें कठिण असतें. असो. आज रात्री Mrs. How Martin ह्यांचें रा. ना. म. जोशी ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली 'Family Hygiene in India' ह्या विषयावर व्याख्यान झाले. जहाज हालत असल्यामुळे २५-३० च लोक जमले. कारण वरेच आजारी होते. व्याख्यात्यांनीं हिंदुस्थानच्या वाढत्या लोकसंख्येचें व त्यामुळें होणाऱ्या बालांच्या व आयांच्या मृत्यूचें दारुण चित्र रेखाटलें. बालविवाह, पडदा व व्यायाम न घेणें ह्या गोष्टींमुळेंच असा अनर्थ ओढवतो. आमच्या डोळ्यांत पाश्चात्यांच्या समक्ष अंजन तिनें घालायचें; केवढी वाईट गोष्ट ही ! पण काय करणार ? मी चूप बसले, कारण मलां निच्याचकडून काम करून घ्यावयाचें होतें. असो. एक मुसलमान गृहस्थ उठले व म्हणाले कीं, 'हिंदु लोक धर्मवेडे आहेत, तेव्हां संततिनियमन त्यांच्यांत येऊं देतील काय ? मीं चठून उत्तर दिलें हो. मी अगदी जुन्या मतांच्या लोकांत ह्या गोष्टीचा पुष्कळ प्रचार केला आहे व ह्या गोष्टीस अगदी जुन्या सास्वांची सुद्धां संमति आहे. आतां आम्हांला फक्त पुष्कळ Clinics हवीं आहेत. लोकमत जागृत झालेले आहे. हिंदुस्थानला संततिनियमन कृत्रिम उपायांनीं म्हणा किंवा आत्मसंयमनानें म्हणा केलें पाहिजे ह्यांत मुळीच संदेह नाही.

१५ डिसेंबर

आजही वादळ आहेच; पण एकंदर वरें आहे. एडन सोडल्यापासून आम्ही अरबी समुद्रांत आहोंत. दुपारी मुलांच्या Poop Deck वर Children's Games झाले. Potato race, Potato and Spoon race वगैरे झाल्या. अगदी लहान मुलांनाही खेळांत घेतलें होतें. त्याची फारच मजा वाटली. चबीनें पण भाग घेतला होता. नंतर पहिल्या नंवरांना बक्षिसें वाटलीं. त्यानंतर ५ वाजतां मुलांची पार्टी झाली. मुलांचा Deck, जेवणाची खोली १० यूरो.

निशाणांनीं, रंगीबेरंगी कागदांनी व माळांनीं मुशोभित केली होती. Father Christmas केला होता त्यानें पोतेंभर वक्षिसें वांटलीं. हे बघत असतांना मन विषण्ण झालें. म्हटलें राज्य असल्याशिवाय मजा नाही. बोट त्यांची, लोक त्यांचे, सण त्यांचा, मग मजेला काय तोटा आहे ? असो. यूरोपला गेल्यापासून दर क्षणी हिंदुस्थानच्या भीषण परिस्थितीचें अतोनात दुःख होई. हिंदुस्थान चटकन् सुधारावा व म्हणून त्याच्याकरितां काय करू न् काय नाही असें होई. कांहीं थोडें तरी हातून होवो एवढेच मागणें आहे. आज रात्री Fancy Dress Ball झाला. जेवणाच्या खोलीन फारच मजा आली. प्रत्येकाला कागदाच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या टोप्या, व वाजविण्याच्या नळ्या आणि खेळणी दिली होती. आम्हा दोघांशिवाय सर्वांनीं टोप्या घातल्या, सर्व जण त्या नळ्या जोराजोरांत वाजवीत होते, व एकच गल्ला मुरू केला होता. प्रत्येक जण आनदांत होता. नाचणारी माणसें गमती गमतीच्या पोषाखांतच जेवण्यास आली होती. नंतर नऊ वाजतां मुलांच्या Deck वर Orchestra मुरू झाला. सर्व माणसें आज तिकडे लोटली होनी. आम्ही दोघी नाच पाहण्यास वरचेवर जात असू. पण आज हेही आले होते. इंग्रज तरुण तरुणीचे पोषाख अगदी मजेचे होते. एकीनें मारवाडीणवाईचा, तर एकीनें सुंदर बट्ट्याचा बनारसी शालू नेसून बंगाली नववधूप्रमाणें पोषाख केला होता. तिच्याच जोडीला एक तरुण सुंदर धोतर व सद्दा घालून बंगाली झाला होता. किती जोडों संदर दिसलें तें ! आमच्यांत असे मुरेख बधूवर थोडेच ! एक मुलगी माझी जरीची हिरवी मंदिली साडी नेसली. ती पण किती मुरेख दिसली ! एकेकीचीं सुंदर शरीरें व त्यांवर सुंदर कपडे. मग शोभा काय विचारावी ! कांहीं जणी मुसलमानी, टर्की अशा बेगमांप्रमाणें कपडे ल्याल्या. कांहीं म्हटलें तरी पोर्वात्य कपडे मोठे रमणीय दिसतात. त्यांत स्त्रीचा नैसर्गिक सुंदरपणा दिसतो. " They look graceful. " असें इंग्रजच म्हणत. एक पुरुष गलेलठ्ठ बैरागी, तर दुसरा अरब, तर एक खलिफा झाला होता. म्हटलें ह्या तऱ्हेच्या पोषाख असणाऱ्या देशावर इंग्रजांचें स्वामित्व आहे ना ? सर्व देश यांचे, ह्यांचा जिकडे तिकडे वरचष्मा. त्यांचें उत्तम शरीर, रंग, रूप त्यांना आज काय कमी आहे. तेव्हां नाच वगैरे विलासाचे प्रकार हे त्यांनाच शोभायचे. आम्हांला काय त्यांचें. आमचा आनंद दुःखमिश्रित.

इंग्रजांचा खरा. त्यांच्याजवळ आज साम्राज्यपद आहे. असो. असा किती तरी वेळ हा मनोहर नाच झाला. ज्या मुली पुष्कळ वर्षे हिंदुस्थानांत राहिलेल्या आईबापांच्या त्यांना अससल इंग्रज कशाला विचारतात ? आमचे काळे नाचायला उत्सुक असतातच. त्यांनी ह्या हताश कुमार्गिकांना हात दिला, व नाच करून परस्त्रीच्या अंगाचा मुखद स्पर्श करून घेतला, व आगली हीस पुरविली. कारण हिंदुस्थानात असे चाळे नोकरी नसतांना थोडेच करायला मिळणार !

नंतर अन्पोपाहार झाला. खूपच मजा वाटली. आम्ही खूप केकम् व आइस्कीम खाल्ले. चवीला फारच गंमत वाटली. ज्यांचा पोषाख नावीन्य पूर्ण वाटला अशांना वक्षिसे वांटलीं.

इंग्लिश लंक स्त्रियांच्या मुखद स्पर्शात व वाद्याच्या लहरीत रमले होते. होय, त्यांतही एक मुसलमान जोडपें होतें. घरी पडदा. तेव्हा इंग्लंड-सारख्या स्वतंत्र देशांत दोघांनाही मोकळे मैदान वाटत होते. त्याच्या पत्नी युरोपियन पोषाख करीत. भाषा इंग्लिश अगदी. दोघेही धूम्रपान करीत. आज ते अनेक स्त्रियाशी व पत्नी अन्य पुरुषांशी नाचल्या. इंग्लंडला जाऊन एवढेच का शिकण्यासारखें होतें ? आणखी एक आपले जोडपें आपापसांतच नाचलें. ही वाई विलायतेत असतांना आठवड्यातून दोनदां Dance Lessons घ्यायला जाई. हिंदुस्थानांत तेवढ्याकरितां Radio Club किंवा ताज-महाल हॉटेलमध्ये जात जाऊं असें त्या म्हणत. ह्या वाई पण धूम्रपान करीत असत. ह्याच गोष्टी इंग्लंडमध्ये शिकण्यासारख्या आहेत काय ? शेवटीं Folk Dance झाला, फारच मजा वाटली. कसे चटुचटुत सबं. एकेकांची बांधेमूद अंगें वघत वसावीत अगदीं. ११। ला निजण्याम गेलों.

१६ डिसेंबर

आजही बोट हालतच आहे. इतके दिवसांच्या वादळामुळें बोट गुरुवारी १७ तारखेस न पोहोचतां शुक्रवारी पहाटे ४ ला पोहोचणार असें समजलें. पुष्कळांना वाईट वाटलें. हिंदुस्थानचा बीट वाटणारे कांहीं विद्यार्थी म्हणाले, आम्हांला आठ दिवस लांबले तरी आवडेल. देश-प्रेमाचा उत्कृष्ट नमुना आहे ! साहजिक आहे, पुष्कळ वर्षे यूरोपमध्ये काढलीं, तेव्हां आतां

आपला सतरा धोंटाळ्यांचा देश कसा आवडणार त्यांना ? शिवाय आमच्या देशांत सतरा तऱ्हेची बंदी !

रात्रीं Mr. Ceresole (स्विस गृहस्थ) ह्यांचे डा. मुकजी ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली 'Peace in Bihar' ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. पाश्चात्यांना स्वतःचें राजासारखें आहे. तेव्हां पौर्वात्यांनीं भुके कंगाल राहून शांतता प्रस्थापित करावी. काय न्याय आहे पण ! तें कधीं तरी शक्य होईल का ? पोटांत भुकेनें कल्लोळ झाल्यावर मूल रडून आईला हैराण करणार नाही काय ? मला काहीं व्याख्यान पटलें नाही. 'गुळाचाच गणपति आणि गुळाचाच नैवेद्य.' आणि आम्ही गाढव. हें सर्व ऐकल्यावर हे बोलायला उठले. बिहारच्या धरणीकंपाची करुण कहाणी सांगितली. कारण आम्ही धरणीकंपाचे वेळी बिहारमध्येच होतो. त्या वेळचे इंग्रजांचे काम फारच उत्तम झालें. स्वतःकडे न वघतां त्यांनी आमच्याकरितां अतोनात कष्ट केले. त्याबद्दल ते स्तुतीस योग्य आहेत. पण आम्ही असे कां ? ह्यांचे कारण आम्ही लोकांच्या बोंडल्यांनीं दूध पितां. आमच्या पायावर आम्हांला जोंपर्यंत उभे राहूं देत नाहीत तोंपर्यंत आम्ही असेच शेळ्या-मेंढ्या राहणार. नंतर Mr. Elwin, Mr. Ceresole, Mrs. How Martin ह्यांनी स्वतःच्या पैशानें आमची कामगिरी चालविली त्याबद्दल कांही वक्त्यांनी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें.

१७ डिसेंबर

आज सर्व दिवसभर तऱ्हेतऱ्हेच्या विचारांनीं मन अस्वस्थ होतें. दिवसां बांधाबांध केली. मग दुपारभर कोणाला आपला पत्ता दे, कोणाचे घे, असें चालले होतें. आतां मायदेशाचा किनारा दिसायला केवळ कांहीं तासांचाच अवकाश होता. कदाचित् आपली कांही माणसें येतील, मग किती आनंद होईल वगैरे विचार मनाला आनंदवीत होते. तरी पण एक वेळ असें वाटे कीं, गरीब हीन स्थितींतील माणसानें संपन्न ऐश्वर्याच्या शिखरावर असलेल्या देशांत जाणें म्हणजे मन जास्ती दुःखी करण्यासारखें आहे. घटकाभर लोकांकडले ऐषाराम, मजा वगैरे करून मन लालचावतें. मग आपल्याकडील सामाजिक गोंधळ, रुढि व सतरा भानगडी जास्तच भीषण वाटूं लागतात;

व अशा विचारानें दोन्ही खंडांतील फरक जास्तच जाणवूं लागतो, व मनाची शांतता अगदी ढासळून जाण्याच्या बेतांत आली असें वाटूं लागतें. असो. आज रात्री तर सुख-दुःखमिश्र विचारानें मुळींच डोळ्यास डोळा लागेना. सारखें उठून पोर्ट होलमघून आपल्या देशाची कांही चिन्हें दिसतात कां म्हणून पाहावें. रात्र अशीच गेली. पहाटेच्या मंजुळ व थंड वाऱ्यानें श्रांत जिवाला जरा आराम पडून डोळा लागला व सकाळींच आपलें जहाज मुंबईच्या-माझ्या देशाच्या-किनाऱ्याला थडकलेलें दिसलें. जिकडे तिकडे 'माझें, आपलें' आहे हें सर्व. असा आत्मीय भाव वाटूं लागला. फारा दिवसांनीं सासरहून माहेरीं गेल्यावर कसें सर्व पूर्वसंवयीचें दिसतें व मोकळेपणा वाटतो, तद्वतच मायदेशाचें वाटलें. आणखी त्यांत आपली आई गतधवा असली, अडचणींत असली, आजारी असली तर तिचें किती किती प्रेम वाटतें. तसेंच माझें माझ्या देशावरचें प्रेम किती तरी वाढलें.

असो. नंतर कपडे वगैरे करून पहाटेच मी खालीं उतरलें व कोणी आलें कां म्हणून पाहायला गेलें. वरीचशी नातलग मंडळी आम्हांला भेटायला आली होती. सर्वांना प्रेमभरानें पाहून, बोलणें चालणें चाललेच होतें. सगळी जागा उतारुंनी व त्यांना भेटायला आलेल्या माणसांनीं फुलून गेली होती.

पुष्कळ वर्षांनीं मुलगा शिकून आला होता. त्यावर प्रेमळ हिंदुस्थानी मातृहृदयाचा अश्रूंचा वर्षाव होत होता. कोठें परक्या गांवीं हालअपेष्टांत मुलगा पडला होता असें वाटून जीव व्याकुळ होत होता विचारीचा. मुलगा नीट परत यावा म्हणून किती उपवास, नवस-सायास तिनें केले असतील !

भोळ्या विचारांचें मन ! तथें मुलें किती तरी आनंदांत असतात, ह्याची तिला काय कल्पना. ती मात्र घरी मुलाच्या आवडीचा पदार्थ केला कीं, मुलाच्या आठवणीवाचून तिला घास गिळवत नसेल.

पुष्कळशा हिंदुस्थानी स्त्रिया पतींना स्वागतार्थ भेटण्यास उत्सुक झाल्या होत्या. हिंदुस्थानी स्त्रीचें प्रेम डोळ्यांत, चेहऱ्यावर दिसतें. किती विनयशील, किती गर्भित अर्थ असतो त्यांत. मनाची साक्ष मनच देतें. तोंडानें Darling, Dear चा वर्षाव करण्याचीच जरूर आहे का त्याला ! फारा दिवसांनीं भेटल्यानंतर मकप्रेमांतच सर्व आहे. प्रेम करण्याची प्रत्येक देशाची पद्धत निराळी असते. तें बोलूनच दाखवायला हवें असें थोडेंच आहे.

असा. आम्हांला मात्र यूरोपने ' आपल्या देशावर अत्यंत प्रेम करा ', ' म्वदेशी वापरा ' असा धडा शिकविला.

आम्हीं असेच निर्मल्य होऊन पायदळी तुडविले जाणार का ?
' नाही ' ' नाही ' म्हणून माझे मन आंतून सांगत होतें.

१८ डिसेंबर १९३६ : मुंबई बॅलर्ड पिअर

बॅलर्ड पिअरवर बोट धडकल्याबरोबर प्रथम आपल्या मंडळीना भेटून नंतर Breakfast साठी पुनः बोटीवर परत आलों. आपल्या एकाद्या मित्राला किंवा नातलगाला देखील आज बोटीवर Breakfast मिळण्याची सोय होती. बोटीवरील सामान खाली उतरविणें, नंतर Customs Duty वगैरे भानगडी. ह्या सर्व गोष्टीना खूपच वेळ लागणार होता.

Breakfastच्या वेळेस Press Reportersची Mr. N. M. Joshi, Mrs. How Martin वगैरेभोंवतीं गर्दी झाली. माझ्याही मुलाखतीस काहीं जण आले. Times of India च्या Reporter ने माझी मुलाखत घेतली व तारीख १९ डिसेंबर १९३६ च्या Times मध्ये खालील मजकूर प्रसिद्ध झाला :—

" Mrs. Sarojini Deshpande who attended the International Council of Women's Conference held in October last at Dubrovnik, Yougoslavia, returned to India by the mail steamer. She toured Europe visiting France, Italy and Switzerland, delivered lectures in London and Paris, dealing with the progress of Indian women in the social and political spheres. She said, she was greatly impressed with the progress of women in European countries. She intends to devote herself to the cause of women in India. She is keenly interested in the problem of pure milk supply which is so essential for the well-being of children. "

ह्यांना, सांगली संस्थानाधिपतीनी, विजेच्या कांहीं कामासंबंधी सांगलीस येण्यास आमंत्रण यूरोपमध्ये असतांनाच दिलेलें होतें. त्यांची अधिकारी मंडळी पण आम्हांस सांगलीस नेण्याकरितां धक्क्यावर हजर होतीच. त्यांना ताबडतोब येतां असें आश्वासन देऊन त्यांची रवानगी केली.

ह्या निमित्तानें एकदोन दिवसांनीच आम्ही सांगलीस गेलों. ह्यांनी आपलें काम व मीं माझीं सामाजिक कामे तेथें केलीं.

एक दिवस श्रीमंत राणीसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली स्त्रीसमुदायापुढें 'यूरोपपासून आपण काय शिकावे?' ह्या विषयावर माझे व्याख्यान झालें.

नंतर पुढेही नाशिक, कलकत्ता वगैरे गांवीं पण मीं ह्याच विषयावर स्त्री-पुरुषांच्या सभेंत व्याख्यानें दिली.

यूरोपच्या अंतरंगांत

भाग दुसरा

विलायतेंत असतांना 'केसरी'त
प्रसिद्ध झालेले माझे लेख

माझ्या प्रवासांतील अनुभव

आगबोटींतील दृश्य पाहून सुचलेले विचार

कैसर-ई-हिंद-बोट, ता. २८-५-१९३६

अलीकडे यूरोपमध्ये शिक्षणाकरिता, सुट्टीनिमित्त, किंवा धंद्याकरिता जाण्याची एक साथच पसरली आहे. तेव्हा बोटीवरील माहिती अनेकांनी अनेक वृत्तपत्रें, मासिकें ह्यातून दिलेली आहे, ती नव्याने आणखी काय मिळणार ? तथापि व्यक्तिगत निरनिराळे विचार असतात. म्हणून वाचकां-पुढें मी आपले बोटीवरील विचार मांडीत आहे.

बोटीवर आम्ही पुष्कळच काळे आदमी आहेत. पंजाबी, महाराष्ट्रीय बगाली, मुसलमान, सिधी वगैरे जातीच्या लोकांचा बराच भरणा आहे. हल्लीं लाहोरच्या मिसेस दत्त या अमेरिकन मिशनरी वाईनी, आपल्या हिंदी बायका व विशेषतः विद्यार्थिनी यांना यूरोपमधील सुप्रसिद्ध गांवें दाखवून आणण्याची एक ३ महिन्यांची सफर गेल्या ३ वर्षांपासून सुरू केलेली आहे. यंदा ह्यांत १८-२० मुली आहेत. दर मुलीमागें १८५० रुपये खर्च येतो. त्यांत सर्व नियोजित जागी राहाणें, खाणें, गाडी, मोटारी वगैरे गोष्टींचा समावेश होतो.

पुष्कळसे उच्च शिक्षणाकरितां जाणारे व आमच्यासारखे सुट्टीनिमित्त सहकुटुंब सहपरिवार जाणारे लोकहि बोटीत आहेत. त्यामुळें परकेपणा कसा तो मुळीच वाटत नाही. शिवाय शागीर्दामध्ये मुंबईचे गोयानीज, इतर नाविक नोकर, रत्नागिरीचे कोंकण हे असल्यामुळे आम्ही मुंबईतच आहोंत असा भास होतो. खलाशी लोक येऊन मराठीत आपलेपणानें आमची विचार-पूस करतात. त्यामुळे देश सोडून दूर जाऊं लागलों अशी दुरहूर वाटत नाही.

आम्हांपैकी पुष्कळांना एडनपर्यंत बोट लागली व पैसे खर्च करून कोठें धोक्यांत पडलों असें वाटू लागले. 'ही माझी शेवटचीच खेप' 'यापेक्षां आपण आपले आलों तसे परत जाऊं' असे उद्गार पुष्कळांनी काढले. आम्ही आज्ञासारखे तळमळत पडून राहिलों. आमचे राज्यकर्ते कशा

एवढ्या खेपा करताना असें वाटूं लागलें. कोणत्याही परिस्थितींत आनंदांनं राहावयाचें ही त्यांची वृत्तीच. बोट लागायला लागली तर डेकवर खुर्चीवर पडून राहिलें म्हणजे वरें वाटतें. केव्हां अत्यंत गरम व लहान असल्यामुळें जीव गुदमरतो म्हणून तेथे कामाशिवाय जाऊंच नये मुळी. आजारी असतांना आपल्याला सर्व कांहीं डेकवर मिळतें ! तेव्हां कांहींच त्रास पडत नाही. रात्री तेथें निजूं पण देतात. पहांटे ५ वाजतां उठून केव्हांमध्ये जावें लागतें, कारण त्या वेळीं डेक धुवायचा असतो.

येथे कोणत्याही तऱ्हेचा मज्जाव व त्रास नाही. वाटेल ते कपडे आपण घालावेत. स्वतः धुण्याची सोय आहे. अन्नही मागूं त्याप्रमाणें शक्य तितकें मिळतें. कोठवळे आमच्या मुखसोयीकरितां अत्यंत खबरदारी घेतात. नोकर-चाकर अत्यंत आदबीनं वागतात. घर सोडलें म्हणून एकादी गोष्ट कमी पडली असें तर वाटत नाहीच, पण घरच्यापेक्षां दसपट जास्त मुखसोयी आहेत. खावयाला तर किती नानाविध पदार्थ मिळतात. तऱ्हेतऱ्हेचीं फळे, सर्व प्रकारच्या भाज्या, थंड पेयें एक ना दोन, सर्व राजशाही थाट दिसतो.

बोटीवर एवढीं माणसें, पण आंघोळीला मोरीची किंवा संडासाची, कधींच अडचण पडत नाही ! कीं कधीं थांबावें लागत नाही. स्वच्छता तर किती अवर्णनीय. दर माणसागणिक आंघोळीचें टब धुऊन नवें पाणी घालून जमीन स्वच्छ पुसून तयार असते. नोकर सारखी झाडपूस, पॉलिश करीत असतात. कुठेंही घाण दिसायची नाही. शिवाय सर्व काम चुपचाप चालतें. नोकरांना हांका मारणें, ओरडणें कधीच ऐकलें नाहीं. मजसारख्या घर चालविणाऱ्या बायकांना खरोखर येथे किती तरी शिकण्यासारखें आहे. मला वाटतें येथील लोकांच्या हाताखालीं राहून घर कसें उत्तम ठेवायचें, नोकरांकडून सुव्यवस्थित काम कसें करवून घ्यायचें, घरांत पाहुणे जास्ती आले तरीही टापटीप कशी नेहमींसारखीच राहूं द्यायची वगैरे गोष्टी शिकण्यास मिळतील तर किती छान होईल ! प्रत्येक जण कसा धांवत पळत शिस्तीनें काम करतो ह्याचें कौतुक वाटतें.

आणखी एक गोष्ट येथें प्रामुख्यानें दृष्टोत्पत्तीस येते ती, ही कीं, आमच्या राज्यकर्त्यांच्या अंगांतील जोम व तरतरी. म्हातारे, तरणे, स्त्रिया, मुलें सकाळीं एका तऱ्हेचे कपडे तर दुपारीं दुसरे तर रात्री तिसरेच. इतके वेळां

कपडे बदलण्याचा त्यांना कंटाळा नाहीच. शिवाय सारखे आपले खेळत असतात. आळसाने पडून राहणे, वांकडे तोंड करून घरची आठवण होते म्हणून रडगाणे गात बसणे हे जसे त्यांच्या गांवांही नाही. सगळे कसे हंसतमुख, टवटवीत, खेळाडू वृत्तीचे दिसतात. स्त्रियांची तर कपडे घालण्यांत व सौंदर्य दाखविण्यात जणू काय चढाओढच लागलेली दिसते. खूप पैसा मिळवा-वयाचा व त्याचा उपभोग घ्यावयाचा हेच प्रत्येकाचें ब्रीद असे त्यांच्या वागण्यावरून दिसते. एवढे त्यांजकडून होते कसे हेच एक कोडे वाटते. अर्थात् ते चांगले की वाईट ह्याचा माझ्यापुढे मोठा प्रश्न पडला आहे. आधिभौतिक मुखाकरिता मनुष्य झटू लागला तर तो सुखी; की जग हे नश्वर आहे, संसार, कनक व काना ह्यांपामून अलिप्त राहावे, साधेपणाने वागावे असे हे पारमार्थिक वागणे चांगले, ह्याचे माझ्या मनांत द्वंद्व चालले आहे. ते काहीही असले तरी मनुष्याने पैसा मिळविण्याची अतोनात खटपट केली पाहिजे, ऐहिक उपभोगही घेतले पाहिजेत, व परोपकारही केला पाहिजे, म्हणजे स्वाथं व परमार्थ दोन्ही साधले जातील.

बोटीवरील आम्हां पुष्कळशा हिदुस्थानी लोकांची वृत्ति एकलकोडे-पणाची दिसते. आरामखुर्चीवर बसून हातांत एकादी वट्टांड रमेल नाही तर एच. जी. वेल्सची कादंबरी घेऊन सकाळपामून संध्याकाळपर्यंत बसणाऱ्यांची समस्याच जास्त दिसते. येथे आपले विद्यार्थी २५-३० तरी आहेत. पण आगबोटीची व इतर नवीन उपयुक्त माहिती खलाशांकडून किंवा आगबोटीवरील अधिकाऱ्यांकडून मिळविण्याची जिज्ञासा फारच थोड्यांत. डिग्री कशी मिळेल, परत आल्यावर मान, नोकरी व सहजासहजी पैसा कसा मिळेल, या चिंतेंत ते चूर असतात. शिवाय प्रामुख्याने, नट्टापट्टा करून गोऱ्यांचे धूम्रपान, मदिरापान, मुली आणि स्त्रिया ह्यांच्या पुढे पुढे करणे, याचा श्रीगणेशा बोटीवरच घेण्याचा तरुणाचा उपक्रम पाहून मन अन्यंत उद्विग्न होते. कित्येकांशी संभाषण केल्यावरून रसेलच्या नवनीतीचे हे पुरस्कर्ते आहेत हे पाहून देश कोणत्या थराला जाणार आहे ह्याची काळजी वाटते. पुराणकालांतील सर्व मोहांपामून अलिप्त राहणारे विद्यार्थी कोणीकडे व आजचे विषयलोलुप विद्यार्थी कोणीकडे, ह्या गोष्टीचा समाजकार्यकर्त्यांनी विचार केला पाहिजे.

आमच्या बोटिवरच्या हिंदुस्थानी मुली बी. ए., एम. ए. पर्यंत शिकलेल्या आहेत. पण त्यांचा वेळ नट्टापट्टा करण्यांत जातो. खेळ, एकमेकांत मिसळणे वगैरे कमी. येथे एक गोष्ट सांगावीची वाटते, ती ही की, पाश्चात्यांचे मौदर्य दाखविण्याचे उपक्रम आमच्यात सर्गम रूढ झाले आहेत. ते तर दूर करणे कठिणच, तरी पण ह्या गोष्टी जितक्या लवकर आम्ही घेतो तितक्याच त्याच्या चांगल्या का घेत नाही ह्याचे मोठे मखेदाश्चर्य वाटते.

आमच्या ह्या दूरवर निघालेल्या कुमार्गिकाना पाहून ज्यांचे चार पावसाळे जास्त गेले आहेत अशांनी आमच्या सारखेच आश्चर्य प्रकट केले, व ह्या शोभेच्या बाहुल्या हिंदुस्थानातील क्षणोक्षणी जास्त दारिद्र्यांत रुतणाऱ्या तरुणाच्या पत्नीपदाम कशा योग्य होणार याची त्यांना धास्ती वाटू लागली. सुधारणाचें चक्र मुरू झाले आहे खरे; तें पुरे झाल्याशिवाय थोडेच थांबणार आहे !

आपला देग, लोक, चाली, धर्म, वाईट असल्या विचारांचे तरुण पाहून मनाला उद्विग्नता आली, व काय केले असतां ही परिस्थिति बदलेल हाच विचार मारखा मनात घोळू लागला.

पॅरिस येथील स्त्रियांची सभा

लंडन, ता. २३-७-१९३६

पाश्चात्यांच्या देशांत प्रत्येक ठिकाणी, म्हणजे हॉटेल, रेस्टॉरंट्स फोटो काढण्याच्या जागा, लिफ्ट चालविण्याच्या जागा, मॅंठी दुकानें, दवाखाने अशांतून स्त्रियांचा भरणा अतिशय दिसतो. स्त्रियांचें प्रत्येक क्षेत्रांतील हें आक्रमण येथें प्रत्यक्ष रेऊन पाहिल्याशिवाय कळावयाचें नाहीं.

जिकडे पाहावें तिकडे बायकाच बायका दिसतात. अर्थात् त्यांच्या परिषदा म्हणजे त्यांत तऱ्हेतऱ्हेच्या धंद्यांतील प्रमुख स्त्रिया असावयाच्या. आपल्याकडील बायकांना त्यांच्या परिषदेची माहिती मनोरंजक वाटेल म्हणून देत आहे.

धंदेवाईक स्त्रियांची परिषद पॅरिस येथे ता. २६ जुलै ते १ ऑगस्ट १९३६ पर्यंत भरणार आहे. तिची तयारी अत्यंत जोराने होत आहे. व्याख्यात्यांमध्ये इंग्लिश बायकाही पुष्कळ आहेत. कुमारी लिलिअन बले ह्या ‘ओल्डव्हिक अँड सॅडलर्स वेल्स’ ह्या कंपनीच्या मॅनेजर आहेत. कुमारी कॅरोलीन हॅजलेट ह्या इलेक्ट्रिकल इंजीनियर आहेत. कुमारी लीना फिलिप्स ह्या न्यू यॉर्क येथील वकील आहेत. अध्यक्षपद त्यांनीच स्वीकारले आहे. परिषदेचा मुख्य हेतु स्त्रियांची आधुनिक कालांतील जगातील कामगिरी हा आहे. परान्सच्या मंत्रिमंडळांतील दोघी स्त्रिया सभेस हजर राहणार आहेत. एक शिक्षणखात्याच्या अंडरसेक्रेटरी आहेत, आणि दुसऱ्या मजूरपक्षाच्या अमेरिकेतील सेक्रेटरी आहेत. सर्व सभासदांची व्यवस्था करण्याचे काम कुमारी मॅडलीन टिसो ह्या व्हाईकडे आहे. त्या धंदेवाईक स्त्रियांच्या क्लबाच्या अध्यक्ष आहेत. व्याख्यात्यांमध्ये बँकेच्या चालक, डॉक्टरणी, वकिलिणी, मुत्सद्दी, व्यापारतज्ज्ञ, नॉर्वेमधील पार्लमेटच्या एक सभासद, अेकोस्लोव्हाकियाच्या एक सेनेटर, पोलंडमधील बँकेच्या एक चालक व इटलीमधील नॅशनल विमा कंपनीच्या आंकडेशास्त्रज्ञ अशा स्त्रिया आहेत.

मध्यंतरी लंडन येथील Institution of Electrical Engineers मध्ये Overseas Visitors करिता संमेलन भरले होते. मी तेथे गेले होते. त्या वेळेस अध्यक्षांनी येथे विजेची प्रगति किती झपाट्याने झाली ह्याचे वर्णन केले व त्याचे सर्व श्रेय बायकांना दिले. दुकानामधला माल खपविणाऱ्या बायका, विजेच्या यंत्राची प्रत्येक घरामध्ये किती आवश्यकता आहे हे उत्तम तऱ्हेने समजावन सांगत. त्यांची ती गोड झोलून सांगण्याची पद्धत, तीं हंसरी तोंडे, मालाचा खरेपणा व उपयुक्तता ह्या सर्व गुणांमुळे वीज आपल्या शीघ्र गतीने सर्व घरांत सर्वत्र शिरली.

स्त्रियांची ही कामगिरी व वरील परिषदेच्या व्याख्यात्यांच्या डिंग्या व हुद्दे बघून मति गुंग होऊन जाते. इंग्रजांनी निसर्गावरती जय मिळविला, त्याचप्रमाणे त्यांच्या बायकांनीही पुरुषांवर जय मिळविला आहे. अर्थात् नो चांगला की व्हाईट हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. ईश्वराचा हेतु, स्त्रियांना जन्माला घालण्यांत निराळा दिसतो. निसर्गाविरुद्ध ही स्त्रियांची कामगिरी होत आहे असे दिसते. पुरुषांच्या बेकारीला कारण, थोड्या अंशी कां

होईना पण ह्या स्त्रियाच होत आहेत. वायकाना आर्थिक स्वातंत्र्य दिल्याने गृहस्वास्थ्य बिघडेल ह्यांत तिळमात्र शंका नाही. कदाचित् माझे हे विचार माझ्या पुष्कळ भगिनीस पटणार नाहीत.

हिंदुस्थानांतल्या सुशिक्षित कुमारिकांच्या वाढत्या संख्येकडे पाहतां हिंदुस्थानही अशा परिपदा लवकरच घडवून आणील असे वाटते.

लंडन येथील सर्व-धर्म-परिषद

लंडन, ता. २१ ऑगस्ट १९३६

लंडन येथे क्वीन्स हॉलमध्ये जागतिक सर्व धर्म परिषदेच्या अधिवेशनास ता. ६-७-१९३६ ला सुरुवात झाली. परिषदेचे काम १८ तारखेपर्यंत चाललें होतें. तिचे मुख्य हेतु खालीलप्रमाणे आहेत.

१. विश्वबंधुत्वाला चालना देणे.

२. कोणताही एक विशिष्ट धर्म चांगला असा वाद करावयाचा नाही, किंवा जगभर एकच धर्म प्रस्थापित करावा असा पण हेतु नाही. तरी पण प्रत्येकाला विश्वबंधुत्वांत स्वतःच्या धर्माबद्दल पूर्ण मुभा असावी.

३. ज्यामुळे राष्ट्रे युद्धे करण्यास प्रवृत्त न होतील व निराळे धर्म असूनही जगांत एकी होईल असाच ह्या सभेत खल व्हावा.

ह्या अधिवेशनास जगांतील सर्व भागांतील विद्वान, धर्मशास्त्रज्ञ, तत्त्ववेत्ते, असे प्रसिद्ध स्त्री-पुरुष जमले होते. ख्रिश्चन, ज्यू, हिंदु, मसलमान, जपानी वगैरे लोकांचा भरणा सभासदांमध्ये होता. हिंदुस्थानतर्फे बडोद्याचे नरेंद्र सयाजीराव गायकवाड अध्यक्ष आणि सर सर्वपल्ली राधाकृष्णन, प्रो. महेन्द्रनाथ सरकार, सर अब्दुल कादिर, आगाखान वगैरे सुप्रसिद्ध मंडळी सभासद होती. खालील विषयावर चर्चा झाली.

सर्वश्रेष्ठ पारमार्थिक ध्येय, धर्माचा मुख्य पाया, हिंदुधर्माचा दृष्टिकोन, मुसलमानी धर्म व विश्वबंधुत्व, प्रार्थना व आध्यात्मिक अनुभव.

तारीख ६ जुलैला रात्री ८ वाजतां बडोद्याच्या नरेंद्रांच्या अध्यक्षते-
खालीं ‘सर्वश्रेष्ठ पारमाथिक ध्येय’ ह्या विषयावर तिघांचें व्याख्यान
झालें. ख्रिस्ती दृष्टिकोन—रेव्हरंड कॅनन् बॅरी, यहूदी दृष्टिकोन—रब्बी
डॉक्टर इस्राएल माटक, व हिंदु दृष्टिकोन—सर राधाकृष्णन् यांनी मांडला.

क्वीन्स हॉलमध्ये दोनचार हजार लोक बसण्याची सोय आहे. व्यास-
पीठावर राजे गायकवाड, सर राधाकृष्णन् व पाश्चात्य धर्मवीर बसले होते.
त्यांच्या मागे जागोजागचे सभासद होते. ऑर्गनच्या मधुर लहरींनीं सर्व
वातावरण कसें गंभीर वाटत होतें.

श्रोत्यांमध्ये आजीवाईचाच भरणा जास्त दिसला. येथील तरुण
पिढी धर्माच्या भानगडीतच नाही मुळी. ती रंगली आहे फॅशन मेकअपमध्ये
व रसेलच्या नवनीतीची दीक्षा घेण्यात. त्यांना थोडेच धर्ममार्तंडांचें पुराण
आवडणार आहे? तरुण पिढीपुढे धर्माचें काही तरी द्योतक दिसतें आहे काय?
आमच्या हिंदुस्थानांत कोठें मारुतीचें देऊळ दिसलें तरी हात जोडण्याची
सहज प्रवृत्ति होते. पण येथें सर्व वाजूनीं फॅशनचीं दुकानें, नटनटीचे बीभत्स
फोटो असेंच दिसतें. त्यामुळें इंग्रज वाळांना धार्मिक शिक्षणाचा गंध तरी
आहे किंवा नाही असा माझ्यासारख्या धर्मवेडीला मोठा प्रश्न पडतो.

श्रोत्यांची खूप गर्दी

सर राधाकृष्णन्सारखा कसलेला पंडित बोळणारा असल्यामुळें
हिंदुस्थानी स्त्री-पुरुषांची खूप गर्दी लोटली होती. आमचे विद्यार्थी आज
संध्याकाळच्या—सिनं मा इत्यादिकांच्या मजेली फांटा देऊन इकडेच वळले
होते, तें पाहून सात्त्विक अभिमान वाटला. सभा रात्री आठला म्हणजे
बरोबर आठला सुरू झाली. व्याख्याते व श्रोते अगदीं तयार होते. सरें
पाहिलें असतां प्रत्येकाला कामावरून घरीं जाण्यास ६-६॥ तरी होतात ब
यानंतर रात्रीचें जेवण उरकून बरोबर आठला व्याख्यानास जावें लागलें.
रात्रीं घरीं गेल्यावर दहा अकराला कोणी जेवूं घालील अशी आशाच नको.
असें असतांना सुद्धां यंत्राप्रमाणे वेळेवर काम सुरू झालें.

सकाळपासून सभेच्या बैठका चालू असल्यामुळें, या वेळी बडोद्याच्या

अधिपतींनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारलें नाहीं. ते नुसतेच बसून होते. तेव्हा त्यांच्या जागीं लॉर्ड स्नेल हे विराजित झाले.

अध्यक्षांनीं नरेशांची उत्तम राजे म्हणून स्तुति केली. राज्याचें उत्तम पालन करणारा, स्त्रीदाक्षिण्य दाखविणारा, शिवाय विद्वान् लेखक व सामाजिक कार्य करणारा अशी त्यांची स्नेल यांकडून स्तुति ऐकल्यामुळे मनाला समाधान वाटलें. त्यानंतर अध्यक्षांनीं सर्वांना एक मिनिटभर ईश्वराचें ध्यान करण्याकरितां अगदी स्तब्ध उभें राहण्यास सांगितलें. त्याबरोबर सर्व जण सैनिक धर्तीप्रमाणे अगदी गुपचुप उभे राहिले. त्यांच्या शिस्तीचें कौतुक वाटलें.

नंतर ऑर्गनच्या सुरावर संगीत प्रार्थना झाल्यावर रेव्हरंड बॅरी ह्यांच्या व्याख्यानास सुरुवात झाली. त्यांचा आवाज अगदीच रेंगाळत बोलल्यासारखा होता, व सांगण्याची पद्धत कंटाळवाणी त्यामुळे श्रोत्यांना जांभया येऊं लागल्या.

अनेक धर्म कां पाहिजेत?

त्यानंतर रेव्हरंड माटुक हे आपली यहूदी बाजू मांडण्यास उठले. गवई जसा एकेक तान घेऊन श्रोत्यांना आळवीत असतो तसा ह्यांनीं एकेक मुद्दा सांगून श्रोतृवृंदास डोलविलें. व्याख्यात्याच्या अंगांत असणारे सर्व गुण त्यांच्यांत होते. मधून ते हंसवीत तर मधून अगदीं गंभीर करून सोडीत. ते म्हणाले, 'बागेंत जर एकाच रंगाची फुलें असलीं तर रंगवैचित्र्य नसल्यामुळे शोभा दिसणार नाही. सृष्टीमध्ये परमेश्वरानेंच जर विविधता उत्पन्न केली तर तोच नियम धर्मांला कां लागू नाही? निरनिराळे धर्म अवश्य हवेतच. डाविननें माणसाची उत्पत्ति माकडापासून झाली असा सिद्धांत केला, तरी पण कोणाचा पूर्वज सुंदर व श्रेष्ठ हें सांगणें कठिण, तद्वतच धर्म कोणाचा चांगला हेंही ठरविणें कठिण.

आतां राहिले हिंदुधर्माचें तत्त्वज्ञान सांगण्याचें काम व तें म्हणजे सर राधाकृष्णाचें, कीं ज्यांनीं आपला सारा जन्म त्याचीं पारायणें करण्यांत घालविलीं, अमेरिकेंत, यूरोपमध्ये कींति मिळविली व ह्या घटकेस ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींत गोऱ्या बांंना हिंदुधर्मामृत पाजण्याची मोठी कामगिरी

शिरावर घेतली, त्या हिंदमातेच्या रत्नाला पाहून धन्यता वाटली. ते उठल्यावर आम्हीं टाळ्यांचा गजर सुरू केला.

राधाकृष्णन् यांचे उपदेशामृत

ह्या आधुनिक व्यासांचे परकीयांच्या भाषेवरील दांडगेप्रभुत्व पाहून कौतुक वाटले. त्यांचा एकेक शब्द व वाक्य सादारण माणसाला समजणे कठिण व विचारही अत्यंत गहन. ते म्हणाले, “हल्ली सिनेमा, रेडिओ ह्या-मारख्या शास्त्रीय शोधानीं मनुष्यप्राणी एकमेकांच्या निकट सांनिध्यांत येऊं लागला आहे. तरी पण मनाची एकी न होतां मगळीकडे अस्वस्थता उत्पन्न झाली आहे. प्रत्येक बलवान् राष्ट्र दारुगोळा वाढवून लढाईस सज्ज आहे. फक्त ठिणगी पडण्याचाच अवकाश आहे. ह्या अस्वस्थतेचें मूळकाय तर परकीयांनीं जित राष्ट्रांची चालविलेली लूट, राजकीय अशांतता व जातिद्वेषाचें बीज. ह्या निव्ही गोष्टींचें उच्चाटन केल्याशिवाय शांतता प्रस्थापित होण्याची आशाच नको. ती कशी व्हावयाची तर मनुष्यमात्रास पारमार्थिक व धार्मिक शिक्षण हवें. मन सुमंस्कृत, उच्चध्येयवादी झालें, आप-परभाव राहिला नाही तरच तें साध्य होणार. मनुष्याला देवाधर्माचें शिक्षण मिळाल्याने तन्मयता प्राप्त होऊन तो स्वर्गमुखाचे घुटके घेऊं लागतो. एकमेकांबद्दल आत्मीय भावना इतकी वाढते की द्वेषभाव तो पार विसरून जातो. जातिद्वेषाचें भूत त्यापुढे थैमान घालीत नाही. स्वतः दुःख सोसून दुसऱ्यांना सुखी करण्यांत त्याला अत्यंत आनंद वाटतो.

“तसेंच बहुजनसमाजाची अशी समजूत होते कीं, ज्या धर्मांत आपण जन्मलों तोच चांगला. (हें खरेंच) तथापि ह्या, धर्मवेडाच्या भरांत परधर्मीयांचीं उणींपुराणीं कोणीं काढू लागला, जगभर अमकाच एक विशिष्ट धर्म असावा असा प्रयत्न कोणी करूं लागला तर तें समासस्वास्थ्यास धोक्याचें होईल.

“अशा सभामधून आम्हांला तत्तत्तत्तच्या धर्मांचे लोक भेटतात. प्रत्येकाच्या धर्माच्या उच्च मूलभूत तत्त्वावर विचारविनिमय होतो. अशामुळें मत्सरभाव विसरण्याची प्रवृत्ति होते व मनुष्याची संकुचित वृत्ति कमी होते.”

अशा तऱ्हेच्या सरसाहेबांच्या अमोघ ओघाचे चार तुषार माझ्या कानावर उडाले. ते मी वाचकांपुढे सादर केले.

राष्ट्रसंघासारखाच धर्मसंघ !

ह्याप्रमाणे ऐहिक सुखांत दिवसरात्र मग्न असणाऱ्यांना व स्वसुख हें ज्यांचे सतत ध्येय आहे अशांना ह्या आधुनिक ऋषिमुनींनी धर्मगीते ऐकविली. पण ज्याप्रमाणे जगांत वरचेवर लढाया न व्हाव्यात, आपापसांत तंटे मिटविता यावेत म्हणून राष्ट्रसंघ निर्माण केला व त्याला धाव्यावर बसवून इटालीने आपली आमुरी लालसा अँबिसीनियाला तुडवून तृप्त केली, त्याप्रमाणे जोपर्यंत एक राष्ट्र आधिभौतिक सुखांत निमग्न व दुसरे हरि हरि करून पारमार्थिक विचारांत तल्लीन आहे, तोपर्यंत धर्मसंघ स्थापन केला तरी त्याचीही स्थिति राष्ट्रसंघाप्रमाणेच होईल अशी भीति वाटते.

ह्याप्रमाणे सतत १५ दिवस सभा भरल्या. परिषदेचे सर्व श्रेय वृद्ध धर्मजिज्ञासु सर फ्रँन्सिस यंग हजबंड ह्यांनाच आहे. ते हिंदुस्थानांत जन्मल्यामुळे त्यालाच आपला देश समजतात. ज्या हेतूकरितां येथें सर्व-धर्म-परिषद भरली, तो हेतु सफल व्हावा म्हणून जागोजागी स्त्रीपुरुषांच्या संस्थामधून ह्या विषयावर चर्चा व्हावी अशी त्यांनीं सर्वांना विनंति केली.

प्रो. महेंद्रनाथ सरकार, प्रो. दासगुप्त ह्यांनींही आपापल्या परीने हिंदुधर्माचे विवेचन उत्तम तऱ्हेने करून परिषदेत कीर्ति मिळवून हिंदुस्थानचे नांव राखले. गांधीजींनाही परिषदेचे निमंत्रण होते. परंतु त्यांनीं ते नाकारले असें ऐकतें. कारण ते म्हणाले की, जोपर्यंत कांही राष्ट्रे दुसऱ्या राष्ट्रांना गुलामगिरीत वागवितात, व त्यास आपले अंकित समजतात, तोपर्यंत अशा परिषदेपासून फायदा व्हावयाचा नाही !

वैवाहिक जीवन सुखी कसे करावे

लंडन

जून १९३६.

लाडके विमल,

तू विवाहानें बद्ध झाल्याची तार ही आतांच मिळाली. वाचून किती तरी मनोविकारांनीं मनांत दंगल उडविली. कालिदासाची 'अर्थोहि कन्या परकीय एव' हीं वाक्यें आठवून खरोखरीच कंठ दाटून आला. मी शाकुंतल शिकत असतांना त्या शकुंतलेच्या सासरीं जाण्याच्या वेळच्या वर्णनाच्या दोनचार कवितांचा अर्थ समजावून घेत असतांना देखील डोळ्यांतून पाणी येई. हृदय सद्गदिन होई. पण आज त्याचा खराखराच अनुभव आला. मुली लग्नाला उपवर झाल्या म्हणजे आम्हां मोठ्या माणसांना कधीं त्या एकदां सुस्थळीं पडतात अमें वाटते. आणि एकदा त्या गेल्या परघरीं म्हणजे पुनः मुक्तही नाहीं. कितीही मुद्रागणावादी आम्ही असलों, तरी वेळेवर मुलगी पिवळी व्हावी हेंच वरें असे अखेरीस वाटू लागतें.

शिकलेल्या व मोठ्या मुली, हद्यांचा फार विकट प्रश्न समाजापुढें उभा आहे. अमक्या एका विशिष्ट नव्हेंचेंच घर हवें असा हट्ट धरून बसलेल्यांना ते कोठून आणून द्यायचें ! शिवाय राक्षसी हुंडा आपला आ करून बसलेलाच आहे. त्याची तहान कोठवर भागवावयाची ? दहा माणसांचे, नणंदा जावांचें, जुन्या पद्धतीचें घर नको, डंपीरिअल सर्व्हिसचाच नवरा हवा इतर नको. असे किती तरी नको आहेत. एकादे वेळेस असा विचार येतो कीं ह्यापुढें इतक्या मोठ्या मुली वाढवून घरांत ठेवायच्याच नाहीत मुळीं. त्यांना शिंग फुटण्याच्या पूर्वीच त्यांचें लग्न करून टाकायचें. नाहीं तरी लग्न हा सट्टाच नव्हे का ? सर्व गोष्टींत त्यांतल्या त्यांत लग्नांत तरी नशिवावरच हवाला असतो.

नशिबानें तुला तरुण, कुलीन, विद्वान् असा वर मिळाला, एक केंसभर देखील उणीव परमेश्वराच्या कृपेनें राहिलेली नाही. तूही सुशिक्षित पदवीधर, उच्च कुळांतली, सुदृढ, सुरेख सर्व कलांत निपुण अशीच आहेस.

तेव्हां दोघेही एकमेकांना अत्यंत अनुरूप मिळालांत. खरें पाहिलें असतां हिंदुस्थानी स्त्रीला शोभणाऱ्या एका तरुण वीराची सहधर्मचारिणी होण्याचें भाग्य तुला लाभलेलें आहे. सर्व सुखांत व ऐश्वर्यांत हुरळून जाऊं नकोस. वैवाहिक प्रांतांत पाऊल टाकतांना केवडा तोडून आणण्यासारखें आहे. हाताला काटे वोचतील, भळभळी रक्त येईल, एकादा कृष्णसर्प दिसेल. ह्या सर्व दालनांतून शांतपणानें वाट चालून गेल्यास संसाराच्या नंदनवनाचें अत्युच्च शिखर मिळेल. स्वातंत्र्य, हटवादीपणा, आणि शिक्षणाच्या फाजील ऐंटी, टकडे फारसें लक्ष देऊं नकोस. अगदीं नव्या वातावरणांत तू जात आहेस. संभाळून जपून जा हं.

तुमचा विवाह रजिस्टर व वैदिक पद्धतीनें झाला हें वाचून फारच वरें वाटले. रजिस्टर विवाहामध्ये काडीमोडासारखे अनिष्ट विचार मनांत कधीं काळीं न कळत तरी उद्भवतील. आपल्या वैदिक संस्कारांत एकमेकांचें त्यांतल्या त्यांत हिंदुस्थानी स्त्रीचें, उच्च-उदात्त प्रेम वृद्धिगत होईल, अशीच आपल्या वेदवाक्यांची जादू आहे. आणि खरोखरी असें वाटतें की हे लग्न-विधीचे मंत्र वधूवरांनी लग्नाच्या आधी नीट वाचन अर्थ समजावून घ्यावा. किती गंभीर अर्थ आहे त्यांत. त्या अर्थाची पकड एकदां मनानें घेतली की वाईट गोष्टीकडे हें ओढाळ मन सहसा धांव घेणार नाही.

वैवाहिक जीवन सुखी व्हावें असें वाटत असल्यास मी शिकलेली, ज्यांत त्यांत कायदा, अटी, असली कोर्टाची भाषा बोलण्यांत व आचरणांत आणूं नये. देवाण-घेवाण, पडतें घेणे, क्षुल्लक कारणावरून रणे न माजविणें, ह्या गोष्टी दोघांनीही समजून घेतल्या पाहिजेत. आज मी फक्त तुलाच लिहीत आहे. तेव्हां तुझ्याच म्हणजे स्त्रीजातिसंबंधीच बोलत आहे. दुसऱ्याही बाजूचीं विशिष्ट कर्तव्ये आहेतच. अगदी बरोबरीच्या नात्यानें पण त्याचा विचार फारसा तुझ्या पत्रांत करित नाही.

दुसरें, लग्न झाल्यावर संसार करावा नेटका व तो उत्तम करून, मगच वेळ काढून, सामाजिक कामगिरी लेखन, वाचन करावें. हो सामाजिक काम प्रत्येक सुशिक्षित स्त्रीनें जरूर करावें. ह्यांत मुळींच शंका नाही.

पण कामावरून पति घरीं परत यायच्या वेळीं पति क्लबांत किंवा व्याख्यान द्यायल्या गेल्या तर पतिराजांची इतराजी होते वरं का ? चांगली

गृहिणी हंसतमुखानें व उत्तम पदार्थ करून पतिराजांच्या स्वागतार्थ तयार असते.

मुख्य गोष्ट ही लक्षांत ठेव की, शरीर अतिशय उत्तम ठेवायचें. विवाहानंतरचें प्रथम प्रथमचें प्रेम सुंदर व सुदृढ शरीरावरतीच असतें. खरे म्हटलें तर यौवन टिकविण्याची दोघांनीही अत्यंत खबरदारी घेतली पाहिजे. यूरोप-मधील बायका प्रकृतीनें किती छान आहेत. अग कसे बाधेसूद व कशा त्या रसरशीत दिसतात. प्रथम निसर्गोपचारांनं शरीर नीट ठेवावें व मग बाह्योपचारांनीं.

इकडील कांही प्रांतांत कुमार व कुमारीचाच भरणा फार दिसतो. मोलकरणीपासून हॉटेलें वगैरेमधील बायका साऱ्या Miss. त्यांचे जागजागचे हिडिस प्रकार पाहून वाटतें की लग्नासारखे समाजास स्थैर्य राखण्यास दुसरें कांहीं नाही. लग्न व मुलें स्त्रीपुरुषांच्या दृढ प्रेमास कारणीभूत आहेत. विवाहशृंखला पायांत नसल्या म्हणजे मनुष्य स्वरं वर्तन करतो. अविवाहित अवस्था हें असिधाराव्रत आहे व तें शेवटपर्यंत पार पाडणे कठिण आहे.

येथील कुमार-कुमारी वैवाहिक मुत्वाचे (वेकायदेशीर) आस्वाद घेत असतातच. गळ्यांत मंगळसूत्र—नव्हे वोटात आंगठी, नाही एवढेंच. इथल्य अविवाहितांची जी शोचनीय स्थिति झाली तीच आमच्यांची—झाली—होत आहेच बाकी—होईल. आणि त्याला वेळीच पायबंद नको कां घालायला ! येथील वर्तमानपत्रांत Love Affairs च्या मजेदार भानगडी वाचण्यांत येतात. नुकत्याच एका विवाहेच्छु कुमाराचा वर्तमानपत्रांत मी लेख वाचला तो असा.

‘मला लग्नाचा मोठा धाक वाटतो.’

‘कुमारांवरती कर बसवावा व तो पैसा वृद्ध कुमारिकाना देण्यांत यावा, म्हणून २०,००,००० कुमारिकांनीं वर्तमानपत्रांतून सूचना आणली. पण आम्ही कुमार कां देऊं ? कालच मी एका मुलीवर किती पैसे खर्च केले. तिच्यावरकेलेला खर्च म्हणजे दिवाळेच निघालें माझे ! अशी बायको ह्याबंका-रीच्या व महागाईच्या दिवसांत करून कसा निभाव लागणार आहे माझा !’

‘खरें म्हटलें तर ह्या कुमारीना मनांतून अगदीं लग्ना (Mating) ची हाव असते. पुरुषांच्या सहवासास त्या कशा उत्सुक असतात अगदीं. नुसतें

वरवर म्हणतात की नोकरी करून पोट भरूं, आणि स्वतंत्र राहू ! पण तें नांवाचेंच ! कोणी म्हणतातही कीं उद्यां एकादा मिळाला तर आम्ही लग्न करूं. पण ह्यांना मागणी घालायला कोणी धजत नाही, कां बरें ??? माझे वय आज ३० आहे. तरी पण लग्न करणें माझ्यानें झेपणार नाही.

‘ आणि ह्याचें खरें कारण हेंच की माझे घर व मूल वायको गरिबीनें नीट बघणार नाही. तिचे चोजले मी कोठवर पुरवू ? हल्लीच्या मुलींना घर नको, मूल नको स्वतंत्रता व चैन हवी. शाळा-कॉलेजमधून सुटल्या कीं नोकरी. नोकरीवरून थेट टेनिस क्लबांत, अशी स्थिति आहे.

आज कोणचा तरुण मुदरमें घर, मोटार, स्वयंपाकाला मनुष्य, छान कपडे, नाटक-सिनेमा, एवढें करूं शकणार आहे ! व एवढेही करून आपला स्वतंत्रपणा गमावून, राणीसाहेबांच्या हातचें वाहुलें बनणार आहे !

अशी येथील अविवाहितांची स्थिति आहे.

एका वायकामुलांच्या दवाखान्यांत मी काम करायला जातें. प्रत्येक रोग्याचें टिपण मी समजावून घेई. डॉक्टरांनी रोगी कसे तपासने, विचारपूस कशी करते, तेथेंच मी तिच्या हाताखाली काम करी.

एक ४८ वर्षांच्या कुमारी तपासून घेण्याकरितां आल्या. तोंडावरून वाईचें वय तितकें असेलसें वाटलें नाही मला. हें वय इंग्लिश वाईचें, व त्यांतून कुमारिकेचें. ती थोडीच म्हातारी दिसणार आहे. येथें ६० वर्षापर्यंतदेखील मनुष्य म्हातारा वाटणार नाही. डॉक्टरांनी तपासून त्यांना निदान सांगितलें. त्याबरोबर झालेल्या गोष्टीचा पश्चात्ताप करून वाई गडप्याओरडप्यास लागली. आतां कसें करायचें, हा प्रश्न पुढें उभा राहिला. तिला अगदीं चक्कर आल्यासारखें झालें.

मला इंग्लिशचें उणें दिसलें म्हणून ‘ मिस मेयोचें ’ उट्टें काढीन असा एक क्षणभरच विचार मनांत डोकावला. पण पुढें ती माझी एक बहीण स्त्रीजात आहे, असा विचार आला. मनुष्यस्वभाव कोठेही झाला तरी एकच असतो.

आमच्याही दवाखान्यांतून, गोऱ्या मिशनरी डॉक्टरांनीना विधवा-कुमारी ह्यांचीं पापें दृष्टीस पडतातच कीं नाहीं ? एकमेकांचीं उणीं कशाला काढायचीं ! पण ह्या पापांना ज्या गोष्टी कारणीभूत आहेत त्याच काढून

टाकाव्यान मुळी ! आमच्या देशांत पुनर्विवाह रूढ झाले पाहिजेत, व येथें कुमारीपणाचे वड मोडले पाहिजे. म्हणजे अशा पश्चात्तापाची पाळी येणार नाही.

वरील सर्व गोष्टीवरून तुझी पण खात्री पटेल कीं तुझे लग्न झालें हे वरेंच झाले.

जर्मनी व इटलीमध्येही लग्न व मुले होणें ह्याच गोष्टी चांगल्या समजतात, व कोणतेही विचारवंत राष्ट्र असेंच म्हणेल.

आमच्या हिंदुस्थानांतील वैवाहिक जीवन कसें आहे; स्त्री पुरुषांची संसारातील भिन्नभिन्न कामगिरी कशी उत्तम व योग्य आहे, वगैरे सांगोपांग विचार मीं एका अमेरिकन कुमारीस सांगितले. ती अमेरिकेस अत्यंत नांवें ठेवीत होती. खुद्द आपल्याच घरांत पांच काडीमोड झाले असें ती म्हणत होती. स्वत्व, चैन, मजा, कपडे, शृंगार, ह्याच गोष्टीत अमेरिकन तरुण बुडले आहेत. आम्हाला गृहमुख मुळीच नाही. तुमचा हिंदुस्थान ह्या बाबतींत तरी सुखी आहे. असे उद्गार तिनें काढले.

हे परदेशांतील अनुभव मीं तुला सांगितले आहेत. मुले स्टेटने संभाळावीत; कॉमन् किचन् आणि स्वैराचार ह्यांची रसभरीत वर्णनें तुम्ही कॉलेजच्या मुलींनीं शेंकडो वाचलीं असतीलच. त्यांचा आणि तुझ्या अक्काच्या हिंदुस्थानी विचारसरणीचा पडनाळा घे. मला कोणत्याही देशाचे चांगले घ्यावयास आवडतें. तुझें मत पुढील पत्रांत कळव. तुम्हा दोघांना आयुरारोग्य व सर्व ऐहिक सुखें चितून हें पत्र पुरें करतें.

तुझीच

सो. आक्का

ऑक्सफर्ड व स्ट्रुटफर्ड-ऑन-अव्हन

वर्मिगहॅम १७-८-३६

मोटारमधील प्रवास

युरोपियन लोकांत प्रवासाचें अत्यंत वेड दिसते. येथे ऑगस्ट पहिली-पासून १५ पर्यंत सुटी होती. त्या सुमारास मोलकरणीपासून तों धेट राजा-पर्यंत सर्वांची बाहेर जाण्याची अत्यंत गडबड होती. लाखो लोक गांवास गेले. समुद्रकांठी जाऊन ते खूप मजा करतात. येथे घरी जेवण्याचा प्रघातच नाही. सर्व बहुतेक बाहेरच जेवतात. त्यामुळे बाहेर खाण्यास उत्तम व स्वच्छ मिळतें. अंगांतले कपडे न्यायचे फक्त, टॉवेलपासून ते विछान्यापर्यंत हॉटेलमध्ये सर्व मिळतें. जागजागी हॉटेलें असल्यामुळे त्रास कांहीच नाही.

त्यामुळे प्रवास करणे फार सोपे आहे. मोटारनें, पायी, सायकलीनें, जहाजांतून, आगगाडीनें अगर विमानाने कशानेही जा, जें पाहिजे तें आहे. येथील जगप्रसिद्ध थॉमस कुक आणि सन्स ही कंपनी प्रवाशांच्या खालीलप्रमाणे सोयी करते :—

सामान नेणें, जास्त असल्यास जपून ठेवणें, हॉटेलची जागजागी व्यवस्था करणें, वाटाड्या देणें, पैसे बदलणें, घरें देणें, गाडी, मोटार पुरविणें, सामान विकत घ्यावयाचें असल्यास माहीतगार मनुष्य बरोबर देणें, आपलीं सर्व पत्रे आपल्याला पोहोंचविणें, अशी हजारों कामें विनवोभाट करते. तेव्हां एकट्या बाईला किवा लहान मुलाला देखील वाटेल तिकडे जातां येईल. इंग्लिश मनुष्य फसवावयाचा नाही. व्यापारांत चोख, वाईट माल निघाल्यास बदलून देतील. बाई आहे फसवा असें नाही. आपल्यासारख्या परक्या मंडळींना तर किती प्रेमानें वागवतात. रस्ता ओलांडावयाचा असला तर पोलिस आपल्याकरितां एकदम वाहतूक थांबवील व सुरक्षित पोहोंचवील.

थॉमस कुकप्रमाणें, पुष्कळ कंपन्या आहेत. आपण आपलीं पहावयाची गांवें लिहून द्यावीत की सर्व व्यवस्था लावतात. आम्हांला नवी मोटार घ्यावयाची असल्यामुळे तिच्यांतूनच स्कॉटलंडपर्यंत जायचें ठरविलें. पाहण्याचीं गांवें

व तेथे अमुक गांवीं अमुक दिवस राहायचे म्हणून येथील Automobile Association of Great Britain ह्या संस्थेचे वर्गणीदार झालों. त्यांनी ताबडतोब दुसऱ्याच दिवशीं सकाळी एक पुस्तक तयार करून पाठविलें. आम्ही दोघे पाळीपाळीने मोटार चालविण्याचें ठरविले. ‘कसे करूं काय करूं’ असें वाटायची जरूरच नाहीं मुळीं. कारण आंधळ्याने मोटार चालवावी इतक्या सोप्या सूचना, नकाशे, पाहण्याची ठिकाणे वगैरे समग्र माहिती कंपनीनें पाठविली.

ऑक्सफर्डच्या वाटेंत

अशा तऱ्हेने पूर्वतयारी करून ता. १३ला सकाळी १०ला आम्ही लंडन सोडलें. सर्व रस्ता खेडेगांवांतूनच होता. म्हणजे आपल्या लखनौ, दिल्ली, लाहोर-प्रमाणे वाटला. सर्व रस्ते उत्तम व डावराचे. वाजूनी वनश्री नटली होती. तीवर मानवी शक्ति कळसास पोहोंचलेली दिसत होती. दोंही गोष्टीचा रम्य मिलाफ फारच सुंदर वाटत होता. रस्त्यानी सुंदर मोटारीची गर्दी दिसली. येथें एक लहान मोटार व तिला जोडलेली एक सुंदर धमणीवजा गाडी असते. तिच्यांत राहण्याची खाण्यापिण्याची सर्व सोय असते. प्रवासाला ही फार सोयीस्कर असते. अशा पुष्कळ मोटारी दिसल्या. जागोजागीं A. A. चे लोक व जवळच पेट्रोल, मोटारला लागणारें सामान, अपघात झाल्यास रुग्णसाहित्य वगैरे सर्व सज्ज असे. त्यांचे टेलिफोन सर्व जागी आहेत. शिवाय जागोजागीं लहान लहान बंगले. तेथे मोटार ठेवावी, फराळ करावा, विश्रांति घ्यावी. सहा साडेसहा शिलिंग प्रत्येकी दिले की झालें काम. चहा-काफी, खाण्याचे पदार्थ मिळण्याची वाण कोठेच नाही. रस्ते सुंदर, धूळ नाही, उन्हाचा ताप नाही म्हणून प्रवास करणें फारच आनंददायी असतें.

दोन तासांत आम्ही ऑक्सफर्डला पोहोंचलों. लंडनच्या मानानें हें फारच शांत दिसलें. माणसें साधीं, रंगलेल्या तोंडाच्या बायका, बारीक अंगें, असें दिसलें नाही. पुस्तकांची दुकानें पुष्कळ दिसली. कॉलेजें व विद्यार्थी ह्यांचेंच वातावरण चोहीकडे भासलें. ४००-५०० वर्षांचीं जुनी कॉलेजें दिसली. लिकन कॉलेजमध्ये पुण्याचे ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल ताबडे ह्यांना भेटण्यास गेलों व तेथून त्यांच्याबरोबरच मार्गारेट हॉलमध्ये

मॉटेसरीचे जागतिक अधिवेशनास गेलों. मॅडम मॉटेसरींना पाहण्याचा लाभ झाला. अधिवेशन संपल्यावर सर्व सभासदांना बागेतील सुंदर कुंजावर चहा दिला. जगांतील जागोजागचे स्त्रीपुरुष एकमेकांत गप्पा मारण्यांत दंग झाले होते. ही जागा कॉलेजच्या मुलीचें वसतिगृह आहे. सुंदर बगीचा, टेनिसकोर्ट, हिरवीचार मैदानें, फारच सुंदर दिसलीं. येथें पुतः विद्यार्थी होऊन राहावेसं वाटलें.

करमणुकीकरितां नाच

सहा वाजतां सभासदांच्या करमणुकीकरिता एका इटालियन बाईनें स्वतः व लहान मुलांमुलीकडून, व २०-२२ वर्षांच्या मुलीकडून बागेमध्ये तऱ्हातऱ्हेचे नाच करविले. बाई पसतीस ते चाळीस वयाच्या असतील. पण अंगावांध्यानें अति सुंदर व हंसतमुख होत्या. त्यांचें व मुलीचें सहज नयनमनोहर, ऐटदार नाचणे पाहून नवल वाटलें. खेडेगांवांतील लोकांचें सहजसुलभ वागणें, रानावनांत फुलापाखरांच्या सान्निध्यांत नाचणें बागडणें हें बाईनीं दाखविले. शरीर कमावलेलें व बाधेमूद असलें म्हणजे कृत्रिम सौंदर्याची जरूरीच नाही मुळी. अर्थात् ते नाचानेंच होते असे मुळींच नाही. कोणतीही अंगमेहनत केली म्हणजे झाले.

अशा तऱ्हेनें थोडी कॉलेजें व हा समारंभ वधून रात्रीं निवासस्थानीं आलों. हें एक खाजगी हॉटेल होतें. येथें फराळ व विश्रांति एवढीच व्यवस्था होती. बायकांचाच कारभार सर्व. व्यवस्था टापटीपीची व अगदीं स्वच्छ. सगळीकडे शांत असें होतें. दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रिन्सिपॉल तावडे व आम्ही ऑबिगडन येथें मुंबईचे सेवानिवृत्त सिव्हिलियन सर हेन्री लॉरेन्स ह्यांच्या बंगल्यावर गेलो. ह्यांची सहा एकर जागा शांत वनामध्ये आहे. तींत लहानसा बंगला, छोटीशी मोटार, घरांत कामाला एकच बाई. सर साहेबांचें वय ७०, पण चांगले सशक्त आहेत. शेती, बगीचाचें काम, घरांतील काम दोघे पतिपत्नी करतात. त्यांचें सर्व पाहून माझ्या मनांत हजारों विचारांनीं काहूर उठविलें. उत्तम शरीरप्रकृति ह्या वयांत व शेती करण्याची धमक वयाच्या २३ वर्षांपासून ऐश्वर्यांत लोळलेल्या माणसाला. आम्हीच जर ह्यांच्या जागी असतों तर पोकळ ऐट करून किती मोठेपणाचे नखरे केले

असते ? आमच्या पोळी एटीच्या कल्पना जातील व मेहनतीने काम करू तेव्हांच भाग्योदय होणार आहे. आणि इंग्रजांची हीच वृत्ति आम्ही शिकायला हवी.

शेक्सपिअरची जन्मभूमि

अमो. अशा तऱ्हेने ऑक्सफर्ड संवून कविसम्राट शेक्सपिअरच्या जन्मस्थानी स्ट्रॅटफर्ड-ऑन-एव्हन येथे आलो. जेथे निसर्गाशी समरस होऊन लताकुंजात खेळून ज्यानी अत्यंत अद्भुत काव्य-नाटके निर्माण केली त्या गांवचे सृष्टिसौंदर्य काय विचारायचें ? शेक्सपिअरचें जन्मस्थान, मृत्युस्थान, त्याची शाळा वगैरे सर्व पाहिलें. येथे तो उभा असेल, वसला असेल, रात्रीच्या रात्री जागा राहून लिहिलें असेल असे विचार आले. पुनः तो जन्मावा, आपल्याला तो दिसावा असे वाटले. त्याच्या कविता व नाटके ह्यांतील वाक्ये आठवून, दुःखमिश्रित आनंदसागरांत मन पोहू लागले. त्यांच्या स्मरणार्थ एक मोठे थिएटर बांधलें आहे. प्रसिद्ध नाटके येथे होतात.

येथेही लहान लहान टुमदार बंगले आहेत. तेथे प्रवाशांची राहण्याची सोय होते. आमचा बंगला एका तरुण जोडप्याचा आहे; तो ६००-७०० रुपये मिळविणाऱ्या ऑफिसरच्या सरकारी बंगल्याप्रमाणे आहे. पुढें फुलबाग, मार्गे भाजीपाला वगैरे दोघांनी केला आहे. नोकर मुळीच नाही. उत्तम फर्निचर, तें मांडण्याची पद्धत, हातांनी विणलेले पडदे, व कानाकोपऱ्यांतील टापटीप पाहून गृहिणीचें कौतुक वाटले. नवरा बाहेर काम करतो व बायको घरांत, ४-५ पाहुणे ठेवून त्यांची सर्व बरदारीत ठेवते. झाडणें, पुसणें, स्वयंपाक, वाजारांतून सामान आणणें सर्व तीच करते; सर्व दिवसभर काम करून दोघांचीही पैसे मिळविण्याची हौस पाहून कौतुक करावेमें वाटले.

हिंदी विद्यार्थी परदेशांत काय शिकतात?

साउथपोर्ट : ऑगस्ट १९३६

परदेशी शिक्षण घेण्याकरिता दरसाल हिंदुस्थानच्या वंदरांतून शेंकडों विद्यार्थी बाहेर पडतात. एके काळी परदेशी डिग्रीला मान होता. परंतु ती स्थिति आतां बदलली आहे. रेल्वेवर किंवा खाजगी कंपनींतून मॅनेज्स्टर बी. एस्.सी., लंडन बी. एस्.सी. साठ रुपयांवर काम करण्यास तयार आहेत; पण नोकरी मागावयास गेलेल्यांशी फुकटची बात करायलाही कोणी तयार नाही. अशी ह्या “इंग्लंडला जाऊन आलेल्यांची” दुर्दशा पाहून कोणाचेंही अन्तःकरण कळवळल्याशिवाय राहणार नाही. दर वर्षी वर्तमानपत्रांतून हायकमिशनरचा रिपोर्ट प्रसिद्ध होतो. त्यांत विद्यार्थ्यांबद्दल पालकांना इषारा दिलेला असतो की, अतिशय हुषार विद्यार्थी असला तरच तो इकडे पाठवावा. तरी पण विद्यार्थ्यांची संख्या वाढतच आहे !

ह्या वर्षी आय. सी. एस.ला जवळजवळ ३५० विद्यार्थी बसले आहेत. त्यांपैकी फार झाले तर १० घेंतले जातील. बाकीच्या तीनशें चाळीस विद्यार्थ्यांचें पुढें काय होणार ? चारचार पांच पांच वर्षे इंग्लंडमध्ये राहून बीस-बावीस हजार रुपयांचा चुरा होतो. तेथून परत आल्यावर पन्नास रुपयेही मिळण्याची मारामार पडते. म्हणून असेंही वाटतें की, तेच रुपये घरीं बसून खाल्ले असते तरी देखील अधिक दिवस पुरले असते.

खर्चाचें प्रमाण

खरें पाहिलें असतां हिंदुस्थानच्या मानानें येथें अत्यंत महागाई आहे. उठतां बसतां पैसा लागतो. शिवाय लंडन हें पडलें मोहाचें गांव. यौवन, धन व अविचार ह्या तिन्ही गोष्टी असलेल्या मुलांना येथें जपून राहणें फार कठिण आहे ! दर महिन्याला मुलाला परदेशीं पैसा पाठवितांना आई-बापांना किती कष्ट पडत असतील, हें तरुण विद्यार्थ्याला त्याच्या डोळ्यावर इंग्लिश

मोहाचें पटल पडल्यामुळें दिसत नाहीं. असल्या महागाईच्या काळांत तो आणखी दुप्पट खर्च करून घरच्या मंडळींना व पर्यायाने आपल्याला दर क्षणीं दरिद्री करून घेत असतो.

माझ्या मते एका विद्यार्थ्यास अंदाजी खालीलप्रमाणें खर्च यावा :

खोलीभाडें दर आठवड्यास १ पौ. १५ शि. (यांत झाडझूड, दिवा-वत्ती, पलंग, चादर, ब्लॅकेट, टॉवेल व ह्यांची धुणावळ, साबण वगैरे सर्व गोष्टींचा समावेश होतो.); ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, बर्मिगहॅम, मॅचेस्टर येथें शिक्षण घेणाऱ्यास दुपारचें जेवण सोडून ब्रेकफास्ट, दुपारचा चहा व संध्या-काळचें जेवण, २ पौंड; दुपारचें जेवण १ शि.; चहा एक कप, फक्त २ पे.; रात्रीचें जेवण १ शि.; सिनेमा-नाटकाचा दर १ शि. ६ पे.; धोबी १२ कपड्यांना २ शि.; गरम सूट ३ शि. ६ पे.; नुसता गरम कोट २ शि.; किरकोळ वस्त्रे वगैरे रोज ६ पे.; किरकोळ दर पंधरवड्यास २ शि.

शाकाहारी बाँबे हाऊस

लंडनमध्ये हॅपस्टेड व गाँवर स्ट्रीट येथें विद्यार्थ्यास सुंदर हवाशीर जागा मिळते. हॅपस्टेड येथें एका गुजराथी गृहस्थांनीं बाँबे हाऊस म्हणून शाकाहारी पद्धतीचें वसतिगृह उघडलें आहे. तेथे दोन पौंडांमध्ये एका आठवड्यांत सर्व जेवणें व चहा मिळून व्यवस्थित राहतां येतें.

येथें कपडे लवकर धुवावे लागत नाहीत. हिंदुस्थानांतून आपल्या शिष्याकडून शिवलेले सर्व कपडे चालतात. कोणी हंसत नाहीं. येथें दुप्पट पैसे पडतात. खालीलप्रमाणें कपडे केल्यास चालतील.

१ रेनकोट, ३ गरम सूट साधे, १ गरम ओव्हरकोट, १ किमोना, ६ साधे शर्ट, २ गरम पुलोव्हर, शर्टवर घालण्याकरितां.

चैनीला पायबंद

विद्यार्थ्यांच्या हातांत जास्त पैसां असला म्हणजे साहजिकच इकडे तिकडे मन जातें. तेव्हां तोच अगदीं बेतानें पाठविला म्हणजे तो बहकणार कसा? आपल्याला दुरून कांहीं माहीत नसतें. दर पत्रांत मुलगा आपली पैशाची ओरड करतोच. आईबापांना वाटतें, लागत असेल जास्त, काय

नेम आहे ? पण येथे आल्यावर मुलाला रोज सिगारेट हव्यात ! एकदोन दिवसांनीं सिनेमा, नाटके, रेव्ह्यू हवेत ! हरतऱ्हेचे सूट, तीन साडेतीन रुपयांचा एक हातरुमाल, अशा हजारां चैनीच्या गोष्टी हव्यात. एकादा त्याच पैशांतून चोरून मोटार ठेवतो. विद्यार्थिदशेत मोटार कशास हवी ? स्वतःच्या घामाने पैसा मिळवावा व दहा मोटारी ठेवाव्यात. आयत्या पैशावर चैन करणें हें इंग्रजांचें तत्त्वच नव्हे. पण अशा तऱ्हेनें ऐटीने राहून सुदरीना वग करावयाचें असतें. येथें येणारी मुलें श्रीमंतांची असतात असा येथल्या लोकांचा समज असतो. येथील भयंकर जीवनकलहाला व पतिराज मिळविण्याला मुली कंटाळलेल्या असतात; तेव्हा सांवळ्या वरांना आपल्या जाळ्यांत त्या पटकन गुंतवून टाकतात; काळे विद्यार्थी व गौर कुमारी हातांत हात घालून फिरतांना पाहिलें म्हणजे हिंदुस्थानच्या तरुणांची कीव येते व ह्यांच्यामुळें देशाला भाग्यकाल कसा दिसणार असा विचार मनांत येतो.

सहकुटुंब पाठवा

ह्यांचें एकादे लहानगें बाळ वडिलांची साक्ष देत घरी असेल. एकादी निष्पाप युवती आपले पतिराज सुखरूप परत यावेत म्हणून अनन्यभावानें रोज देवास आळवीत असेल, मनांतून झुरत असेल तरी हे पाशवी वृत्तीचे पति इंग्लिश तरुणीशीं विलास करीत आहेत. हल्लीच्या पिढीपेक्षा मागील पिढीला समाजाचें, आईबापांचें भय असे व त्यांच्याकडून न आवडणाऱ्या गोष्टी टाळण्याचा प्रयत्न होत असे. पण हल्लीचें युग मुळी बेसुमार वागण्याचें आहे. ह्यांच्याशीं गांठ पडते ती थोडीच मोठ्यांची पडते ? मोलकरणी, कारखाना-फॅक्टरींत काम करणाऱ्या, कमी दर्जाच्या मुली ह्यांच्याशींच यांचा संबंध यावयाचा. ह्यांतीलच एकादी बायको होण्याचें दुर्भाग्य नशिबी यावयाचें. मग मात्र ह्या तरुणांचे हाल विचारूं नका. आईबापांना मरणांतिक यातना. नोकरी नच लागल्यास गोरी बायको करील ते हाल निराळेच. आमचा समाज ह्याला व तिचा समाज तिला टाकतो. अशी वटवाघुळाप्रमाणें दोघांची स्थिति होते. कोणतेंही विचारवंत राष्ट्र विद्यार्थिदशेंत तरुणांनीं स्त्रीलंपट व्हावें हें चांगलें असें म्हणणारच नाही. मग परदास्यपंकांत रतलेल्या हिंदुस्थानास तर तें अत्यंत घातक आहे यांत शंकाच नाही. ह्यावर एकच

तोड सुचते. ती ही की, शक्य असल्यास विद्यार्थ्याला लग्न करून बायकोबरोबर इकडे पाठवावे व दोघांनीही येथे शिकावे. तेही तशा लायक मुलालाच. सामान्य मुलें पाठवून पैशाचें नुकसान कोणीही करूं नये.

नीट विचार केला तर असें दिमून येईल की, इंग्लंडमधील शिक्षण त्यांच्या मुलांना मेहनती, स्वावलंबी व उत्तम नागरिक होण्यास शिकवितें. पैसे मिळविण्याकरितां तो वाटेल तें काम करील. नच कांही मिळाल्यास गरिबीनें राहील. पण त्याविरुद्ध आमच्या मुलांची स्थिति दिसते. समुद्रपर्यटन करून आला कीं, स्वर्गाला हात लागलेगें वाटतें. त्याचें सर्व राहणें महागाईचें होऊन बसतें. हिंदुस्थानांत परत गेल्यावर करमत नाही; नाच करावयास मिळत नाही, म्हणून जीव हळहळतो. स्वतःच्या घरांत त्याला सात्त्विक आनंद वाटत नाही व शारीरिक विनखर्चाचे व्यायाम घेण्यांत मोज वाटत नाही. म्हणून स्वदेशांत जायची वेळ आली तर दुःख होते. आणि ह्याचें कारण म्हणजे येथें मन मानेल तसें वागतां येतें. हे जें मी लिहिलें तें वरचेवर येथील विद्यार्थी व विद्यार्थिनी ह्यांच्याशीं संभाषण करून अनुभवाला आलें तेंच लिहिलें आहे. त्यांच्यांत राहून नीट निरीक्षण करूनच वरील मते ठरविली आहेत. व्यर्थ भरमसाट विधानें केलेली नाहीत.

मुलांनंतर मुली

आतां तर आपल्या मुलीही इकडे येऊं लागल्या आहेत. हिंदुस्थानी डिग्री मिळवून त्यांच्यांतही बेकारी वाढली, तेव्हां येथील एकादी डिग्री घेऊन थोडा जास्त पैसा व लौकिक मिळेल असें त्यांना वाटते. आजपर्यंत मुलें वाटेल तें करीत आलीं. परत गेल्यावर आपल्या बायका त्यांना अडाणी, नीरस वाटूं लागल्या, व त्यांनी त्यांची विटंबना केली. आतां हीच मुलींची मनःस्थिति झाली, तर नवल काय ?

मुलींच्या विचारांचें कांहीं नमुने :—

१. मी काळी कां झालें ह्याची मला चीड येते.
२. हिंदुधर्मांत जन्मले ह्याची मला लाज वाटते.
३. मला जन्मभर येथे राहण्यास आवडेल.
४. हिंदुस्थानी नवरे वाईट, अगदीं बायकोला जनावरासारखे

वागवितात. इतके पदार्थ खायला कशाला हवेत ? स्वयंपाकघरांत तिला राबवावयाची नुसती.

५. नमस्कार केल्यास हस्तांदोलनास हात पुढें येतो.

६. वर्ष सहा महिन्यांत स्वभाषा पार विसरते.

७. नाच पाहून करमणूक कशी करावी हें त्यांनाच माहीत, नाहीं तर आम्ही ! आपल्यात नाच रुढ झाले पाहिजेत.

८. आपलें जेवण फार वाईट, इंग्लिशांचें अन्न खाऊन काम करण्यास कशी तरतरी वाटते.

एका विद्यार्थ्यास म्हटले की, तुमच्यासारख्यांनीं येथें येणें फार वाईट, तुम्ही चांगल्या गोष्टी शिकत नाही. त्यावर तो म्हणाला, मध्यम वयाची माणसें आली की ती काहीच नवे घेऊं शकत नाहीत. त्यांची मनें पक्व झाली असल्याने त्यांच्यांतली ग्राहकशक्ति कमी झालेली असते. काळ्यांच्या लीला, इंग्लिश तरुणीचा सावळा गोंधळ, सतत पाहून व येथे दर माणशीं काय खर्च लागेल हें स्वतःच्या अनुभवाने ठरवून पालकांस सूचना देणें मला जहरीचे वाटलें, म्हणून हें लिहिले आहे. आपला देश रसातळाला पोहोचला असतांना त्याची काळजी न वाटतां आमची मुले इकडे अशा फंदांत पडतात हें पाहून कोणाला चीड येणार नाही ? ही स्थिति कशी सुधारेल व आपली तरुण पिढी चांगली कशी निपजेल याचा विचार हिंदुस्थानांतील पालकांनी, शाळांच्या चालकांनी आणि पुढ्यांनी करणे अगदी अगत्याचें आहे.

इंग्लंडमधील हिंदी विद्यार्थ्यांचे जीवन

[२९ सप्टेंबर १९३६ च्या केसरीच्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या लेखास उत्तर.]

(लेखक :--डा. गो. पां. काणे, लंडन)

आजकाल शिक्षणानिमित्त हिंदुस्थानांतून येथे येणाऱ्या विद्यार्थ्या-प्रमाणेच दोनतीन महिने युरोपची सफर करण्याकरितां महकुटुंब येणाऱ्या गृहस्थांचीही मग्न्या पुष्कळच वाढली आहे. परदेशगमनाच्या या वाढत्या संवयीमुळे होणाऱ्या खर्चापामून देशाला कितपत फायदा होतो याविषयी बहुजनसमाज साशंक असतो व इंग्लंडला जाऊन आलेल्या एकाद्या विद्यार्थ्याच्या अपयशाचा अथवा पैशाच्या उधळपट्टीचा फायदा घेऊन अशा सर्वच विद्यार्थ्यांवर टीका करण्याकडे प्रवृत्ति होत. त्यातूनच चारदोन महिने युरोपची यात्रा करून आलेल्यांना “मी सर्व परिस्थिति डोळ्यांनी प्रत्यक्ष पाहून मगच बोलतां आहे,” असा साळसूदणणाचा आव आणून वाटेल तशी भरमसाट विधाने करावयास संधि मिळते. विद्यार्थी वर्ग या टीकेकडे बहुशः फारसे लक्ष देत नाही; पण केसरीच्या ना. २९ सप्टेंबरच्या अंकात सौ सरोजिनीबाई देशपांडे यांनी “हिंदी विद्यार्थी परदेशांत काय शिकतात ?” या मथळ्याखाली, अत्यंत अनुदार व वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारा लेख लिहिल्यामुळे, वाचकवर्गाला या प्रश्नाच्या दुसऱ्या बाजूची जाणीव करून देण्याची जरूरी भासली व म्हणून हें उत्तर केसरीत प्रसिद्ध करण्यासाठी पाठवीत आहे.

दर वर्षी सुमारे १,००० नवीन हिंदी विद्यार्थी येथे येतात. यंदां आय. सी. एस्. परीक्षेसाठीं ३५० विद्यार्थी बसले होते खरे; पण याचा अर्थ ते सर्वच त्या परीक्षेत मिळणाऱ्या यशावर अवलंबून होते असा नाही. सायन्स, कायदा, अर्थशास्त्र अशा विषयांचा अभ्यास करण्यासाठीं ते आले असतां, वय नियमापेक्षां कमी असेल तर खडा टाकून पाहावा या दृष्टीनें पुष्कळसे ‘आय. सी. एस्.’ परीक्षेस बसतात. नवीन नियमाप्रमाणें लंडनमध्ये

भरती करण्यांत येणाऱ्या उमेदवारांची संख्या कमी झाल्यावर आपोआपच निवळ या परीक्षेकरितां येणाऱ्यांची संख्या कमी होईल.

हल्लीं सायन्समधील निरनिराळ्या उपशाखांतील बी. एससी. व त्याहून उच्च पदव्या मिळवू इच्छिताऱ्यांची संख्या वाढली आहे. रसायनशास्त्र, वैजिक, वैद्यकीय, इजिनिअरिंग (मेकॅनिकल व सिव्हिल) वगैरे विषयांत हिंदुस्थानांत शिक्षण मिळण्याची पुष्कळ वर्षे उत्तम सोय आहे. पण तेथे बहुतेक जागीं फार थोड्या विद्यार्थ्यांस प्रवेश मिळत असल्यामुळे, साधारण बुद्धीच्या पुष्कळ जिज्ञासूंची निराशा होते. या वर्गातील कोणीही, पैशाचे पाठबळ असल्यास इंग्लंडमध्ये येऊन आपलें शिक्षण पुरें करूं शकतो. तसेंच “ विलायतेंत जाऊन आलेल्या माणसाची किंमत जास्त ” अशी जी कल्पना दुर्दैवानें अजून प्रचलित आहे, त्यामुळे थोड्या फार कुशाग्र बुद्धीच्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला, हा ‘ माननीय ’ टिळा लावून घेण्याची इच्छा होणें अगदी नैसर्गिक आहे. या आकांक्षेमध्ये बहुधा पालकही भागीदार असल्यामुळे खचित द्रव्याचें योग्य फळ न मिळाल्यास त्याचा दोष केवळ मुलाच्या माथीं मारणें अगदीं अयोग्य आहे.

सौ. देशपांडे यांच्या लेखांत लंडनमधील महागाईचें वर्णन असून नंतर आवश्यक खर्चाचें प्रमाण काय असावें याविषयी काहीं आंकडे आहेत. हें अंदाजपत्रक बहुतांशी चुकीचें आहे. ऑक्सफर्ड व केंब्रिज येथें सकाळची न्याहारी, दुपारीं चहा, रात्रीं जेवण व खोलीभाडें याकरितां आठवड्याला दोन पौंड धरले आहेत. वरील दोनही ठिकाणीं विद्यार्थ्यांना विशिष्ट घरांतच राहावें लागतें व आठ नऊ आठवड्यांच्या एका टर्मला खोलीभाडेच १२ ते १६ पौंड असतें. लंडनमधील बॉम्बे हाऊसमध्ये आठवड्याला दोन पौंड दिल्यास दुपारचें जेवण व चहा मिळत नाहीं. बाहेर हॉटेलांत कोठेही स्वच्छ व पोटभरीचें जेवण दीड शिलिंगाचे खालीं मिळणार नाही; बहुतेक दोन शिलिंगच पडतील व शिवाय वर ‘टिप्’ द्यावी लागेल ती वेगळीच. लंडन एवढें अफाट शहर आहे कीं, शनिवारी रविवारी दोनतीन मित्रांना भेटावयाचें झाल्यास बस अथवा ट्यूब रेल्वेमध्ये दोन शिलिंगपर्यंत केव्हांच खर्च होऊन जातो. दर पंधरवड्यास किरकोळ दोन शिलिंगांचें अंदाजपत्रक आहे. यांत स्टेशनरी, पोस्टेज,

हजामतीचें सामान, साबण वगैरे फक्त आवश्यक गोष्टींचा समावेश करावयाचें म्हटलें तरी तें अगदी अशक्य आहे. कपड्यांच्या बाबतीतही त्यांनी दिलेल्या सूचना पुष्कळशा अव्यवहार्य आहेत. हिंदुस्थानांत तयार करवून आणलेले शर्ट येथें वापरतां येतात. पण कोणत्याही गांवठी शिष्याने शिवलेला गरम सूट येथील पद्धतीपेक्षां अगदीच चमत्कारिक असतो, हें तत्काळ लक्षांत येतें व सभ्यतेमुळें लोकांनीं निरखून पाहिलें नाहीं अथवा तेथील लोक उघडपणें हंसले नाहींत, तरी ते कपडे वापरणाऱ्याला आपल्या पोषाखांत कांहीं तरी चुकत आहे अशी सारखी जाणीव उत्पन्न होऊन अस्वस्थता वाटते. याचा परिणाम, हिंदुस्थानांतून आणलेले कपडे फुकट जाऊन, दुष्पट खर्च करून येथें नवीन बनवून घेण्याकडे होतो. ज्याला स्वस्त कपडेच घ्यावयाचे आहेत त्याचेकरितां ‘पन्नास शिलिंग टेलर्स’ वगैरे शॉकडों दुकानें आहेत. हिंदुस्थानांतील पैरण व डगला वापरण्यास येथें कायद्यानें बंदी नाहीं. पण फारसें कोणी वापरीत नाहीं याचें कारण लोकांमध्ये उगाच कुतूहल वाढून त्रास होतो. तीच गोष्ट इतर कपड्यांचे बाबतीत.

वर उल्लेख केलेल्या लेखांत विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक जीवनांतील अडचणीविषयी पूर्ण बेफिकिरी दाखवून त्यांच्या वागणुकीविषयी वाईट ग्रह पसरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सहकुटुंब अथवा चारदोन मित्रांबरोबर आज बर्लिन, उद्यां व्हिएन्ना, परवां पॅरिस, पुढील आठवड्यांत लंडन, अशा रीतीनें हिंडणारांना दोनतीन वर्षे एकलकोंडेपणानें राहावें लागणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या मनःस्थितीची काय कल्पना ? प्रथम येथे यावयाच्या वेळी तो बहुधा २० ते २२ चे दरम्यान असतो. आई, बाप, भावंडें यांनीं भरलेल्या घरांत अथवा मित्रांचे परिवारांत कंठलेले सुखाचे दिवस मोडून एकदम निरनिराळ्या रिवाजाच्या व स्वभावाच्या लोकांमध्ये त्याला मार्ग काढावयाचा असतो. एकादे दिवशीं कंटाळा आला, अथवा मन प्रसन्न नसलें तर मोकळेपणानें बोलावयास विश्वासाचें मनुष्य मिळावयाचीही लंडनसारख्या बकाली शहरांत अडचण. तेव्हां नाच करावयास शिकून अथवा आठवड्यांत एकाद दुसरा सिनेमा अथवा नाटक पाहून मानसिक शीण घालविण्याचा प्रयत्न त्यानें केला तर त्यास दोष कां मिळावा ? एकाद्या इंग्रज मुलीचे हातांत

हात घालून हिडणारा हिंदी तरुण दिसला की त्याचे मनांत वैवाहिक व अनैतिक विचारच असणार ही कल्पना काढावयास काय आधार? मुलाला पैसेच जास्त पाठविले नाहीत म्हणजे तो नाटक-सिनेमाला जाईलच कसा हाही चुकलेल्या विचारसरणीचा एक निदर्शक मासला आहे. खाणे, पिणे, विश्रांति, करमणूक याची मनुष्यप्राण्याला जरूरी आहे. त्याचें साधन नसलें तर एक वेळचे जेवण कमी करून अथवा अन्य मार्गांनी पैसे वांचवून ती उणीव दूर करण्याचा तो खास प्रयत्न करील. अशा विद्यार्थ्यांना, सहा-ध्यायांजवळून कजें काढून त्यांनाही संकटांत पाडण्याखेरीज दुसरा मार्ग राहात नाही. दर वर्षी सुटीकरितां इतके हिंदी अधिकारी येथें येतात. पण येथें आल्यावर चार विद्यार्थ्यांना चहाला अथवा जेवावयास बोलावून त्यांच्या अडचणी असल्यास निवारणें, नवीन ओळखी देणें या गोष्टी करण्याची जरूरी आहे असें वाटणारेसुद्धां हातांचे बोटावर मोजण्याइतकेच सांपडतील. प्रत्यक्ष कांहीं करणारे विरळाच.

हॅम्पस्टेड अथवा गॉवर स्ट्रीटमध्ये राहून स्वस्तांत सर्व होते असाही एक मार्ग सौ. देशपांडे यांनीं सुचविला आहे. केवळ येथील युनिव्हर्सिटीची पदवी पदरांत पाडून त्या भांडवलावर हिंदुस्थानांत मोठी नोकरी मिळविण्याची ज्यांची इच्छा आहे, त्यांना हा मार्ग योग्य आहे. पण परदेशगमनाचा मुख्य उद्देश निरनिराळ्या लोकांशी संबंध यावा, त्यांचे रीतिरिवाज, भाषा, काम करण्याची पद्धति वगैरेंची माहिती व्हावी व अनुभव वाढावा, हा असेल तर येथें येऊन हिंदी लोकांमध्येच राहणें, त्यांच्या मध्येच हिडणे, इंग्रजी शक्य तेवढे कमी बोलणें या विचारांनीं तो कसा साध्य होणार? व तेथील लोकांचें आदरातिथ्य स्वीकारावयाचें, त्याची योग्य फेड करावयाची व अशा तऱ्हेनें आपल्या देशाविषयी आदर वाढवावयाचा तर त्याकरितां होणाऱ्या खर्चाबद्दल कुरकुरून काय उपयोग? हालअपेष्टांतून झगडून, काटकसरीनें राहून विद्याभ्यास पूर्ण करणाऱ्या हुषार विद्यार्थ्यांचें कौतुक कोणाला नाही? पण प्रत्येकानें तशा पद्धतीनेंच राहणें जरूर आहे असें समजस मनुष्य खास म्हणणार नाही. इंग्रज स्त्रीचे मोहांत मुलां पडून नये म्हणून त्याचा विवाह करून पत्नीसमवेत येथें पाठविण्याचा जो उपाय सुचविला आहे तो असाच 'और' आहे. जेथें एकट्या मुलाचा येथील

खर्च भागविणे पालकांना जड जातें, तेथें त्याचे बायकोलाही पाठविण्यास लागणारे पैसे कोठून आणावयाचे, तें सो. देशपांडे यांनीं दर्शविल्यास बरें होईल. आमची हिंदी संस्कृति श्रेष्ठ व अलीकडचे तरुण अगदीं फुकट गेले अशा तऱ्हेची आरोळी मारण्याचा हिंदुस्थानांत हल्ली प्रघातच पडून राहिला आहे. पण हें श्रेष्ठत्व केवळ पूर्वजांच्या थोरपणावर आणि मोह पाडण्यासारख्या गोष्टीपासून दहा हात दूर राहूनच राखले आहे की काय अशी एकादे वेळी शंका येते. नाही तर अशा ‘श्रेष्ठ’ वातावरणांत वाढलेला तरुण मोह अथवा अविचार यांच्या पहिल्या फटकाऱ्याबरोबर गारद होतो. तेव्हां आमचे सामाजिक वातावरणांत कोठें तरी चुकतें आहे असें अनुमान काढणेच जास्त सयुक्तिक वाटतें.

लेखाचे शेवटीं येथील हिंदी विद्यार्थिनीचे विचाराचे मासले देण्यांत तर सो. देशपांडे यांनीं विपर्यासाची सीमाच गांठली आहे. हिंदुधर्मांत जन्मल्याची लाज वाटणारी, विलायतेंत कायम राहण्याची इच्छा धरणारी अथवा स्वभाषा व चालीरीती विमरणारी एकही विद्यार्थिनी प्रस्तुत लेखकाच्या अथवा त्याच्या स्नेह्यांच्या दोन वर्गांच्या वास्तव्यांत आढळण्यांत आली नाही. वर्ण काळा असल्यास हिंदुस्थानांत विवाहाच्या वावतीत किती त्रास होतो ही जाणीव असल्यामुळें त्यांना तेथें जेवढी चीड येते, त्यापेक्षां येथें खास जास्त येत नाही. येथील स्त्रीस्वातंत्र्याचा फायदा घेऊन पुरुष-वर्गांत मनमोकळेपणानें हिडण्या फिरण्यास विद्यार्थिनीना मंकोच वाटत नाहीसा होतो. एवढाच कदाचित् आक्षेप घेतां येईल. पण हें स्वातंत्र्य लाभदायक अथवा तोट्याचें आहे याविषयी मतभेदाला जागा आहे.

येथें येणारा प्रत्येक हिंदी विद्यार्थी सद्गुणाचा पुतळा असतो असें म्हणण्याचा माझा हेतु नाही. एकाद्याचे हातून मधून मधून चुका होतात, पैशाचा दुरुपयोग होतो हें खरें आहे. पण पडलेल्याला आणखी एक थोडा मारणें महानुभूतिनिदर्शक खास नाही. यूरोप हें आज सान्या जगांतील राजकारणाचें माहेरघर आहे. त्यामुळे इकडे येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या आणखी कांही वर्षें तरी वाढती राहणार याविषयी शंका नाही. येथील राजनीति, समाजसंस्था, वर्गैरेचें अवलोकन करून हिंदुस्थानांत परत गेल्यावर आपल्या अनभवाचा भरपूर फायदा देशवांधवांना देण्यांत किती विद्यार्थी नत्पर असनात याचा

विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थानांत पदवीपर्यंतचें शिक्षण घेऊन नंतर एकदोन वर्षे प्रत्यक्ष संशोधन अथवा धंदा करावयाचा आणि मग येथें यावयाचें ही जी नवीन प्रथा रूढ होत आहे, तिचा परिणाम जास्त अनुभवी व विचारशील तरुण येथे येण्यांत होऊन खर्च झालेल्या पैशाचा फायदा हिंदुस्थानांत वाढत्या प्रमाणांत होत जाईल. स्वदेशास परत गेल्यावर चांगल्या नोकरीची फारशी आशा नसतांना परदेशांत येऊन विविध प्रकारचें प्रात्यक्षिक शिक्षण घेण्याची अहमहमिका हिंदी विद्यार्थ्यांत उत्पन्न झाली आहे ती स्वदेशाभिमानामुळेच. या वृत्तीचा फायदा घ्यावयाचा असेल तर केवळ टीका करण्याचा प्रघात सोडून देऊन विद्यार्थ्यांच्या अडचणी समजावून घेणें व त्यांचेकडे सहानुभूतीने पाहणें या मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. नाही तर जुन्या व नव्या पिढीतील तेढ कमी न होतां वाढतच जाईल.

इंग्लंडांत मुलांची काळजी

न्यू-कॅसल-अपॉन-टाईन (इंग्लंड)

सप्टेंबर १९३६

आज रस्त्यांतून खेळणारी, फुलपांखरांच्या वरोवर निष्काळजीपणानें बागडणारी मुले, कालांतराने आपल्या राष्ट्राचे आधारस्तंभ होणार, आणि म्हणूनच सुधारलेलें स्वतंत्र राष्ट्र त्यांची काळजी कशी घेतें हें खालील उदाहरणांवरून कळून येईल.

एक दिवस मी हाइड पार्कमध्ये दुपारी तीनच्या सुमारास वसलें होतें. माझें लक्ष रस्त्यावरील पोलिसाकडे गेले. ही वेळ मुलांना बागेमध्ये ढकल-गाडीत घालून खेळविण्याची होती. त्यामुळे साहजिकच रस्त्यावर वायका-मुलांची गर्दी होती. रस्ता ओलांडावयाच्या जवळपास दुरून जरी ढकल गाडी दिसली, तरी ती जाण्यास, प्रथम त्या बाजूची वाहतूक तो बंद करी. अशा किती तरी गाड्या गेल्या व तेवढ्या वेळां पहिल्यांदा ह्या गुबगुबीत वाळांना

पोलिस जाऊं देई. मी म्हटले, पहा, पोलिस देखील ह्यांची काळजी किती घेतो. मुलें व मित्रया यांची काळजी प्रथम हा त्यांचा नियमच आहे मुळीं.

मुलांना दूध

दुसरी गोष्ट दुधाची. दूध हे राष्ट्राचें बलसंवर्धक अन्न म्हणून त्याची किती उत्तम व्यवस्था केलेली आहे. गायी सगळी ठेवून, त्यांचे दूध नीट तपासून, काहीही भेसळ न करता, अगदी ताजे मिळावे, महाग न व्हावे व प्रत्येक मुलाला दूध मिळावे, म्हणून, अशी उत्तम व्यवस्था ‘मिल्क मार्केटिंग बोर्ड’ नांवाची संस्था करित आहे. आणि अशा तऱ्हेने उत्तम दुधाचा पुरवठा सर्व देशभर केलेला आहे. रस्त्यावर जागजागी पुष्कळ दूध प्या अशा जाहिराती भितीवरून लावलेल्या आहेत. घालून मकाळीं अकरा वाजतां मुलांना दूध पाजण्यांत येतें. ज्यांना पैमे देणे शक्य आहे ती मुलें दुधाबद्दल रोज अडीच पेनी देतात. गरीब मुलांना फुकट दूध देण्यांत येतें.

मुलांची शारीरिक तपासणी फुकट होतें. किडके दात काढून घेणें, इतर रोग बरे करणें वगैरे गोष्टी दवाखान्यात फुकट होतात. आईबापांना परवडत असल्यास धर्मादाय पेटीत त्यांनी पैमे टाकावे, शिवाय गरीब मुलांकरितां हॉलिडे-हॉम्स असतात. ज्यांच्या आया कामाला जातात, अशांचीं मुलें सांभाळण्याची सोय धर्मादाय संस्था करित असतात. असली एक संस्था लंडनच्या ईस्ट एंडमध्ये मिस म्यूरिणल लिमिटेड ह्यांना चालविली आहे; ती मी पाहिली. सेंट अँड्र्यूज हॉस्पिटलमधील लहान मुलांचा वाड पाहिला. आजारी मुलांची किती उत्तम शुध्दता तेथें होतें. ती मुदूढ व्हावीत म्हणून प्रत्येक जण कसा मनापामून प्रयत्न करित असतो.

एका समुद्रकांठच्या गांवांत, लहान मुलाकरितां ‘डे नर्सरी’ आहे. अशा गांवीं आईबाप मुटीकरितां येतात. त्यांना जागजागी लहान मुलें घेऊन जाणे त्रासाचें असतें व मुलाचेंही हाल होतात. म्हणून त्यांना सांभाळण्याकरितां बरील जागा केलेली आहे. एका तासाला दोन पेनी पडतात. तेथे त्यांची उत्तम व्यवस्था होतें. गिपोटावरून अमें दिसलें कीं, दर वर्षी चार ते पांच हजागपर्यंत मुलें येथें येऊन जातात. अशी सोय असली म्हणजे लहान मुलावाळांच्या आईला थोडें तरी स्वस्थ चित्तानें इकडे

तिकडे जातां येतें. मुलांना वयाच्या चौदा वर्षेपर्यंत सक्तीचें फुकट शिक्षण दिलें जाते. शाळेलापून तीन मैल लांब राहणाऱ्या मुलांना कौटी कौन्सिल शाळेंत व घरी फुकट पोहोचविणें. आणि म्हणूनच सर्व राष्ट्र सुशिक्षित झाले आहे. ह्या शिक्षणाचा जागोजागी अनुभव येतो. प्रत्येक माणसाला शिक्षण हें अवश्य आहे. त्याशिवाय 'मुकी विचारी कुणी हांका' अशी स्थिति होते येथें थंडी असो वा पाऊस असो, मूल बाहेर फिरवून आणतातच. घरे लहान असल्यामुळे विचारे मूल घरात कटाळते. फिरवून आणण्याचें काम आई किंवा बाप, जो कामावर जात नसेल तो करतो (वरील सर्व गोष्टी बहुजन समाजाबद्दल आहेत.) येथे नोकर जवळजवळ कोणाकडे नसतातच. स्वतःच सर्व काम करावे लागते.

मुलांकरितां संग्रहालयें

मुलाची मानसिक उन्नति व्हावी म्हणूनही राष्ट्राचे दीर्घाद्योग आहेत, ह्याची एकदोन उदाहरणे :—

लंडन येथे साऊथ केन्सिंग्टनमध्ये, शास्त्रीय पदार्थविज्ञान संग्रहालय आहे. त्यांत मुलांना शास्त्रीय उपकरणांशी वाटेल तसे खेळू देतात. उपकरणांशी खेळतांना एकाद्याची मोडतोड झाली तरी हरकत नाही, पण मुलांनी खेळावें, प्रश्न विचारावे व आपल्या ज्ञानांत भर घालावी.

इंद्रधनुष्य कसे होते, सूर्य व चंद्रग्रहणे कशी होतात, पहिल्या काळी लोक वेळ कसा समजत असत, वर्गरेसंबंधी सर्व तऱ्हेच्या यत्राचे हुबेहूब नमुने तेथें ठेविले आहेत. एका जागी पहिल्याने मनुष्य रानटी होता, अगांत वस्त्र न घालता प्रत्येक वस्तु पाठीवर, खाद्यावर घेऊन जात असे, मग हळूहळू एक एक कल्पना आली आणि मग गाडी, घोडा, सायकली, मोटार व आतां तर काय विमानें देखील निघाली. ह्या सर्व गोष्टींचे हुबेहूब नमुने किती सुंदर नट्टेने मांडले आहेत.

अगदी पहिली जहाजे, आगगाड्या, मोटारी व विमाने वर्गरे अगदी हल्लीची साधने हीही ठेविली आहेत.

प्राचीन काळीं ह्यांचे पूर्वज मोठ्या अफाट सागरातून, लहानग्या

जहाजांतून परदेशीं गेले, आणि त्यामुळेच अचाट साम्राज्यपद त्यांनी मिळविलें. त्याच शुभशकुनाच्या जहाजांचे मोठमोठे फोटो तेथे टांगले आहेत.

वाफेचीं इंजिने, विजेच्या आगगाड्या, यांत्रिक युगांतील अलीकडचे आश्चर्य म्हणजे अमेरिकेस जाण्याचें ‘क्वीन मेरी’ जहाज, ह्यांचेही तन्ततन्हेचे लहानमोठे नमुने ठेविले आहेत. मुले ह्याची कळ फिराव, त्या चाकाला हाळीव, तर हे इंजिन चालीव अशी साग्वी गडबड करताना पाहून मजा वाटे. ही साधने ज्यानी हजारों रुपये खर्चून ठेविली त्याच्या दूरदृष्टीचें कौतुक वाटले. वाळपणापासून अशी सध मिळाली तर पुष्कळ सर जगदीश व मी. व्ही. रामन् आपल्या देशांत कां नाही निपजणार ? तसेच ग्ल्यासगो येथील पदार्थविज्ञान संग्रहालयांत पण आहे. ग्ल्यासगो जहाजे वाधण्याकारितां प्रसिद्ध आहे. तेव्हा आरंभी जहाजे कशी होती ? नंतर सुधारणा कशा होत गेल्या ? अमेरिका, कॅनडा, हिंदुस्थान ह्या देशांत ती कशी पुरविली जातात ? ह्याचें वळखिलीत वर्णन जणू सुवर्णाक्षरात येथे कोरून ठेविले आहे. खरेंच, हें सर्व पाहून मुलाची मने देशाभिमानाने उचंबळून कां नाही येणार ?

आज तारीख १० सप्टेंबर १९३६ रोजी न्यू-कॅसल-अपॉर्न-टॉर्न येथे टाईन नदीवर तीन (Destroyers) विनाशिका पूर्वेकडील भूमध्य समुद्रावर काम करून आल्या होत्या. येथे त्या आणण्याचा मुख्य हेतु हा आहे की, सर्व लोकांना त्या बघावयाला मिळाव्या; व सरकार देशाच्या संरक्षणासाठी काय काय करते, ते लोकांनी पाहावे. जिब्राल्टर येथे अशा बोटी दिसल्या पण त्या आपल्याला कोण दाखवितो ? तेव्हां आम्हास आज साहजिकच हा बघण्याचा योग आला. ह्या बघण्यास मुलाची खप गर्दी झाली होती. तीं वाटेल तेथे जात, यंत्राना हात लावीत व अधिकाऱ्यांना प्रश्न विचारून भंडावून सोडीत. अधिकारीही जातपणाने त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देत. ह्याच मुलांतून कालांतराने एकादा मोठा अँडमिरल व्हावयाचा, एकादा नेल्सन व्हावयाचा. उलट पक्षी या घाम्ब्रीय विचारगम समर्पक उत्तर न मिळाल्यास हा लहानसा कोव जागच्या जागी खुरटून जावयाचा !

ह्या विनाशिका त्यांजवरील अधिकारी ह्यांचें स्वागत येथील लॉर्ड मेयॉरने फार उत्साहाने केलें. बोटी टाईन नदीवर आल्याबरोबर दुडुभिनाद झाला. खुद्द लॉर्ड मेयॉरना लंडनला महत्त्वाचें काम असल्यामुळे, डेप्युटी

लॉर्ड मेयॉर ह्या विनाशिका पाहण्यास गेले. एकशेचाळीस अधिकारी व खलाशी ह्यांना मेयॉरने मोठी चहापार्टी दिली. शहरांतील सर्व सिनेमा-नाटके ह्यांना फुकट पाहण्याची व ट्रॅम, वसेस, सार्वजनिक आंधोळीच्या जागा, क्लब व मेसमध्ये फुकट राहण्याची परवानगी देण्यांत आली होती.

खलाशांचे आयुष्य नेहमी समुद्रावर जावयाचे. तेव्हां ह्या लढाऊ जहाजांच्या लोकांना शहरांत आल्यावर कशा सवलती मिळतात हें राज्य-कर्त्यांच्या देशांतच पाहण्याची मौज आहे. म्हणतात ना, 'गजा बोले व दळ हाले.' ही ह्यांची गोष्ट झाली. आपलें काय असा विचार मनांत येतो साधें दूध तरी आमच्या मुलांना कसदार मिळतें काय ? स्वस्त दूध मिळण्या-कडे सर्वांचा ओढा. विचाऱ्या गवळ्याला हें परवडते किवा नाही ह्याचा कोणी सहृदयतेने विचार करतो काय ? दुधाचा प्रश्न मुटावयाचा असल्यास म्युनिसिपालिटीनेच हे कार्य अंगावर घेतले पाहिजे. म्युनिसिपल शाळांतून सर्व मुलांना पावशेर दूध पाजलें पाहिजे आणि म्युनिसिपालिटीने मनावर घेतलें तर ह्या गोष्टीस फारसा वेळ लागणार नाही. महिलांच्या सर्व संस्था-तूनही ह्या गोष्टीचा अवश्य विचार व्हावा. चागल्या गोष्टीला आरंभ प्रथम थोड्या प्रमाणांतच होतो. पण तोच पुढे जगभर पसरतो.

आंतरराष्ट्रीय स्त्रीसंघ परिषद

सुरिक—ऑक्टोबर १९३६

परिषदेस प्रयाण

लंडनहून १० बायका व्हिक्टोरिया स्टेशनवरून परिषदेश जाण्यास निघाल्या. ही परिषदेची सफर Hickie, Tourist Office for Yugoslavia, 25, Cockspur Street, London ह्या कंपनीने काढली होती. लंडन येथून २३ सप्टेंबरला निघण्यापासून ते परत लंडनला ११ ऑक्टोबरला

गोहोचेपर्यंत, कंपनीचा एक विश्वासू गृहस्थ आमच्याबरोबर होता. त्यामुळे कांहींच काळजी नव्हती. ह्यावद्दल लागणारे ३५ पौंड आगाऊ भरले होते. ह्यांत हॉटेलची, बोटीची, आगगाडीची व जेवणाखाण्याची सर्व व्यवस्था व त्या खर्चाचा समावेश होई. सभेच्या जागी व सर्व मोठमोठ्या समारंभास मोटारीतून नेणे—आणणे वगैरे सर्व सुयंत्र होई. सर्व जागी कंपनीने अतिशय उत्तम व्यवस्था केली होती. प्रत्येकींजवळ अमक्या वेळेस, अमक्या गांवी उतरणे, अमक्या हॉटेलमध्ये जाणे वगैरे सर्व माहिती छापून कागद दिले होते. लंडनमधील व्हिक्टोरिया स्टेशनवर आगगाडीचे डब्यांवर International Council of Women Conference ची लेबलें फडकत होती. प्रत्येकाचा नंबर, वसण्याच्या जागी होता. तशीच सर्व उत्तम सोय Karl Alexander ह्या जहाजावर पण होती.

आमचा मार्ग, डोव्हर, कॅले, फ्रान्स, स्वित्झर्लंड, इटली व नंतर अँड्रियाटिक समुद्रांतून होता. मध्यं व्हेनिसला एक दिवस राहून सर्व महत्त्वाची ठिकाणे दाखविलीं आणि नंतर अँड्रियाटिक समुद्रांतून बोटीने Dubrovnick (युगोस्लाव्हिया) पर्यंत प्रवास झाला. जागोजागी बंदरांवरून आणखी सभासद बोटीवर चढत. एवढें प्रचंड जहाज परिषदेच्या सभासदांनी अगदीं फुलून गेलें. सगळ्यांत ग्रेट ब्रिटनच्याच सभासदांची संख्या (९०) जास्त होती. झेकोस्लोव्हाकियानांचेही प्रमाण बरेंच होतें. त्यांचीही अशीच मोठी पार्टी मिळून आली होती.

आफ्रिका, पीलंड, फिनलंड, लाटव्हिया, अमेरिका, पेरू, न्यू झीलंड वगैरे जगाच्या सर्व भागांतून स्त्रिया आल्या होत्या.

आमच्या ग्रेट ब्रिटनच्या पार्टीतील थोड्याशा वायका अविवाहित, तर बऱ्याचशा विवाहित व ज्यांनीं लढाईमध्ये आपला पति किंवा मुलगा देशाकरिता बलिदान दिला आहे, अशा थोरामोठ्यांच्या वायका होत्या. ४-५ वर्षे, सतत पुष्कळ जणींनीं शिपायांची शुश्रूषा किंवा स्वयंपाक, शिवण, वगैरे हरत-हेचीं कष्टाचीं कामे लढाईच्या वेळीं केलेलीं आहेत. समाजसेवेस आरंभ लढाईच्या निमित्तानें झाला. आणि खरें पाहिलें तर दुःखी जिवाला समाजसेवेपरतें विरंगुळा पाडणारें आणखी दुसरें चांगलें काम कोणतें ?

Victorian Delegation Lead the Younger Generation

अशा ढोबळ अक्षरांत इंग्लिश वृत्तपत्रांनीं त्यांची स्तुति केली होती. ह्या जुन्या पिढीतील इंग्लिश बायका स्तुतीस योग्यच आहेत. एक तर बोलण्या-वरून, त्यांचें वैवाहिक जीवन सुखी दिसलें. फारसे घटस्फोट ऐकले नाहीत. मुलांवाळांचें नीट संगोपन करून, घरकाम करून त्यांनी लढाईत अत्यंत मदत केली.

शिवाय इतक्या वयानंतर त्यांची तरतरी दांडगी. सकाळी ९ ला सभेस जाण्यापूर्वी रोज समुद्रावर पोहणें, व सभेनंतर देखाव्याचे फोटो घेणे त्यांना इतर राष्ट्रांची राजकारणे, सामाजिक स्थिति वगैरेची माहिती खूप असे.

त्याचप्रमाणे झेकोस्लोव्हाकियाच्या बायका पण चांगल्याच हुषार वाटल्या. हिंदुस्थानवद्दल तर त्यांना अत्यंत आस्था व सहानुभूति; गांधीजी, टागोर व ताजमहाल हे तर सर्वतोमुखी असत.

खरें पाहिलें तर बहुतेक सभासद स्त्रिया एकोपेक्षां एक वरचढ शिकलेल्या व समाजकार्य नेटाने करणाऱ्या अशाच होत्या.

कांहीं बायकांची लायकी व शिक्षण

कुमारी अँनी ख्रिस्तिचः—ग्रेट ब्रिटन, डेली एक्सप्रेसच्या १० वर्षे संपादक, बेल्जम व बाल्कनमध्ये युद्धाच्या बातमीदार, हल्लीं बहुतेक प्रमुख वृत्तपत्रांच्या बातमीदार. अमेरिकेंत व ग्रेट ब्रिटनमध्ये खूप व्याख्यानें दिली. ह्या बहुतेक विमानानें प्रवास करतात, इतकी त्यांना कामें असतात.

फरोकन् फॅनी उल्फबेकः—डेन्मार्क. Government Technical Adviser to the International Labour Conference at Geneva in 1926.

Member of the Board of the Danish Committee against the Traffic in Women & Children.

कुमारी विनिफ्रेड् क्रिड्—कॅनडा. Convener of International Council of Women's Education Committee, Migration Committee. Dean of Women's College at Queens University, King's Town. Member of the Canadian Government Delegation to the Disarmament Conference, 1932.

२६ तारखेस रात्री ८ वाजतां वोट डुबरव्हनिक येथें पोहोंचली. स्वागतार्थ युगोस्लाव्हियाच्या राष्ट्रीय पोषाखात बायकांचा मेळा सज्ज होता सर्वांच्या तोंडावर स्मित झळकत होतें. गोन्पावान रंगोबेरगी पोषाखांतील मुली फारच रमणीय दिसल्या. अध्यक्ष लेडी अँबरडिन याना हाग्नुरे अर्पण केल्यावर भराभर मोटारी आपापल्या नियोजित स्थळी गेल्या

यूगोस्लाव्हियाची साधारण माहिती

सर्बिया, वाँसनिया, हर्ट्झगोनिया असे भाग मिळून यूगोस्लाव्हिया हें नांव नुकतेंच पडलें आहे. हाही देश पाग्नंत्र्याच्या गृंखलेंतून व मोठमोठ्या गडांतरांतून गेलेला आहे. रोमन्, हगेरियन् व टर्क्सचें हद्यांवर वरींच वर्षे राज्य होतें. आतांच कोठें हद्याला स्वातंत्र्य लाभले आहे. तरी पण देशांत नवी विटी व नवें राज्य असल्यामुळें तितकी शांतता लाभलेली नाही. हत्लीचा राजा पीटर हा १४-१५ वर्षांचा आहे. त्याचे वडील अलेक्झांडर पराग्समध्ये असतांना दोन वर्षांपूर्वी कोणी अत्यावाच्याने त्यांचा खून केला. पीटर इंग्लंड मध्ये शिकत होता. त्याला आणून राजा केले. राज्यकारभार त्याचा काका पॉल हा बघतो.

बेलग्रॅड ही राजधानी व डुबरव्हनिक हें मोठें व्यापारी बंदर आहे. येथील सृष्टिसौंदर्य, मोठमोठे डोंगर व अँड्रियाटिक समुद्र ह्यामुळें फारच खुलून दिसतें. शिवाय द्राक्षांचे वेल, हिग्वीपार झाडी, फळे, भाजोपाण्याची शेतें यांनी रमणीयता आली आहे.

तुर्कांचें राज्य झाल्यामुळें, लोकामध्यें मुसलमानी राहणी व रूपे दिसतात; पण बहुतेक लोक इंग्रजांप्रमाणें राहतात. बायका तर प्रति-मंडमाच वनल्या आहेत. अंगलट निराळी म्हणजे इंग्लिश पोषाखाला न घोभणारी व रंग तितका गोरा नसल्यामुळें इंग्रजी पेहराव चमत्कारिक दिसतो.

खाणेंपिणें थोडें पौर्वात्य व थोडे पाश्चिमात्य आहे. बायका मोकळे-पणानें हिंडतात. सुदृढ पण आहेत. सर्वांना सहावीपर्यंत सक्तीचें शिक्षण आहे. धर्म ख्रिश्चन. Orthodox Churches आहेत. येथें सतरंज्या व गालिचे उत्तम करतात. शेतकरी बायकांकडून ही कामे करवून घेण्याच्या संस्था आहेत. शिवाय कशिदा पण अतिशय उत्तम काढतात.

रमणीय पार्श्वभूमिका

यूगोस्लाव्हिया हें उत्तम हवेचें व सूर्यप्रकाशाचें ठिकाण आहे. तेव्हा सुटीनिमित्त लोकांनीं येथें यावे, व त्यामुळे लोकांना काम मिळून पोटापाण्याची सोय व्हावी, असा लोकांचा हेतु आहे, म्हणून इंग्लंडचा राजा पण मध्यंतरी येथें येऊन गेला. त्यामुळें ह्या गोष्टीस वरीच चालना मिळाली. ही सभा ह्या गांवीं बोलावण्याचा देखील हाच हेतु आहे. आणि म्हणूनच मोठमोठी हॉटेल्स सर्व आधुनिक सुखसोयींनीं युक्त अशीं बांधलीं जात आहेत. समुद्रावर पोहण्याचे Lido, नाच, टेनिस व हजारां करमणुकीचे प्रकार येथें आहेत. समुद्र, डोंगर आणि सूर्यप्रकाश अहमहमिकेनें सृष्टिसौंदर्य वाढवीत आहेत, अशीच रमणीय जागा परिषदेस शोधली. महिलांच्या काव्यमय जीवनास रमणीयच देखावा हवा; नाहीं तर बायकांची परिषद कसली ?

International Council of Women :—अमेरिकन बायकांनीं हें ४८ वर्षांपूर्वीं शिकागो येथें स्थापन केलें. देशादेशांतील बायकांमध्ये प्रेमभाव वाढावा व इतर देशांतील स्त्रिया काय काय देशसेवेचीं कामे करतात हें एकमेकींना कळावें असा हेतु आहे. शिकागोच्या पहिल्या परिषदेपासून आतांपर्यंत लेडी अँबरडीन ह्याच सतत अध्यक्ष होत्या. हिंदुस्थानांत कलकत्ता येथें मुख्य कचेरी व मुंबई, पाटणा येथेंही त्याच्या शाखा आहेत. बहुतेक सभासद राण्या, महाराण्या व मोठमोठ्यांच्या बायका आहेत. राजकीय चळवळीशीं ह्या संस्थांचा मुळींच संबंध नाही. ह्याप्रमाणें जगांतील ४० देशांत, ४०,०००,००० इतक्या स्त्रियांकरितां ही कौन्सिलें आहेत.

परिषदेचा उद्घाटनसमारंभ

डुबरव्हनिक येथील थिएटरमध्ये ह्या परिषदेचा उद्घाटनसमारंभ मोठ्या थाटांत साजरा झाला. थिएटरबाहेरील बऱ्याच दूरवर मोठमोठ्या इमारती व हॉटेल्सवर यूगोस्लाव्हियाचीं निशाणें फडकत होतीं. खिडक्यांतून, रस्त्यांतून माणसांची खूप गर्दी होती. प्रत्येक जण कौतुकानें जगांतील ह्या देशसेवा करणाऱ्या महिलांचें स्वागत करीत होता. ह्या गांवांत पाय ठेवल्यापासून वरुण राजानें अगदीं मनावर घेतलें होतें. रात्रदिवस पाऊस

पडून विजांचा कडकडाट होत होता. त्याला देखील स्त्रीच्या मार्गांत अडचणी आणून मजाच पाहावयाची होती, व विचारी स्त्री अडचणीतून धीराने कसे ध्येय गांठते हे पाहावयाचे होते.

आणि आज हा रमणीय प्रसंग स्त्रीच्या पराक्रमाचेच द्योतक नाही काय? थिएटरच्या दरवाजांत यूगोस्लाव्हियाच्या राष्ट्रीय, १०० वर्षांच्या जुन्या, पोषाखांत गोऱ्यापान गुलाबी गालाच्या बऱ्याचशा महिला स्वागतार्थ उभ्या होत्या. त्यानंतर बसण्याच्या जागेपर्यंत राष्ट्रीय पोषाखांतच स्वयंसेवक व सेविका उभ्या होत्या. थिएटर वर्तुलाकार व जुन्या पद्धतीचे केलेले होते. दुसऱ्या मजल्यावर लहान लहान Boxes होत्या. त्यांतून जागजागच्या स्त्रिया, प्रेक्षक व सभासद ह्या नात्याने बसल्या होत्या. आणि त्या सर्व मोगल दरबारांतील राण्यांप्रमाणे दिसल्या. खालील सिंहासनासमोरील भागांत सर्व स्त्रीप्रतिनिधि होत्या. पहिल्या ओळींत गांवचे मोठमोठे अधिकारी, धर्मोपदेशक वगैरे बडी मडळी होती. सिंहासनावर International Council of Womenच्या अध्यक्ष लेडी अंबरडीन, डेम एलिझबेथ कॅडबरी, Representative of the Yugoslav Govt., Mayor, President of the Municipality, War Minister व सर्व देशांच्या प्रतिनिधींच्या मुख्य स्त्रिया बसल्या होत्या.

आपल्या डॉक्टर काशीबाई नवरंगे (मुंबई येथील सुप्रसिद्ध डॉक्टर) त्यांच्याचमध्ये बसल्या होत्या. ४० वर्षांमागे स्त्रीशिक्षण किती कठिण काम होते, पण त्यांतून नांव मिळवून जगांतील सर्व प्रमुख वायकांमध्ये बसण्याचा मान त्यांना मिळाला व अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानचे नांव काशीताईनी राखले ही मोठी अभिमानाचीच गोष्ट आहे.

सिंहासनाच्या मागील भिंतीवर हत्तींचा राजा व राजमाता मेरी ह्यांचे फोटो होते. मध्यभागी National Association of Yugoslavia ह्या नांवाची सुंदर पाटी, व तीवर पिवळ्या व जांभळ्या राष्ट्रीय रंगांत यूगोस्लाव्हियाचा नकाशा लटकत होता.

सर्व थिएटर हिरव्याचार पानांनी, चित्रविचित्र रंगांच्या निशाणांनी व चमकणाऱ्या विद्युद्दीपांनी शोभायमान दिसत होते. तऱ्हेतऱ्हेचे पोषाख, अलंकारभूषणे, शृंगार ह्यांनी युवतिजन भान हरून टाकीत होता. प्रत्येक जण हसतमुख व एकमेकींशी बोलण्यांत अगदी गढून गेल्या होत्या.

सिंहासनासमोरच्या पहिल्या मजल्यावर राजांच्या वसण्याच्या जागेत यूगोस्लाव्हियाच्या राणीतर्फे Lady-in-waiting सभेत शुभ संदेश देण्यास बसल्या होत्या व जवळच मोठमोठे अधिकारी होते. सभेच्या अध्यक्ष लेडी अंबरडीन ह्या कॅनडा व आयर्लंडचे माजी व्हाइसरॉय ह्यांच्या पत्नी व स्कॉटलंडमधील अंबरडीनच्या जहागिरदारीणबाई ८० वर्षांच्या आहेत. त्यांची प्रकृति कारच सुंदर आहे. एवढे वय झाले असतांनाही त्यांची अजून काम करण्याची हौस, तो शांत हंसतमुख चेहरा पाहून त्यांचे कौतुक वाटते. त्या खरोखरच आम्हां तरुण पिढीला आदर्श नाहीत काय? राजाला लाजविण्यासारखे त्यांचे वैभव, पण त्यांच्या देशसेवा करण्याने ते जास्तच खुलून दिसते. त्या आल्याबरोबर टाळ्यांच्या गजरांत सर्वांनी उभे राहून त्यांचे स्वागत केले.

व्हिक्टोरिया राणीचीच हुबेहूब प्रतिमा आहे, असे त्यांना पाहून कित्येक जणी म्हणाल्या. नंतर Yugoslav च्या नॅशनल कौन्सिलच्या अध्यक्षीणबाईंनी सर्व मुख्य प्रतिनिधींची नावे घेऊन स्वागत केले व थोडे भाषण केले. नंतर Representative of Yugoslav Government ह्यांचे मोठे स्फूर्तिदायक भाषण झाले. त्यांना सारख्या टाळ्या पडत होत्या. बरील दोनही भाषणे युगोस्लाव्ह भाषेतच झाली.

राष्ट्रसंघाची आई

त्यानंतर लेडी अंबरडीनचे भाषण झाले; त्याचा सारांश असा:—

“तुम्ही माझे प्रेमाने स्वागत केले ते पाहून माझे अंतःकरण गहिवरून आले आहे. आणि माझ्या सर्व भगिनींच्या वतीने मी आपले आभार मानते, हल्लीच्या बिकट परिस्थितीत आपण येथे विचारविनिमय करून जगांतील सर्व राष्ट्रांमध्ये एकमेकांबद्दल प्रेमभाव जोडण्यासाठी येथे जमलो आहोत. आमच्या कौन्सिलचे ध्येय “Do unto others as ye wish they should do unto you” आणि खरे पाहिले तर हेच सर्व राष्ट्रांच्या धर्माचे ध्येय आहे. असे असतांना प्रत्येक राष्ट्र आपमतलबी झाले आहे. लढाईकरितां कित्येक जण हपापलेले आहेत. जगांत शांतता नांदावी, मुलाबाळांना लढाईचे दारुण प्रसंग नकोत असे आमचे प्रयत्न आहेत. राष्ट्रा-

राष्ट्रांत तर द्वेषभाव व एकमेकांच्या सूडाची भावना आहेच; पण गृहसौख्य व त्यांतील एकमेकांचे प्रेमाचे धागे तुटत चालले आहेत. धर्म लयाला चालला आहे. जगांतील मनुष्यप्राण्यांचें सुख न पाहतां जो तो आपापलें पाहतो. जनरल स्मट्स म्हणतात कीं, “प्रत्येकाला व्यक्ति, विचार, सदसद्विकेकबुद्धि व देश यांचें स्वातंत्र्य पाहिजे. तें मिळाल्याशिवाय शांतता, समाधान व सुख मिळण्याची आशाच नको.”

“आमचें कौन्सिल राष्ट्रसंघाची आई आहे. राष्ट्रसंघाकडे सर्व जण नाकें मुरडीत आहेत तेव्हां, राष्ट्रसंघास ह्या घटकेस आपण अत्यंत मदत केली पाहिजे आणि ह्या शांतताप्रस्थापनेच्या कामास सर्व स्त्रियांनीं अहमहमिकेनें पुढें झालें पाहिजे.”

नंतर युगोस्लाव्हच्या Representative of Government ह्यांनीं देशसेवा करणाऱ्या चौघी-पांच जणींना पदकें दिलीं. Dame एलिझबेथ कॅडबरी ह्यांना पण दिलें. ह्या बर्मिगहॅम येथील कॅडबरी चॉकोलेट फॅक्टरीच्या चालकांच्या पत्नी आहेत. त्यांचेंही वय ८० आहे. गेल्या वर्षी (१९३५) मध्ये त्या कलकत्त्यास परिषदेस आल्या होत्या. शांतताप्रस्थापनेच्या कामांत त्या अतिशय मदत करतात. Dame ही पदवी त्यांच्या स्वतःच्या कर्तबगारीचें द्योतक आहे. अशा तऱ्हेनें अत्यंत रमणीय व मंस्मरणीय असा हा सभारंभ संपला.

सभेच्या कामास सुरुवात

जागतिक सभामध्ये भाषेची मोठीच अडचण असे. त्याकरितां दोन दुभाष्या असत. जर्मन, फ्रेंच, युगोस्लाव्ह व इंग्लिश, अशा चार भाषा लागत. ठराव मांडणें, त्यानंतर चर्चा व भाषांतर ह्यामुळें फारच वेळ जाई, तरी पण त्या मानानें बरेंच लवकर काम झालें.

बहुमतानें झालेले ठराव

ग्रेट ब्रिटन :—ज्या देशांत स्कूल लीव्हिंगचें वय चौदा व जेथें चौदापेक्षां जास्त आहे तेथें तें कमीत कमी आणखी एक वर्षांनीं तरी वाढवावें. (बहुतेक

सर्व देशांत १४ वर्षांचें मूल होईपर्यंत प्रत्येकाला सक्तीचें शिक्षण आहे. तें पंधरा वर्षांपर्यंत द्यावें.)

स्वीडन :—विश्वबंधुत्व होण्याकरितां शाळेंतील शिक्षणांत सुधारणा पाहिजे. इतिहास, भूगोल व Civics ह्या पुस्तकांत बदल करावयास पाहिजे. उदाहरणार्थ शिवाजी-चोर लुटारू होता, हिंदुस्थानांत पुरुष बायकांना सती जाणें भाग पाडीत, (हें खरें कां असा प्रश्न मला एका पुरुषानें मी स्विट्झर्लंडमध्ये सरोवराकाठीं बसलें असतां मुद्दाम विचारला.) अमेरिकेंत रेड इंडियन्सना Lynch करतात, किंवा अँबिसीनिया रानटी आहे म्हणूनच सुधारणा करण्याकरितां इटालीनें घेतला; अशा तऱ्हेचा इतिहास-भूगोल ह्या देशाची नालस्ती करणारा आहे, तेव्हां त्यांत अवश्य बदल व्हावा.

हिंदुस्थान :—सौ. सरोजिनी देशपांडे-देशांची व्यर्थ नालस्ती करणाऱ्या व सामाजिक गोष्टींची निंदा करणाऱ्या चित्रपटांवर नियंत्रण असावें, कारण त्यामुळें देशादेशांत मत्सरभाव वाढतो. एकमेकांबद्दल उगीचच वाईट मतें बनतात व ह्यामुळें विश्वबंधुत्वांत व्यत्यय येतो. तेव्हां अशा चित्रपटांचा ही सभा निषेध करते.

बेल्जम :—ज्या देशांत बायकांना मतदानाचा हक्क आहे, तेथें पार्लमेंट, कौन्सिल, किंवा म्युनिसिपालिटी ह्यांमध्ये बायका जास्त निवडून याव्यात असा मत देणाऱ्या बायकांकडून जास्त प्रयत्न होण्याची खटपट करावी. आणि ज्या देशांत मतदानाचा हक्क नाही तेथें ह्या गोष्टींबद्दल लोकप्रतिनिधींमध्ये जागृति उत्पन्न करावी अशी इंटरनॅशनल कौन्सिलची नॅशनल कौन्सिलला विनंति आहे.

नैतिक प्रश्न

नैतिक बंधनें स्त्री-पुरुषांना सारखीं पाहिजेत. एकादें दुष्कृत्य केल्यावर पुरुष लोकांच्या तीव्र टीकास्त्रांतून सुटून जातो. तो उजळ माथ्यानें लग्नास उभा राहतो, बायको मात्र सद्गर्तनाची पाहिजे असा हट्ट असतो. आणि जर कां एकाद्या बाईचें चुकून वांकडें पाऊल पडलें, तर ती वाळीत टाकली जाते, जगांत तोंड दाखवायला तिला जागा रहात नाही. मग लग्नाची व चांगला पति मिळविण्याची तिनें गोष्टच काढूं नये. इतक्या तुच्छतेनें समाज तिच्याकडे

पाहतो. स्त्रीवरच एवढा समाजाचा रोष कां ? पुरुषाला तो नियम कां लागू नसावा ? स्त्री-पुरुषाला नैतिक बंधनें सारखीच असावीत.

स्त्रिया व मुलें ह्यांच्या अनैतिक व्यापारास बंदी व्हावी म्हणून राष्ट्रसंघ खटपट करीत आहे. राष्ट्रसंघास ही सभा असें कळविते कीं, “अशा वाईट चालीच्या वायकामुलांना जशी शिक्षा होते, तशीच हा व्यापार करणाऱ्यांना प्रथम झाली पाहिजे. अशा अमानुष मार्गानें जे लोक पैसा मिळवितात त्यांचा ही सभा निषेध करते. ह्या व्यापाराची पूर्ण बंदी व्हावी.”

पुष्कळ देशांत वेश्याव्यवसाय बंद करणें शक्य नाही असें वाटतें, व तो एक धंदाच समजला जातो; व समाजांत रोग पसरूं नये म्हणून वेश्यांना डॉक्टरी तपासणीनंतर त्या धंद्यास योग्य आहेत असें सर्टिफिकेट, परवाना मिळतो. तेव्हां ही परवान्याची पद्धतच बंद व्हावी. कारण ह्यामुळें वेश्याव्यवसायाचें निर्मूलन न होतां त्यास उत्तेजनच मिळतें. वेश्यागमन हें समाजास अत्यंत घातुक आहे. स्त्री-पुरुषांना नैतिक बंधनें एवढ्याकरितांच सारखी पाहिजेत. कोणतेंही काम करणाऱ्या वायकांस पुरुषांइतकाच पगार व सर्व सवलती असाव्यात. ती वाई आहे, म्हणूनच केवळ पगारांत फरक न व्हावा. व्यापारांत व इतर उद्योगधंद्यांत असलेल्या वायकांना आठवड्यांतून १॥ दिवसाची विश्रांति मिळावी. लहान वयाचीं मुलें जीं खाजगी दुकानांतून, कारखान्यांतून वगैरे कामावर असतात, त्यांना नोकरीच्या वेळांतूनच थोडा वेळ शिकण्यास मिळावा, व त्यांच्या शरीराची नीट काळजी घेतली जावी.

बेकायदेशीर मुलें व आया यांची व्यवस्था

स्वीडनमध्ये आईला व मुलाला कांहीं काळपर्यंतच, सरकार ७५ क्राऊन देतें. ग्रेट ब्रिटनमध्ये बापाचा पत्ता लावून, त्याच्याकडून पैसे घेऊन मुलांचें पालनपोषण करतात. असल्या पापी माणसाकडून पैसे घेऊन कुमारिकेची प्रसूति होते, व त्याबद्दलचा खर्च संस्था देते. ग्रेट ब्रिटनमध्ये कुमारी आयांचें वय १६।१८ पासून १४।१५ हें झालें आहे. इटालियन अध्यक्ष मॅडम रुबिला म्हणाल्या, ४५ वर्षे मी कुमारिकांतच काम करीत आहे. हजारों कुमारी अशा पतित आहेत. कुमारिकांच्या स्वैर वर्तनाला कसा आळा घालावा हेंच मला समजत नाही.

डेन मार्या ओजिल्ह्ही (ग्रेट ब्रिटन) म्हणाल्या, आमच्या देशांत तरुण मुलें मोटारी घेऊन येतात, मुलींना गोड बोलून भुलथापा देऊन नेतात आणि मग लग्नाचें नांव नाहीं व अशी ही संतति निर्माण होते. (ग्रेट ब्रिटन व स्वित्झर्लंड मध्ये मुलांपेक्षां मुलींचें प्रमाण फारच जास्त आहे. तेव्हां मुलींना पति कोटून आणावयाचे हा मोठाच विकट प्रश्न त्यांच्यापुढें आहे.)

लुळ्या-पांगळ्या मुलांची व्यवस्था

ग्रेट ब्रिटन-मिसेस फिन्स :—आमच्या देशांत १,९५,००० मुलें लुळी-पांगळीं आहेत. १०० मुलें दर आठवड्यास मोटारीखालीं चेंगरतात. अशाकरितां बाथ वेसेक्स येथें हॉस्पिटल आहे. मुलांना स्वावलंबी बनवन त्यांचे नीरस जीवन सुखावह करतात. लग्न झालेल्या बायका, ज्या घरांतच राहून, पति व मुलाबाळांचें काम करतात त्यांचा घरकाम हा धंदाच समजला जावा. त्यांच्याकरितां सक्तीचा विमा, म्हातारपणाकरितां पोटगी वगैरे व्यवस्था व्हावी. एकादी बायको दिवस रात्र काम करते, पण देवापुढें पैसा ठेवण्याची देखील सत्ता तिला नसते. दिलेल्या वस्त्राची व घातलेल्या अन्नाची ती मालकीण. तेव्हां हा परतंत्रपणा टळावा म्हणून ही सभा असा कायदाच करून घेणें योग्य समजतें.

हिंदुस्थान-सौ. सरोजिनी देशपांडे :—Realising that only by International agreement and friendship can war be averted and civilisation saved, urge their respective Government, to uphold by every means in their power the Covenant of the League of Nations.

The International Council believes that the crisis must be utilised to create a New Peace settlement on foundations of an invigorated League of Nations into which all Nations are admitted on a basis of equal rights and responsibilities. The I. C. W. further believes that the settlement are :—The adjustment of National grievances economic and political—by pacific means, and

the development of the economic and other co-operative services of the League of Nations. The drastic reductions and limitations of Armaments, Collective action to prevent a breach of the common peace or a disregard of disarmament obligation and Restoration of the Sanctity of the treaties.

This conference expresses its opposition to air-raids and the massacre of innocent people of Spain. This conference fully supports the all faiths conference as it is anticipated that it will bring about peace in the world.

Equal Rights :—Great Britain :—seeing that no system of Government can permanently safeguard the interests of the whole community unless women are given a full share, in formulating and administering the laws of the country, the I. C. W. request all Governments to give effect to this.

ह्याप्रमाणें हल्लींच्या घटकेस जरूर असलेल्या विषयावर चर्चा झाली. शिवाय मोठ्या सार्वजनिक सभा झाल्या. एक दिवस ‘शेतकरी बायका’ हा विषय होता. अमेरिका, यूगोस्लाव्हिया, डेन्मार्क वगैरे देशांतील प्रतिनिधि बोलल्या. हिंदुस्थानाबद्दल मला बोलायला सांगितलें होतें. हिंदुस्थानी वाई बोलणार म्हणून साहजिकच सर्वांत कुतूहल उत्पन्न झालें होतें. हिंदुस्थानी बायका म्हणजे काय घरांत कोंडून ठेवलेल्या, पुरुषांनी छळलेल्या, लवकर लग्न झालेल्या, खूप मुले असलेल्या, अशी पुष्कळ जणींची समजूत असें. अर्थात् ह्या त्यांच्या सर्व शंकांचें निरसन मी नेहमीं करीतच असें.

हिंदुस्थानचें सत्यचित्र

भाषणाचा सारांश :—‘आज मी तुमच्यापुढे हिंदुस्थानातर्फे उभी आहे आणि तो माझा हिंदुस्थान प्राचीन सर्व सुधारणांचें आगर म्हणून प्रसिद्ध

आहे. तुम्हांपैकीं पुष्कळांना ती सुवर्णभूमि म्हणून माहीत आहे; तर पुष्कळ जणींना सूर्यप्रकाश व उष्णता ह्याकरितां ज्ञात आहे. पण आज हिंदुस्थान सुवर्णभूमि नसून तेथील ३५ कोटी लोकांतून लाखों लोकांना घांसभर अन्न मिळण्याची भांत आहे. असो. माझ्या शेतकरीण बहिणींची मी आपल्याला माहिती सांगणार आहे.

“आमची शेतकरीण म्हणजे उत्तम सात्त्विक स्त्रीचा नमुना आहे. सारा दिवसभर त-हृत-हेचीं, घरांतील मुलांबाळांचीं कामें करून, आपल्या पतीला ती शेतांत मदत करते. शेतांतील माल डोक्यावर वाहून नेऊन, बाजारांत विकते. शहरांना दूध, दही, लोण्याचा पुरवठा करते. आधुनिक यंत्रें व दूध काढण्याची पद्धत तिला माहीत नाही, तरी दुधाच्या व्यवहारांत तिची उत्तम स्वच्छता असते. शरीरप्रकृतीनें अत्यंत सुदृढ, शिक्षण नसल्या-मुळे अल्पसंतोषी, धार्मिक व पापभीरु अशी असून आपापल्या परिस्थितीत ती मोठ्या आनंदांत असते. वडील माणसांची आज्ञा पाळणारी, पतीवर अनन्यभावानें प्रेम करणारी अशी आमची शेतकरीण असते. तिचें लग्न लहानपणी चांगल्या सुदृढ मुलाबरोबर होतें, पण ती मोठी झाल्याशिवाय पतिगृही जात नाही. शरीरप्रकृतीनें बळकट असल्यामुळे प्रसूति सहजासहजी होते व मुलें सशक्त असतात. तिला घड्याळ पाहतां येत नाही; पण सर्व कामें ती वेळच्या वेळीं करते. कोंबड्याचें आरवणें व सूर्यप्रकाश हीच तिला वेळ दाखवीत असतात. आमचे महात्मा गांधीसारखे पुढारी व्याख्यान द्यावयाचे असल्यास, शेतकरीणींचा घोळका व्याख्यानाच्या जागीं धांव घेतो. सामाजिक चळवळींची त्यांना थोडी थोडी जाणीव होत आहे. आतां आम्ही आमच्या शेतकरीण बायांना लिहावाचायला शिकवणार आहोंत.”

हिंदुस्थानबद्दल अगत्य

एका रात्रीं डॉक्टर काशीबाई नवरंगे ह्यांचें ‘गिरणींतील मजूर बायका’ ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. अशा तऱ्हेनें १२ दिवस सतत सभेचें काम झालें. हिंदुस्थानाबद्दल सर्वांना कुतूहल व कौतुकही फार असे. वृत्तपत्रकारांना, मला मुलाखती द्याव्या लागत. ‘हिंदु-मुसलमान, अस्पृश्य, हिंदुस्थानी बायांची सद्यःस्थिति’ ह्या विषयांवर मी वर्तमानपत्रांत लेख लिहून

दिले. यूगोस्लाव्हच्या व अमेरिकेच्या पत्रांत ते छापले गेले. यूगोस्लाव्हियाच्या विद्यार्थ्यांचे पुढारी, वोटीवर माझी भेट घेण्यास आले, व अशीच सर्व माहिती मजकडून वर्तमानपत्राकरितां लिहून मागितली. ‘हिंदुस्थानच्या आकांक्षा-बद्दल आमची पूर्ण सहानुभूति आहे’ असा त्यांनीं मोठ्या कळवळ्याचा निरोप दिला. एकंदरीत हिंदुस्थानी बाईंचें अत्यंत अगत्य व कौतुक यूगोस्लाव्हियाच्या लोकांनीं केलें, तें मी आयुष्यांत कधीं विसरावयाची नाहीं.

सभासदांच्या करमणुकीकरितां एका रात्रीं (Concert), एक दिवस मोठ्या श्रीमान बाईकडे चहापार्टी, तर एक दिवस यूगोस्लाव्हियाच्या राणीकडे चहापार्टी होती. शेवटल्या रात्रीं यूगोस्लाव्ह गव्हर्मेंटची मेजवानी होती. यूगोस्लाव्ह शेतकरींचा व शेतकऱ्यांचा मोठा नयनमनोहर नाच होता. शिवाय इंग्लिश पद्धतीचा स्त्रीपुरुषांचा नाच झाला.

आतां हिंदुस्थानला ह्या परिषदेचा काय फायदा असा सहजच प्रश्न उद्भवतो. सध्यांच्या हिंदुस्थानच्या परिस्थितीत आम्हांला फारसा फायदा व्हावयाचा नाहीं. तरी पण इतर देशांतील बायका समाजोन्नतीचे काय प्रयत्न करतात हें तर आम्हांला प्रत्यक्ष पाहावयास मिळालें. ज्याची काळजी त्याला. आपली आपणच उन्नति करून घ्यावयाची.

हॉलंड, जर्मनी इत्यादि देशांतील दृश्ये

झूरिक : ऑक्टोबर १९३६

भिन्न भिन्न देशांतील नाणीं

इंग्लंड सोडून युरोपमधील इतर देशांत प्रवासास जाणें हें वरेंच त्रासाचें व खर्चाचें आहे. हिंदुस्थानांतील पासपोर्ट जरी बरील सर्व देशांत जाण्याचा असला तरी कांहीं देशांत जाण्याकरितां त्या त्या देशांतील ‘फॉरिन् ऑफिस’-कडून पुनः परवानगी घ्यावी लागते. ह्याला Visas मिळविणें म्हणतात. व ह्याला प्रत्येकीं २ ते ४ शिलिंग पडतात. हे Visas आपल्या पास-

पोर्टवर लिहून घ्यावयाचे असतात. लंडन सोडण्यापूर्वी पासपोर्ट ऑफिसमध्ये किंवा थॉमस कुक आणि सन्सकडे ह्यावद्दल सर्व माहिती मिळवून, त्यांना आपला पासपोर्ट दाखवून, आपणांस कोणकोणत्या देशांत जावयाचें आहे हें सांगून Visas मिळवावे. असें न केल्यास प्रवासांत निष्कारण त्रास व खर्च होईल व वेळ जाईल.

यूरोपमधील सर्व देशांत निरनिराळें नाणें प्रचलित आहे. हॉलंडमध्ये गिल्डर्स (८ ते १० गिल्डर्स = १ पौंड), जर्मनीमध्ये मार्क्स (१ पौंड = १२ ते २१ मार्क्स), स्वित्झर्लंडमध्ये स्विस फ्रँक (१ पौंड = २० फ्रँक्स), इटलीमध्ये लिरा (१०० ते ११० लिरा = १ पौंड), फ्रान्समध्ये फ्रँक्स (१ पौंड = १०० फ्रँक्स). एक देश सोडून दुसऱ्या देशांत गेल्याबरोबर एकदम नाणें बदलावें लागतें. जर्मनीत पौंड बदलून घेतल्यास त्यास फक्त १२ मार्कच मिळतात. परंतु इंग्लंड सोडण्यापूर्वी परदेशीय मनुष्यास इंग्लंडमध्ये पौंडाला २१ रजिस्टर्ड मार्क्सप्रमाणें चेक मिळतात. अलीकडे हुंडणावळीचा भाव सारखा बदलत असतो. हल्ली तर फ्रान्स, स्वित्झर्लंड व हॉलंड यांनी सुवर्णचलन झुगारून दिल्यामुळें हुंडणावळ फारच हेलकावे खाते. तरी इंग्लंड सोडतांना हुंडणावळीच्या दराची चौकशी करून त्याची नोंद बरोबर ठेवावी. म्हणजे आपण फसतों कीं काय तें समजेल. जवळ कुक कंपनीचे किंवा इतर बँकेचे प्रवाशांचे ब्रिटिश चेक्स घ्यावेत. मात्र इंग्लंड सोडण्यापूर्वी जर्मन रजिस्टर्ड मार्क्स विकत घेण्यास विसरूं नये. रोजी ५० मार्क्सप्रमाणें फक्त तेथील खर्चाकरितां हे मिळू शकतात. ह्या मार्कसतून तेथें कांहीं वस्तू विकत घ्यायच्या नाहीत, असा कडक नियम आहे. रजिस्टर्ड मार्क्स इंग्लंड सोडण्यापूर्वी न घेतल्यास पौंडामागे ८।१० मार्क्सचें नुकसान होतें. इतर देशांतील नाणें तो देश आल्यावर पौंडांचे चेक तोडून बदलून घ्यावे व त्या देशाच्या नाण्यांत ते बदलावे. इतर देशांचें नाणें पुष्कळ जवळ बाळगल्यास परत इंग्लंडांत किंवा हिंदुस्थानांत गेल्यावर बदलून घेण्यांत नुकसान होईल.

पासपोर्ट व पैसे हातांत पाहिजेत

इंग्लंड सोडून समुद्र ओलांडून जमिनीवर पाय ठेवल्यापासून, आपला पासपोर्ट, सर्व पैसे, चेक वगैरे नेहमीं आपल्याजवळ पाहिजेत. प्रत्येक राष्ट्राची

हद्द ओलांडतांना पासपोर्ट, नाणे व आपल्याजवळील सामानांची पाहणी होते व कांहीं देशांत पासपोर्टमध्ये पैशाची नोंद होते. जर्मनीत तर पैसा व पासपोर्ट नेहमीं खिशांत पाहिजे. एकदां निराळ्या देशांत शिरल्यावर आपल्यास कोणीही त्रास देत नाही किंवा पासपोर्ट दाखवा म्हणून म्हणत नाही. वरील देशांत साधारण गरिबीने थर्डक्लास, स्वस्त हॉटेल व ट्रॅममधून किंवा वसमधून प्रवास करावयास रोजी प्रत्येकी १५ शिलिंग खर्च येतो. तरी रोजी साधारण एक पौंड ह्या हिशोबानें बरोबर स्टॉलिंग चेक्स घ्यावेत म्हणजे प्रवासांत पैसे संपले म्हणून त्रास होणार नाही. शिवाय प्रत्येक देशात कांही तरी आठवण म्हणून व नवीन दिसणाऱ्या वस्तू घेण्याची इच्छा होते. इंग्लंड सोडून युरोप-मधील इतर देशांत प्रवास करणे म्हणजे फक्त इंग्रजी येणाऱ्यास मोठीच अडचण भासते. त्यामुळे एकटें असल्यास प्रवास कंटाळवाणा वाटतो व देशांबद्दल आणि प्रेक्षणीय स्थळांबद्दल चांगली माहिती मिळत नाही. पासपोर्ट, कस्टम, नाणें व भाषा ह्या गोष्टी सोडून प्रवास सुखकर होण्याच्या इतर सर्व सोयी चांगल्या आहेत. लोक चांगले आहेत. चोरी होण्याचा संभव नाही, किंवा फसवेगिरीचा संभवही नाही. मात्र प्रवाशास प्रथमतः ह्या गोष्टी माहीत नसल्यामुळे उगाच त्रास होतो.

हॉलंडमधील कालवे व कारखाने

वरीलप्रमाणे सर्व व्यवस्था करून आम्ही लंडन सोडून, हॉलंडच्या किनाऱ्यावर पहांटे उतरलों, तां एकदम दृश्य निराळें. भाषा निराळी, लोक निराळे व सृष्टिसौंदर्य पण निराळेंच. हॉलंड देश सपाट आहे व त्यांत जागोजाग आडवे व उभे मोठमोठाले कालवे आहेत. हे पुष्कळ शहरांमधून जातात. येथें जमीन सुपीक व शेती जास्त. वर लिहिलेले कालवे हे बागायतीकरिता नसून पावसाचें पडलेलें पाणी वाहून नेण्याकरितां केलेले आहेत. येथें पाऊस नेहमीं व पुष्कळच पडतो. म्हणून कालवे रुंद व खोल करून त्यांचा उपयोग सामानाच्या वाहतुकीकडे केलेला आहे. त्यांमधून मोठमोठ्या होड्या व न्दीम लॉचेस सारख्या जात येत असतात.

येथें गायी पुष्कळ व कोंबड्यांची खुराडीही पण पुष्कळ आहेत. त्यामुळे येथून बाहेर देशांत लोणी, क्रीम, चीज, अंडी ह्या वस्तू फार जातात. हॉलंड-

मधील चीज प्रसिद्ध आहे. देशांत कारखानेही पुष्कळ आहेत. जगप्रसिद्ध फिलिप्स कंपनीचा विजेच्या दिव्याचा व रेडिओ तयार करण्याचा कारखाना आइंड-ओव्हन येथें आहे, तो फारच मोठा व पाहण्यासारखा आहे. ह्या कारखान्यांतून, जगांतील सर्व राष्ट्रांत दिवे, रेडिओ सेट्स् वगैरे जात असतात. यंत्रानें विजेचे कांचेचे दिवे (ग्लोब) फुंकणें अतिशय भराभर होतें. एका मिनिटांत अशा यंत्रामुळें, हजारो दिवे तयार होत असतात. हीं यंत्रें चाललेलीं पाहून मोठें कौतुक व अचंबा वाटला. पूर्वी हें फुंकण्याचें काम माणसें करीत असत. आतां, एकच यंत्र १०० माणसांचे काम करते व मालाची किंमत उतरवितें आणि ह्याचा परिणाम बेकारांची वाढ होणें असा होत आहे.

बर्लिनचा देखावा

हॉलंडवरून आम्ही जर्मनींत गेलों. नुकत्याच झालेल्या ऑलिंपिक खेळामुळें ज्या शहराचें नांव सर्वतोमुखी झालें आहे, त्या बर्लिन शहरीं आम्ही प्रथम उतरलों. प्रशस्त शहर, भव्य इमारती, मध्यें मोठमोठीं उद्यानें, कालवे व जिकडे तिकडे स्वच्छ रस्ते असें दृश्य येथें दृष्टीस पडलें. बर्लिन हें जगांतलें चौथें मोठें शहर आहे. (न्यू यॉर्क, लंडन, टोकियो, बर्लिन असा अनुक्रम आहे.) बर्लिनची लोकवस्ती ४० लक्ष आहे. जर्मन पार्लमेंट व त्यापुढें असलेला बिस्मार्कचा भव्य पुतळा मनांत नाना तऱ्हेच्या कल्पना उभारतो. येथील विमानतळावरून जगांतील सर्व राष्ट्रांत विमानें जातात व येतात. हा तळ फारच भव्य व पाहण्यासारखा आहे, दरताशी एकाद्या मोठ्या स्टेशनावरून जितकी आगगाड्यांची रहदारी चालते, तितकी विमानांची रहदारी येथून चालते. बर्लिनभोंवती कारखान्यांचा प्रचंड गराडा आहे. आम्ही येथील A.E.G. व Siemens Schukert ह्यांचे विजेची यंत्रसामग्री करण्याचे कारखाने पाहण्यास गेलों होतो. Siemens Schukert च्या कारखान्यास Village 'नांव दिलेलें आहे. पण खरोखरच तें फार मोठें शहर आहे. त्यांच्या बर्लिन येथील कारखान्यांत ६५,००० माणसें कामावर आहेत. कारखाना प्रचंड व त्यांत होणाऱ्या वस्तु अवाढव्य आहेत. १,००,००० ते १,३३,००० अश्वशक्तीचीं वाफेचीं यंत्रें (Steam Turbines) येथें तयार होतात. तसेंच लहान विजेच्या मोटारी आठवड्यास ३०,००० ह्या-

प्रमाणें तयार होत आहेत; कारखाने जोरांत चालू आहेत व मालाची पैदास व उच्चल सारखी वाढत आहे. हल्लीं इंग्लंडमध्ये काय किंवा यूरोपमध्ये काय कारखाने जोरांत चालू आहेत. हें कशाचें द्योतक आहे, ह्याची कल्पना करण्याचें काम मी वाचकांवरच सोपवितें.

हिंदी विद्यार्थी

येथे आपले विद्यार्थी ३०-३५ आहेत. त्यांचा कल सहसा पुढें नोकरी करण्याचा नसून परत आपल्या मायदेशांत गेल्यावर कांही तरी उद्योगधंदा किंवा कारखाने काढावेत असा दिसतो. बर्लिनमध्ये चौकशीअंतीं कळलें कीं, तेथें पुण्याचे रा. जनार्दनपंत करंदीकर, M.Sc., LL.B. हे D.Sc. करितां व विशेषतः फोटोग्राफी शिकण्याकरितां आले आहेत. हें कळल्याबरोबर त्या गृहस्थांस आम्हीं बोलाविले. यांच्याबद्दल आमचा ग्रह फारच चांगला झाला. तरुण, शिकलेले व साधारण पैसेवाले असून, ह्यांनीं विडीस किंवा दारूस हात लावलेला नाही. पूर्ण शाकाहारी असून रोज हातानें स्वयंपाक करतात व नियमानें गीता वाचतात व नमस्कार घालतात. रा. करंदीकर आमच्याबरोबर असतांनाच आम्हांला तीन मराठी बोलणारे तरुण विद्यार्थी भेटले व त्यांस आम्ही, आपण बर्लिनमध्ये काय काय पाहिलें म्हणून विचारतां खालील उत्तर मिळालें :—We have not seen much of Berlin except its night life ! ! ! बर्लिनमधील आमच्या मुक्कामांत आमचीं कामे संपल्यावर संध्याकाळी ५ ते रात्री १० वाजेपर्यंत रोज रा. करंदीकर व आम्ही नाना विषयांवर बोलत असू. त्यावरून त्यांनीं हातीं घेतलेलें काम यशदायी होईल अशी आम्हांस खात्री वाटली. बर्लिनमध्ये शाकाहारी Restaurants जर्मन लोकांनी चालविलेलीं बरींच आहेत. तेथे भात, ताक व भाज्या मिळतात. रोज रात्रीं आम्ही तेथें जाऊन आपल्या पद्धतीनें जेवण करीत असूं. त्या वेळीं आपण आपल्या पुण्यांतच आहों कीं काय असा भास होई.

ऱ्हाईन नदीकांडचा प्रेक्षणीय देखावा

ऱ्हाईन नदी स्वित्झर्लंडमध्ये उगम पावून, जर्मनींतून वाहात जाऊन,

हॉलंडमधील अँमस्टरडॅमजवळ समुद्रास मिळते. या नदीमुळं जर्मनीस मोठें महत्त्व आलें आहे. ही नदी म्हणजे आपल्या गंगा, ब्रह्मपुत्रा, सिंधु या नद्यां इतपत मोठी आहे व हिच्या काठांवर जागजागी मोठीं शहरें व कारखाने वसले आहेत. या नदीचा उपयोग मालाची ने-आण करण्याकडे फार होतो Koln (Cologne) कोलोनपासून न्यूरनवर्गला जातांना या नदीकाठाने रेल्वे लाइननें जावें लागतें. दोनही बाजूस उंच डोंगर असून त्याच्या पायथ्याशीं मोठमोठीं शहरें, कारखाने, दोन्ही किनाऱ्यांच्या अगदी लगतच आहेत. रुंद रस्ते, रेल्वे लाइन, व्हाईन नदीतून जाणारी मोठाली जहाजे. डोंगराच्या उतरणीवरील शेती, हिरवीचार जमीन व झाडे, असें दृश्य सारखे तीन तास दृष्टीस पडतें व ईश्वरानें ह्या गोष्टींत जर्मनीवर वरदहस्त ठेवला आहे असें वाटतें. व्हाईन नदीचें पाणी हुगळी नदीच्या पाण्याप्रमाणें गढळ आहे. कांहीं ठिकाणीं डोंगर नदीकिनाऱ्याच्या इतका जवळ आहे कीं, तेथें आगगाडी डोंगरातून नेण्याकरितां बोगदे केलेले आहेत. सुटींत ह्या नदीतून सफर करणें किंवा नदीकाठी तळ देऊन राहणें हा सुटी घालविण्याचा उत्तम मार्ग समजला जातो.

जर्मनींतील शेती

या देशांत शेती पुष्कळ दृष्टीस पडते. त्याचप्रमाणें जंगल व डोंगरही बरेच आहेत. कांहीं ठिकाणीं शेतीच्या कामास गायी व बैल लावलेले पाहिले. इंग्लंडांत व यूरोपमधील इतर देशांत बैलांचा उपयोग शेतीकडे करीत नाहीत घोडे किंवा अलीकडे Diesel Tractors, Diesel Engines ह्यांनीं काम केलें जातें. शेती जास्त असल्यानें जर्मनींत जवळजवळ शेंकडा १५ ते २० माणसें शाकाहारी आहेत. दूध उत्तम व स्वस्त आहे. एकंदर लोकसंख्या सहा कोटी आहे. खाण्याचा खर्च इतर देशांच्या मानानें कमी आहे.

कारखान्यांची व्यवस्था

जर्मनी कारखानेमय आहे. प्रत्येक शहर व खेडें गिरण्यांच्या चिमण्यांनीं गजबजलेलें दिसतें. आगगाडीतून जातांना क्रप, बेवर, मॅनर्समन, कोडॅक वगैरे आपणा सर्वास लहानपणापासून नांवांनीं परिचयाचे असलेले, हजारों

कारखाने दिसतात; व त्यामुळे मन आश्चर्यात गुंग होतें. विजेच्या यंत्रांच्या व दिव्याच्या कारखान्यांत त्यांनीं आम्हांला आपल्या कारखान्याची माहिती देणारा चित्रपट दाखविला. त्यांत शेवटीं आपला माल परदेशीं कसा जातो; इजिप्त, दक्षिण आफ्रिका व इतर देशांत कसा विकला जातो व त्यामुळे येणारे पैसे जर्मन लोकांचें पोट कसे भरीत असतात व त्यांच्या बायकामुलांस कसे सुखी ठेवीत असतात हें दाखविलें आहे. हिंदुस्थानांत विक्रीकरितां माल घेणाऱ्यांत थोडे हिंदी लोकही येथें दृष्टीस पडले. कारखान म्हणजे यंत्रें व हथांच्या साहाय्यानें होणारी पुष्कळशीं कामें अगदीं कंटाळवाणीं असतात. हथाचकरितां आपल्यांत गव्हेले करतांना ४-५ बायका एका ठिकाणी जमतात व गव्हेले करीत असतांना गाणीं चालू असतात. येथें यांत्रिक काम चालू असतांना रेडिओ चालू असतो. त्यामुळे कामकऱ्यांची करमणूक होऊन ते कामही जास्त करूं शकतात.

शिक्षणाच्या सोयी

येथें उत्तम शिक्षण मिळू शकतें, विद्यार्थ्यांस फारच सवलती आहेत. त्यांना माल स्वस्त, पुस्तकें स्वस्त, प्रवासास गेल्या वेळीं राहण्याची सोय स्वस्त, अशी सर्व व्यवस्था आहे. लग्न झालेल्या वाईस सहसा कारखान्यांत कामावर घेत नाहीत. लोकांनीं लग्न करावीत म्हणून त्यांना निरनिराळ्या सवलती दिल्या जातात. अविवाहित लोकांकडून कर जास्त घेतला जातो. हथाचा परिणाम म्हणजे जास्त लग्नें व जास्त संतति. इंग्लंडमधून प्रथमच जर्मनींत येणाऱ्या माणसास, जर्मनीतील कारखान्यांत मुलींची संख्या कमी व रस्त्यानें जाणाऱ्या तान्ह्या मुलांच्या हातगाड्यांची संख्या जास्त अशी स्थिति नजरेस पडते.

हिटलरशाही

गेल्या तीन वर्षांत जर्मन राष्ट्रांनें आपली अतिशय प्रगति केली आहे. तीन वर्षांपूर्वी देशांत ६० लाख लोक बेकार होते. ते आज फक्त १० लाख आहेत. लोकांस काम देण्याकरितां जर्मन राष्ट्रांनें मोठमोठें रुंद व २०-२० मैल सरळ असे देशभर रस्ते तयार करण्यास मुरुबात केली. हे रस्ते आडव्या

येणाऱ्या रस्त्यांच्या खालून किंवा वरून नेलेले आहेत. त्यामुळे मोटारीची वाहतूक न थांबता, मेलचे मेल शीघ्र गतीने प्रवास होऊ शकतो. रस्ते तयार करून वाहतुकीस चालना देण्याकरितां हर हिटलरने नवीन मोटार घेणाऱ्यास मोटारचा कर माफ केला. ह्यामुळे लोक एकदम मोटार अगर लॉरी विकत घेऊ लागले. आपल्या जुन्या मोटारी फेकून पुष्कळांनी नवीन घेतल्या. ह्याचा परिणाम म्हणजे नवीन मोटारीना व लॉरींना मागणी वाढली आणि मोटारींच्या कारखान्यांत आणखी माणसे कामावर घेतली गेली. मोटारींच्या कारखान्यांच्या या भरभराटीमुळे त्यांचेकडून जर्मन सरकारास जास्त कर मिळू लागला, व मोटारीचा कर माफ केल्यामुळे झालेलें नुकसान भरून निघालें.

हर हिटलरने नुकतीच अशी प्रतिज्ञा केली आहे कीं, आजपासून १८ महिन्यांनीं जर्मन राष्ट्र इतरांकडून पेट्रोल विकत घेणार नाही. कोळसे व लांकडे यांपासून पेट्रोल तयार करण्याचे कारखाने झपाट्याने वाढत आहेत. हा सर्व हिटलरशाहीचा परिणाम. ह्याच प्रकारच्या एकतंत्री सत्तेमुळे बर्लिन शहर इतकें स्वच्छ राहू शकतें, नाही तर आपल्या म्युनिसिपालिट्या व लोकल-बोर्डें ! एकादी चांगली कल्पना कोणी पुढें आणल्यास, तिजवर प्रथम भयंकर खल, नंतर तज्ज्ञांच्या योजना, शिफारशी व मग पैसे नाहीत म्हणून कागद फाईल !!! पुढें पैसे मिळाल्यास पहिली कल्पना इतकी जुनी होऊन गेलेली असते कीं, पुनः नवी कमिटी, पुनः दुसरा रिपोर्ट !

येथें विजेच्या कारखान्यांत ॲल्युमिनियम तारेच्या केबल्स तयार करतात. ह्या फक्त जर्मनीतच वापरण्यांत येतात. कारण कीं जरी तांब्याची तार जास्त वीजवाहक आहे, तरी तांबें परदेशांतून आणावें लागतें व त्यामुळे जर्मनीचा पैसा देशाबाहेर जातो. आपल्या सर्व गरजा आपल्या देशांतूनच भागाव्यात याबद्दल सर्व राष्ट्रांचा मोठा प्रयत्न आहे. जर्मनी कम्युनिझमच्या विरुद्ध आहे. येथें भांडवलवाल्यांना जास्त सवलती आहेत. बर्लिनमधील जगप्रसिद्ध Siemens Schukert कंपनी ही 'फॅमिली अफेअर' आहे ; म्हणजे त्या कंपनीचे शेअर फार थोड्या लोकांच्या हातीं आहेत. परंतु कंपनीच्या उत्पादकांने कारखाना काढून केलेल्या देशसेवेबद्दल त्याचा फोटो जर्मनीतील प्रत्येक २० मार्क्स किंमतीच्या नोटेवर आहे. जर्मनीत मजूरसंघ नाहीत.

त्याचेऐवजी ‘जर्मन पीपल्स परंट’ म्हणून संस्था आहेत. चालकांपासून तो यःकश्चित् मजुरापर्यंत दर्जाचे लोक ह्या संस्थेचे सभासद आहेत. वर्गणी फारच थोडी असते. ह्या संस्थेने गिरणी-कामगाराकरिता समुद्रकांठच्या मोठ-मोठ्या गांवी हॉटेल्स घेतली आहेत व तेथे कामगाराना आपल्या सुटीच्या दिवसांत आपल्या मुलांवाळांसह जाऊन अगदी स्वस्त दरात राहतां येते. ह्याचप्रमाणे ह्या संस्थेने दोन मोठमोठ्या जहाजे घेतली अमून त्यांतून कामगारांना त्यांचे सुटीच्या दिवसांत भूमध्यसमुद्रांत व इतर दर्यावर पर्यटनास नेतात; अशा नव्हेच्या सवलतीमुळे हिटलरशाहीत जर्मन कामगार अगदी सुखी झाले आहेत. कारखान्यांत, ऑफिसमधून, हॉटेलमधून सर्व प्रमुख ठिकाणी हिंडेनबुर्ग व हिटलर यांचे फोटो लावलेले दिसतात; तसेंच स्वस्तिक चिन्ह पण सर्व ठिकाणी दिसते.

संघटना व सुव्यवस्था

जर्मनांची राहणी साधी वाटते. मोठ्या थाटदार हॉटेलमधूनसुद्धा कॉफीमध्ये रोटो बुचकळून खाण्यास लोक भीत नाहीत. वर्लिनसारख्या मोठ्या शहरी सुद्धा नटलेल्या, ओठ रंगवलेल्या वायका फारच थोड्या दिसतात. रस्त्यांत कागद टाकणारास, तांबडे दिवे असतांना रस्ते ओलांडणारास व इतर अशाच आपणांस धुल्लक वाटणाऱ्या गुन्ह्यांवद्दल येथे दंड आहे. परंतु ह्याचा निकाल झटपट लागतो. पोलिसचे समन्स, मग कोर्टांत जाणे वगैरे त्रास नाही. पोलिस गुन्हा करणाऱ्याजवळ येतो व म्हणतो, ‘टाका एक मार्क’ व त्यास पावती देतो. येथे हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे की, या अधिकाऱ्याचा दुरुपयोग पोलिसकडून सहसा कधीच होत नाही.

राष्ट्राची झटपट प्रगति होण्यास एकतंत्री राज्यव्यवस्था काय करू शकते हें जर्मनीकडून शिकण्यासारखे आहे. अर्थात् ह्यामुळे मतस्वातंत्र्य व व्यक्तिस्वातंत्र्य ह्यांस आळा बसतो. म्हणून स्वतंत्र वृत्तीच्या लोकांना ही पद्धति कधीही पसंत पडणार नाही. पण जर्मनीचे संघटनाकौशल्य प्रचंड आहे. परवांच्या ऑलंपिक सामन्यांची सर्व व्यवस्था कशी यंत्राप्रमाणे चालू होती. ताशीं ३ लाख माणसें, ह्याप्रमाणे प्रेक्षकांचा प्रवाह स्टेडियमकडे चालू होता. परंतु त्यास त्यांची जागा दाखविणे, बसविणे वगैरे सर्व व्यवस्थित

होत होतें. जर्मनीत आम्हाला भेटलेल्या कांहीं मोठ्या इंग्रज माणसांनीही वरील प्रशंसेचे उद्गार मजजवळ काढलेले आहेत. आपली प्रगति परकीयांनी पाहावी असा जर्मनीचा प्रयत्न आहे व त्याकरितां परकीयांस प्रवास करण्यास येथें सवलती आहेत. आठ दिवस जर्मनीत राहिल्यास आगगाडी भाड्यांत ६० टक्के सवलत मिळते. जर्मनीत बर्लिनशिवाय अम्ही कोलन, न्यूरेनबर्ग, म्युनिक, ऑक्सवर्ग येथें गेलो. आमचा बहुतेक वेळ कारखाने पाहण्यांत गेला. म्युनिक येथील इंजिनियरिंग व मायन्स म्युझियम फारच प्रेक्षणीय आहे.

स्वित्झर्लंडचा रमणीय देखावा

पॅरिस-ऑक्टोबर १९३६

स्वित्झर्लंड हा चिमकुला देश जर्मनी, ऑस्ट्रिया, इटली व फ्रान्स या देशांनीं गुरफटलेला आहे. ह्या लहानशा राष्ट्राची लोकसंख्या ८० लाख म्हणजे एका बर्लिन शहराच्या लोकवस्तीएवढीच आहे. देश उंच उंच डोंगरांनीं, दऱ्याखोऱ्यांनीं व मोठमोठ्या तलावांनीं व्यापलेला आहे. जगाचे नंदनवन असें त्यास पडलेले नांव यथार्थ आहे, अशी माझी प्रत्यक्ष देश पाहून खात्री झाली. सध्यां शरदृतु असल्यामुळे झाडांच्या पानांनीं निरनिराळे सुंदर रंग धारण केलेले आहेत. डोंगर मात्र वर्फाच्छादित आहेत. सर्वांत उंच पर्वताची उंची अदमासें १५,००० फूट आहे. येथील सरोवरांनींल पाणी स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ आहे.

स्वित्झर्लंड हा देश २४ लहान लहान प्रांतांत (ह्याला Cantons म्हणतात) विभागला आहे. (पैकीं १५ जर्मन, ६ फ्रेंच व ३ इटालियन आहेत). स्विस भाषा निराळी अशी नाहीच. जर्मनीजवळच्या प्रांतांत जर्मन, फ्रान्सजवळच्या भागांत फ्रेंच ह्याप्रमाणें भाषा व्यवहारांत सहजीं उपयोगांत आल्या आहेत. सर्व सरकारी कामासाठीं व शिक्षणास लागणारीं पुस्तकें बगैरे जर्मन भाषेंत आहेत. वरील तऱ्हेची विभागणी झाली असून हा देश लोकसत्ताक आहे. निरनिराळ्या भागांत निरनिराळी राज्यव्यवस्था

आहे. उदाहरणार्थ, एकाच गुन्ह्याबद्दल वरील विभागांत निरनिराळी शिक्षा होते. फक्त, आगगाड्या, पोस्ट, तारायंत्र व सैन्य ही मध्यवर्ती फेडरल स्टेटच्या ताब्यांत आहेत.

देश लहान, कोळसा नाही, लोखंड व इतर धातू, गहू, मांस वगैरे खाण्यास लागणाऱ्या वस्तू, कापूस, लोकर वगैरे सर्वच गोष्टी ह्या देशाला वाहेरून आणाव्या लागतात. भरपूर काय असेल तर दूध व उंचावरून खाली येणारं पाणी. ह्या पाण्याचा उपयोग बीज उत्पन्न करून घेण्याकडे केलेला आहे. ह्या पाण्यापासून झालेल्या विजेस येथें ‘पांढरा कोळसा’ म्हणून संबोधतात. ही बीज स्वित्झर्लंड, जर्मनी व इटली ह्या देशांत खपते. येथें एकूण २० लाख हॉर्स पाँवर विद्युत्शक्ति ताशीं उत्पन्न करण्याची पाँवर होउसेस आहेत. म्हणजे देशांतील प्रत्येक माणशीं अर्धा हॉर्स पाँवर विद्युत्शक्तीचें प्रमाण पडतें. ह्या विजेच्या जोरावर देशांतील शेकडा ८० टक्के आगगाड्या विजेनें चालतात व दर वर्षी ह्याचें प्रमाण वाढत आहे व वाफेचीं इंजिनें कमी होत आहेत. स्वित्झर्लंडमध्ये कोउंही जा, रानांत, डोंगरांत किंवा सरोवराजवळ, लहानशा झोंपडींत मुद्रां विजेचे दिवे दृष्टीस पडतात. येथें तेलाचे दिवेच अस्तित्वांत नाहीत असे म्हटलें तरी चालेल.

वरीलप्रमाणें देशाची स्थिति असल्यामुळे लोकांचें उपजीविकेचें मुख्य साधन म्हणजे कारखाने. वाहेरून कच्चा माल आणून देशांतील स्वस्त विद्युत्शक्तीनें चालणाऱ्या कारखान्यांत त्याचीं नानातऱ्हेचीं यंत्रे व इतर वस्तू बनवावयाच्या.

येथें मूत कातण्याचीं व विणण्याचीं यंत्रें, विजेचीं यंत्रे, वाफेचे बाँयलर, इंजिनें, विजेचीं इंजिनें, तेलानें चालणारीं इंजिनें करण्याचे मोठमोठे कारखाने आहेत. येथें होणारीं यंत्रें उत्तम प्रतीची असतात. पाण्यापासून बीज उत्पन्न करण्याचें स्वित्झर्लंड माहेरघर असल्यामुळे येथें १५० वर्षांपासून पाणचक्या बांधण्यास सुरुवात झाली.

आम्ही येथील Brown, Boveri, Sulzer, Swiss Locomotive, Escher Wyss वगैरेचे कारखाने बघण्यास गेलों होतो. कारखान्यांत वायका कमी व देखरेख करणाऱ्या कामगारांचेही प्रमाण फारच थोडें दृष्टीस पडतें. देखरेखीशिवाय स्वतःचें काम बिनबोभाट

व वेळ न दवडतां करण्याबद्दल स्विस लोकांची प्रसिद्धी आहे. ह्या मोठमोठ्या कारखान्यांशिवाय स्वित्झर्लंडमध्ये पुष्कळच लहान घड्याळांचे, विणकामाचे, हस्तकौशल्याचे वगैरे धंदे फारच उत्तम तऱ्हेने चाललेले आहेत. स्विस घड्याळे तर जगजाहीर आहेतच व ह्या धंद्यांत आजही ह्या देशाची बरोबरी इतर राष्ट्रांकडून होत नाही. आम्हीं रोलेक्स कंपनीचा घड्याळें करण्याचा कारखाना पाहिला. येथें सर्व कामें मुली करतात. इतकी उत्कृष्ट व चिमकुली व बरोबर वेळ देणारी घड्याळें अशा लहानशा कारखान्यांत व इतकी स्वस्त कशी तयार करूं शकतात ह्याचें आम्हांस आश्चर्य वाटले.

देशांत गाई पुष्कळ असल्यामुळे दूध उत्तम व विपुल. त्याचा उपयोग चक्का, गोठीव दूध, दुधाचें पीठ, चॉकोलेट वगैरे पदार्थ करून ते बाहेर देशांत पाठविण्याकरितां मोठ्या प्रमाणावर होतो. येथें जगप्रसिद्ध नेसल्स चाकोलेट करण्याची फॅक्टरी आहे.

स्वित्झर्लंडमध्ये वीज, चॉकोलेट व घड्याळें अतिशय स्वस्त आहेत. असें म्हणतात की, येथें लांबून येऊन घड्याळ विकत घेऊन परत जाणें, हें तेंच घड्याळ बाहेर विकत घेण्यापेक्षां स्वस्त पडतें ! स्विस लोकांस अद्याप मोटार गाड्या स्वस्त दरांत तयार करणें जमत नाही. ह्या देशांत मोटारी तयार करण्याचा एकादा-दुसराच कारखाना आहे. तसेंच येथें कॅमेरा तयार होत नाही. ह्याचा मक्ता जर्मनीकडे आहे व घड्याळांचा स्वित्झर्लंडकडे आहे. या दोन देशांनी बरील जिनसांवर एकमेकांच्या देशांत जाण्यास जकात माफ केली आहे.

जगाचें नंदनवन

हवापाणी उत्तम व निसर्ग शोभारम्य, म्हणून येथें जगाच्या सर्व भागांतून प्रवासी येतात. त्यांची संख्या फारच मोठी असते व त्यामुळे ह्या देशांत हॉटेल्स चालविणें हा एक उत्तम प्रतीचा, फायद्याचा व मोठ्या प्रमाणावर चालणारा धंदाच होऊन गेलेला आहे. येथील राहाणी महाग. झूरिक् येथील रेल्वे वर्कशाॅपमध्ये सर्वांत कमी प्राप्तीच्या मजुरास रोजीं ८ स्विस फ्रँक म्हणजे ४-५ रुपये मिळतात. स्विस फ्रँकची किंमत कमी झाली आहे. तरी येथील हॉटेल्स, जेवण, चहा, हमाली, टॅक्सी व इतर सर्वच फार महाग आहे. वर

लिहिलेल्या महागाईमुळें प्रवाशांची संख्या हल्लीं कमी होऊं लागली आहे. परकच्या कमी झालेल्या किमतीमुळें (पूर्वी एका पोंडास १५ परक मिळत, हल्लीं ते २१॥ मिळतात.) आर्थिक मंदी दूर होऊन, प्रवाशांची ही संख्या पुनः पूर्ववत् होईल व टूरिस्टचा धंदा ऊजितावस्थेंत येईल अशी स्विस लोकांस आशा वाटत आहे.

आम्ही झूरिक, वाडन, विटरथर, लूसर्न, लूझन, बर्न, इंटरलेकन, जिनिव्हा वगैरे ठिकाणीं गेलों होतो. लुसर्नचा तलाव फारच रमणीय आहे. जवळच असलेल्या रिगी डोंगरावर विजेच्या आगगाडीनें गेलो. याची उंची बरीच आहे. डोंगरावर उत्तम व मोठमोठी हॉटेले आहेत. किती सुखसोयी उंच डोंगरावर पण ! कोणत्याही गोष्टीची उणीव नाही. सर्व आठवड्याच्या अतिशय कामानंतर सुटीत अशा जागीं जाऊन मुलें वायका यांसह खूप मजा करावी व निसर्गाशीं समरस व्हावें व नित्याचें काम विसरावे. मनाला नव्या गोष्टी दिसल्यानें पुनः दुसऱ्या दिवशींच्या कामाला तें मन टवटवीत व तयार होतें. डोंगर वर्फाच्छादित होता. आम्ही वर्फांत खूप खेळलों. डोंगरावरील मोठाल्या इमारती झुकलेल्या दिसतात. परंतु वर पडणाऱ्या वर्फाचें ओझें तोलून धरण्याकरितां त्यांची एक बाजू मुद्दाम कलती अशी बांधलेली असते.

स्विझर्लंडची राजधानी बर्न. पण राष्ट्रसंघामुळें जिनिव्हास जास्त महत्त्व प्राप्त झालें आहे. जिनिव्हा येथील नुकतीच तयार झालेली राष्ट्रसंघाची इमारत पाहण्यास आम्ही गेलों होतो. तेथें हल्ली तीन हिंदुस्थानी लोक वरिष्ठ दर्जाचे अधिकारी आहेत. (डॉक्टर राम, रा. दलाल, रा. घोष). आम्हीं जीनिव्हा येथें असतांना डॉ. राम ह्यांनीं आपल्या घरी आम्हांला हिंदुस्थानी पद्धतीचें जेवण दिलें. त्या वेळीं आमच्या पंक्तीस हल्लींचे इंग्लंडांतले हिंदी हायकमिशनर सर फिरोज खान नून, त्याचे सेक्रेटरी इमान I.C.S. व त्यांच्या पत्नी, कॅप्टन खानोलकर व त्यांच्या स्विस् पत्नी व आंतरराष्ट्रीय लेबर ऑफिसमध्ये नुकतेच कामावर लागलेले मद्रासी गृहस्थ राजा व त्यांच्या पत्नी अशी मंडळी होती.

स्विस् लोक सुदृढ, वायका सशक्त व अतिशय सुदर. लहान मुलें तर बघत राहावीं अशीं गुठगुटीत ! ह्या लोकांची राहाणी व कपडे साधे. लोक स्वभावानें फारच चांगले व अगत्याचे दिसले. ओळख नसतांना

देखील दोंघातिघांनी आम्हांस आमच्या मोटारीतून चला म्हणून म्हटले. कारखान्यातील सर्वांत मोठा अधिकारी चीफ इंजिनियर हा आपल्या हाताखालचे नोकर, शिकाऊ उमेदवार ह्यांच्याबरोबर जेवणाच्या मुद्दीत एकाच टेबलावर जेवायला बसलेला मी पाहिला.

देश लहान, शेती फारच थोडी, कोळसा लोखंड विलकुल नाही. कापूस तर नाहीच, पण लोंकरही देशांत फारच थोडी उत्पन्न होते. अशी सर्व स्थिति असून आपल्या कर्तबगारीने व स्वकष्टाने हा देश इतका पुढे आला आहे व लोक सुखी आहेत. आमच्या आजपर्यंतच्या पाहण्यांत मनावर विवणारी एक गोष्ट म्हणजे, इकडील सर्व लोकांचा उद्योगीपणा. आळशी मनुष्य विरळा. सकाळपासून मध्याकाळपर्यंत प्रत्येकाची उपजीविका-करितां पैसे मिळविण्याची धडपड चाललेली असते. प्रयत्नवाद सर्वांच्या हाडीमाशी खिळलेला आहे.

पॅरिसमध्ये काय दिसलें ?

पॅरिस-ऑक्टोबर १९३६

कम्युनिझमची भीति

ज्याने फ्रेंच रेव्होल्युशनमुळे सर्व जगांतील राष्ट्रांस लोकशाहीबद्दल चालना दिली, पुढे नेपोलियॉनिक युद्धामुळे प्रसिद्धीस पावलेलें व आतांपर्यंत जगांतील अत्यंत फॅशननेबल (हल्ली न्यूयॉर्कने ज्याचा मक्ता घेतला आहे) म्हणून समजले जाणारे शहर पॅरिस, हे ज्या देशाचो राजधानी आहे तो देश उत्तरेस बेल्जम व समुद्र, पश्चिमेस वे ऑफ विल्के व समुद्र, दक्षिणेस स्पेन देश, भूमध्य समुद्र व इटली, स्वित्झर्लंड व पूर्वेस स्वित्झर्लंड व जर्मनी अशा रीतीने बसलेला आहे.

ह्याची लोकसंख्या चार कोटी म्हणजे जर्मनी व इंग्लंड देशाच्या लोकसंख्येपेक्षां कमी पण क्षेत्रफळ इंग्लंडपेक्षां जास्त आहे. जवळजवळ तीन कोटी लोक शेतीवर व शेतीबाबत लागणाऱ्या मजूरीवर उपजीविका करितात बाकीचे एक कोटी व्यापार, नौकऱ्या व मजूरीवर उपजीविका करतात.

ह्या देशांत जमिनी पुष्कळांच्या खास मालकीच्या आहेत व हिंदु-स्थानाप्रमाणे त्याचे ह्यामुळे पुष्कळ उदान लहान तुकडे पडलेले आहेत. वरील गोष्टीमुळे देशांतील बहुसंख्य लोक communism च्या विरुद्ध आहेत. कारण ह्या लोकांचे communism मुळे नुकसान होण्याचा संभव जास्त. ज्यांचे नुकसान होणे शक्य नाही असे कामगार लोक मात्र communism च्या बाजूचे आहेत व त्यामुळे व स्पेन देशांतील हल्लीच्या वादळामुळे फ्रान्स देशांत हल्ली मधून मधून मजुरांचे संप होतात. असे संप करून मजुरांनी आपले पगारी मुठीचे दिवस हल्ली कायद्याने वर्षास १५ करून घेतले व आठवड्यांतील कामाचे ताम ४८ वरून ४० वर उतरविले. पगार मात्र पूर्वीचाच कायम.

स्वावलंबी फ्रान्स

येतो जास्त असल्यामुळे अन्न, फळे, भाज्ये, वगैरे पुष्कळच वस्तु देशांतच उत्पन्न होतात. आफ्रिकेतील कॉलनीमधील स्वतःच्या गृहं वगैरे पदार्थांवर या देशाच्या सर्व खाद्य पदार्थांच्या गरजा भागू शकतात.

कोळसा देशास पुरेसा देशांतच मिळतो. पाण्याच्या जोरावर हांगाच्या विजेचीं पॉवर हाऊसेस देशांत वरीत आहेत. ओखंड अल्सेस व लॉरेन भागांत विपुल आहे. दूध पुष्कळ व देजात खाण्यान लागणारे मांस भरपूर अशी स्थिति आहे. म्हणजे फ्रान्स देश पुष्कळसा ह्या बाबतीत स्वावलंबी आहे.

वाहेरून आणाव्या लागणाऱ्या कच्च्या मालाचे प्रमाण कमी व त्यामुळे देशांतील तयार झालेला माल बाहेरदेगी जाण्याचे प्रमाणही कमी. ही वस्तु-स्थिति लक्षांत घेतां फ्रान्समध्ये तयार झालेल्या वस्तू आपल्या देशांत फारच तुरळक का हें समजेल. ह्यास दुसरेही एक कारण म्हणजे मजुरी महाग व प्रजासत्ताक राज्यपद्धति. जगातील सर्व राष्ट्रांची हिंदुस्थानची बाजारपेठ काढीज करण्याची धडपड चालू असता फ्रान्सने मात्र आजपर्यंत ह्या बाबतीत फारशी खटपट केलेली नाही.

देशांत लागणारी सर्व यंत्रसामग्री, इंजिने, विजेचीं यंत्रे, मोटारी, कापड वगैरे नाना तऱ्हेच्या वस्तु फ्रान्समध्ये तयार होतात. स्थापत्यशास्त्रा-मध्ये हा देश पुष्कळ पुढे गेलेला आहे व जगांत प्रथमच २,००,००० व्होल्ट्स

दाबाची बीज जमिनीखालून Oil filled cables नें ह्या देशांत नुकतीच नेली आहे. हें Sub-station जुलै १९३६ मध्ये मुद्दाम पाहण्यास इंग्लंडमधील Institution of Electrical Engineers चे सभासद गेले होते. मीही ह्यांच्या बरोबर पाहण्यास गेले होते. ज्याप्रमाणें तयार केलेला माल फारसा देशाबाहेर जात नाही, त्याप्रमाणेंच इतर देशांत तयार झालेला माल ह्या देशांत फारसा येत नाही. देशाबाहेर सोनें न जाऊ देण्याबद्दल फारच कडक निर्बंध आहेत. देशाबाहेर जाणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या सामानाची सरहद्दीवर कस्सून पाहणी होते.

विलासी फ्रान्स

येथे वायकाची व पुरुषांची संख्या जवळजवळ सारखीच असल्यामुळे अविवाहित मुलीची संख्या अर्थात् कमी आहे. स्वतःचें लहानमें घर व आपली वायकामुळे घेऊन राहणें ह्या लोकांस जास्त आवडतें. Club Life इतर देशांच्या मानानें कमी; लोकसंख्या जवळजवळ स्थिर असल्यामुळे, Birth Control Clinics सारख्या संस्था येथें कमी.

परेंच लोक फार हौशी व विलासी हें बरबर पाहणाऱ्यास सुद्धां दृष्टोत्पत्तीस येतें. जिकडे तिकडे लखलखाट. पॅरिस शहर म्हणजे रोज रात्री दिवाळीची रोषनाई; वादशहाच्या रौप्य ज्युबिलीच्या वेळेस झालेली कलकत्त्याची रोषणाई पॅरिसच्या रोजच्या रोषणाई इतपतच म्हटलें तरी चालेल. ह्या बाबतीत हें शहर लंडन व बर्लिनला मागे टाकतें. दुकाने सजविण्याची कला येथें फारच पुढें गेलेली आहे. तसेंच उपाहारगृहे, cafe येथें पुष्कळ. Cafe बाहेर फूटपाथच्या अर्ध्या भागावर टेबलें मांडून त्याजवर कॉफी व दारू पीत बसण्याची सोय रस्तोरस्तीं, गल्लोगल्लीं आहे, व हीं कॉफीगृहे नेहमी गच्च भरलेली. रात्री अशा पुष्कळ cafe मधून गायनवादन चालू असतें. देशांत द्राक्षें पुष्कळच होतात व त्यामुळे उत्तम व स्वस्त दारूबद्दल फ्रान्सची प्रसिद्धि आहे. द्राक्षरसाची निरनिराळीं पेये येथें जवळजवळ सर्वच घेतात म्हटलें तरी चालेल. येथें चित्रकला व शिल्पकला पुष्कळच पुढें गेली आहे. शहरांत जागजागीं पुतळे, इमारतीवरही मोठमोठे पुतळे व चित्रे; व हीं सर्व नग्न. पुतळे व चित्रांत एकूण एक सर्व अवयव

दाखविले पाहिजेत व त्यांत वाईट काही नाही असें लोकमत, त्यामुळे ह्या गोष्टीस कोठेंच प्रतिबंध नाही. ह्याचा अनुभव म्हणजे मोठमोठाल्या सरकारी ऑफिसांतून, खुद्द पोलिस कमिशनरच्या ऑफिसांत सुद्धा, नाना तऱ्हेची नग्न स्थितीतील चित्रे भितीवर लावलेली मीं प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहिलीं.

आपलें शरीर दुसऱ्यास दाखविण्यांत कांही लाज आहे असें ह्या लोकांस वाटतच नाहीं मुळीं. उलट ती एक कला आहे असें समजलें जातें. त्यामुळे नग्न नाच वगैरे गोष्टीस ह्या देशांत प्रतिबंध नाही. परंतु येथे हेंही सांगितलें पाहिजे की, (फ्रेंच) सभावित लोक अशा ठिकाणी जाणें चांगलें समजत नाहीत.

जी गोष्ट आपल्याला नेहमीं मिळत नाही किंवा दिसत नाही ती बदल साहजिकच पुष्कळांना जिज्ञासा उत्पन्न होते. व यामुळे (Foreigners) परराष्ट्रांतील लोक हे पुष्कळच पॅरिस शहरी असले अश्लील समजले जाणारे व स्वतःचे देशांत कधीही पाहावयास न मिळणारे नग्न नाच पाहण्यास जातात.

अर्थात् या foreigners च्या मनःस्थितीचा फायदा पैसे मिळविण्याकडे खालच्या दर्जाचे (French) लोक करून घेतात. रस्त्यांतून चालतांना नग्न फोटो विकत घेतां का म्हणून हे लोक परकी मनुष्याच्या पाठीस लागतात. अशा फोटोंत कांहींच नावीन्य वाटत नसल्यामुळे अशा फोटोंची विक्री फ्रेंच लोकांत होत नाही.

सामाजिक नीतिमत्ता

पॅरिस वाईट, फ्रेंच लोक फसवे, त्यांच्यांत नीतिमत्ता कमी वगैरे गोष्टी ज्या ऐंकिवांत येतात त्या जिज्ञामू अशा फसव्या गेलेल्या लोकांनी सांगितलेल्या होत. प्रथम पॅरिस शहरांत पाय ठेवल्याबरोबर वरील गोष्टी कानावर आल्यामुळे आम्ही फारच सावधतेनें वागत होतां. परंतु दोनतीन दिवसातच आमची अशी खात्री झाली कीं, फ्रेंच लोक प्रामाणिकपणांत व सभ्यतेत इतर राष्ट्रांच्या बरोबरीने आहेत. दिवसा व रात्री भर वस्तीतील रस्त्यांत वायकांनी निर्घोक जावें.

भामटे, खिसेकापू लोक हे कांणत्याही मोठ्या शहरी असणारच; पॅरिसमध्ये ते जरा जास्त आहेत, एवढेच. पुढील वर्षी पॅरिसमध्ये फारच मोठे आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन भरणार आहे. त्याच्या तयारीस दोनतीन महिन्यां-

पासून सुरुवात झाली व हल्ली काम जोरांत चालू आहे. इंग्लंडमधील राज्याभिषेक व हें प्रदर्शन पाहण्यास आपले पुष्कळच लोक येण्याचा संभव आहे. त्यांस एकच सूचना देणें अगत्याचे वाटतें ती ही की, रस्त्याने कोणी “ Would you like to visit something unusual ? Do you wish to see side shows ? Do you wish to have beautiful pictures ? ” म्हटलें तर त्यास No, thanks म्हणून उत्तर देऊन वाजूस व्हावें. तसेंच नाच, तमाशे पाहावयाचेच असल्यास ज्याची निकटें थॉमस कुक आणि सन्सकडे विकत मिळतात अशाच ठिकाणी जावे.

कसेंही असो, देश स्वतंत्र आहे व इतर प्रमुख राष्ट्रांच्या बरोबरीने त्याची प्रगति होत आहे. लोक थोडे चैनी परंतु स्वावलंबी व दुसऱ्याच्या जिवावर मजा न करणारे असे आहेत. काम करा, पैसे मिळवा व मग मजा करा हें ब्रीदवाक्य यूरोपमध्ये सगळीकडे दृष्टीस पडतें. कोणतेंही काम करण्याची वेळ आल्यास प्रत्येकाची तयारी. आपले आयुष्य सावजनिक कामास वाहिलेल्या येथील दोघां अविवाहित प्रमुख वायकांकडे आम्ही जेवावयास गेलों होतो. या बाया हल्ली ४०।४२ वर्षांच्या आहेत. ज्यांच्याशी आम्हीं लग्न केलीं असती ते लढाईत मेले म्हणून आम्हीं अविवाहित असें त्यांनी स्पष्ट सांगितलें. ह्या दोनही बायांनी लढाईपूर्वीपासून आतांपर्यंतचा आपल्या आयुष्याचा इतिहास सांगितला. तो आम्हास फारच रमणीय वाटला. पैसे मिळविण्याकरितां ह्या बायांनीं वाटेल तितका अवघड किंवा कमी प्रतीचा व्यापार केला. लाखो रुपये मिळविले व ते उपयुक्त, लोकोपयोगी कामाकडे धर्मादाय म्हणून दिले. अर्थात् आपणही त्या पैसाचा उपभोग घेतला. युद्धाच्या वेळी नसिगसारखी कामें केली.

सर्व जगाबरोबर आपणही (Materialistic) भौतिकसुधारणावादी बनल्याशिवाय आपली उन्नति होणें नाही असें वारंवार वाटतें. मनुष्याला एकदां आधिभौतिक सुखाची संवय झाली म्हणजे त्याची मनःस्थितीच अशी बनते कीं, तो निरनिराळी सुखें मिळविण्याकरितां सारखी धडपड करीत राहतो व धडपडीत यश हा सृष्टीनियमच आहे.

पाश्चात्य देशांतील लोकांची शिस्त व वागणूक

कैसर-ई-हिंद आगबोट-डिसेंबर १९३६

आज ५-६ महिने इंग्लंड, स्कॉटलंड, हॉलंड, जर्मनी, स्वित्झर्लंड, फ्रान्स ह्या देशांत आम्ही सतत प्रवास करीत आहोत व अलीकडे कांही दिवस आतां आपल्या देशांत परत जावे म्हणून सारखी हुरहुर वाटत असे. असें असून सुद्धां परवां म्हणजे ता. २७।१।३६ रोजी आम्ही स्वदेशी परत जाण्याकरितां बोटींत पाय ठेविला व इंग्लंड देशास शेवटचा रामराम केला. त्या वेळीं सहा महिन्यांपूर्वी मुंबई सोडतांना जितकें वार्ड वाटलें त्यापेक्षां जास्त वार्ड वाटलें ही गोष्ट खास.

विलायतेस जाणें शक्य असून सुद्धां उगाच व्यर्थ खर्च करून जाण्यांत काय अर्थ असें वाटे. शेवटीं एकदांचे आम्ही दोघे व मलगी हिदुस्थान देश सोडून निघालों; व आतां आपण इकडे आलो नसतो तर मोठी चूक केली असती असें वाटूं लागले. स्वतःचा देश सोडल्याशिवाय स्वदेशाची किंमत कळत नाही व आपला देश आपल्यास किती प्रिय आहे ह्याची खरी जाणीव होत नाही. मग इंग्लंड सोडतांना वार्ड वाटण्याचें कारण काय ? तर तें एकच म्हणजे येथें व यूरोपमधील इतर राष्ट्रे यांच्यापामून आपणांस पुष्कळच गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत व त्या शिकल्यापामून आपल्यास उपयोग होणार आहे. ह्या ५-६ महिन्यांत आम्ही किती तरी नवीन गोष्टी पाहिल्या व शिकलों. परंतु अद्याप शिकण्यासारखें पुष्कळ असून व तें शिकण्याची इच्छा असून परत जात आहों म्हणून साहजिकच वार्ड वाटतें.

कडक शिस्त व लंडनमधील शांतता

यूरोपमधील आमच्या ५।६ महिन्यांत आम्ही जें जें पाहिलें त्यात क्षणोक्षणीं एकच प्रश्न पुढें येई व तो म्हणजे 'हे लोक असे कां' व 'आपला देश असा कां' ? मी आपल्यास वगळीत नाही. 'आमचें

असें कां'? ह्याचीं कारणें पुष्कळच आहेत; परंतु वरवर पाहणारास सुद्धां इकडील लोकांचे कांहीं ठळक गुण हेच त्यांस पुष्कळ अंशीं कारणीभूत आहेत अशी खात्री पटते. इंग्लंडवद्दल व इंग्रजांवद्दल मी जें लिहिणार आहे तें यूरोपमधील इतर राष्ट्रांस देखील लागू पडेल.

मुंबईस आगबोटीत पाय ठेवल्यापामून क्षणोक्षणीं शिस्तीचे निर-
निराळे प्रकार पाहावयास मिळतात. उदाहरणार्थ, भररस्त्यांत पोलिसांनीं हाताची ठराविक खूण केल्याबरोबर सर्व वाहतूक एकदम यंत्राप्रमाणें बंद. मग त्यांत राजा असो कीं प्राइम मिनिस्टर असो कीं एकादा भिकारी असो. शिस्तीचे नियम सर्वत्रास सारखे व ते सर्व तितक्याच आदरांने पाळले जातात. फूटपाथशिवाय रस्त्यांतून चालणारा इसम क्वचितच दिसेल. यामुळें जगांतील नंबर दोनच्या लंडनसारख्या मोठ्या शहरीं सुद्धां मोटारींचे भोंगे, सायकलच्या घंटा किंवा घोडागाडी हाकलणारांच्या 'चलो वाजू' असे आवाज फारच थोडे वेळां कानीं पडतात. लंडन हें जगांतील सर्वांत शांत शहर अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. लहान लहान मुलें सुद्धां कशीं यंत्रासारखीं फूटपाथवरून सरळ चालतात व रस्ते ओलांडतात. तीं चौकां-
तील दिवे (Traffic light signals) व पोलिसांच्या खुणा यांकडे कसें लक्ष देतात हें पाहून कौतुक वाटतें. हें शिक्षण अगदीं लहानपणापासून मिळतें. फूटपाथवरून खालीं उतरल्यास आई मुलास तावडतोब थप्पड मारते हें आम्ही स्वतः पाहिलेलें आहे.

तिफिटें घेण्याची पद्धत

जेथें जेथें म्हणून गर्दी होते (म्हणजे आगगाडीचीं किंवा थिएटरचीं तिफिटें काढण्याचे ठिकाणीं, उपाहारगृहांत बिलें भरण्याचे ठिकाणीं किंवा प्लॅटफॉर्मवर, उपाहारगृहांत, थिएटरमध्ये वगैरे शिरण्याचे वेळीं) तेथें तेथें इकडील लोक एकदम एकामागें एक रांगेंनें, प्रथम आलेला पुढें व मागून आलेले क्रमाप्रमाणें मागें मागें उभे राहतात व हळुहळू पुढें सरकत असतात. अशा प्रकारच्या रांगा विशेषतः शनिवारीं सायंकाळीं ग्लासगो, लंडन वगैरे मोठ्या शहरीं थिएटरचीं तिफिटें विकत घेण्याकरितां एक एक फर्लांग लांब असतात व सर्वांत पाठीमागील मनुष्यास

आपली पाळी येईतों पुष्कळ वेळ उभें राहावें लागतें. हे लोक हातांतील वर्तमानपत्रें वाचीत हळुहळू पुढें सरकतांना पाहून मोठी मजा वाटते. मागून आलेला मनुष्य एकदम पुढें घुसण्याचा प्रयत्न करीत नाही. नवशिका किंवा इतर कोणी पुढें घुसलाच तर त्यास इतर लोक धक्काबुक्की किंवा शिव्यागाळी करून पाठीमागे घालवून देत नाहीत.

आगगाडीची तिकिटें काढतांना पुष्कळ वेळां अशा रांगा लागतात व आपल्याकडील थंड क्लासच्या तिकिट-विक्रीच्या खिडक्यासमोरील मारा-मारीचें, आरडाओरडीचें चित्र पुढें उभे राहातें. हिंदुस्थानांत बूट, पाटलोण घालून साहेब बनलेले लोक मागील दरवाज्यानें तिकिट ऑफिसांत शिरतात व तिकिट मागतात. तिकिटमास्तरही तें त्यास देतो. इकडे अशा प्रकारास तिकिटमास्तर उत्तेजन देत नाही. सर्व सारखे, प्रत्येकास आपल्या पाळीप्रमाणें तिकिटें मिळतात. पोस्ट ऑफिसांत, बँकांत वगैरे हीच शिस्त.

युद्धसमाप्तीचा दिन

आगगाडींत, ट्राममध्ये, वसमध्ये किंवा ट्यूबमध्ये वसतांना प्रथमतः आंतील लोकांस उतरूं देणें व मग आपण आंत शिरणें असा नियम आहे. हा नियम प्रत्येक जण आदरानें पाळतो. वरून थप्पड मिळेल म्हणून नियम पाळणें व आपण होऊन सर्व व्यवहार सुयंत्रित चालावेत म्हणून नियम पाळणें ह्यांत किती तरी अंतर आहे. ता. ११ नोव्हेंबर १९३६ हा Armistice Day आम्ही कधीं विसरणार नाहीं. सकाळी १०।। वाजल्यापासून आम्ही लंडनमधील मोठ्या गर्दीच्या रस्त्यांत म्हणजे Trafalgar Square मध्ये त्या दिवसाची मिरवणूक पाहण्यास उभे होतो. Trafalgar Square मध्ये नेहमीचीच अतिशय गर्दी. आज तर अतोनात जनसमूह तेथें लोटला होता. मोटार वसेस् वगैरेंची वाहतूक वाढलेली होती. हातगाड्यांतून तान्हीं मुलें घालून त्यांच्या आया हा आठवणीचा समारंभ पाहण्यास लोटल्या होत्या. प्रत्येकानें आपल्या कोटाला Poppy विकत घेऊन ती लावून दिली होती. Poppy नसलेला विरळाच. वाहतुकीचा आवाज नेहमीपेक्षां शंभरपट वाढला होता. अकरा वाजले, तोफा उडाल्या व एकदम सर्वत्र स्मशानवत् शांतता दोन मिनिटें झाली. प्रत्येकानें आपली

टोपी उचलली व लढाईत जीवदान दिलेल्या आपल्या देशवांधवांच्या आत्म्यांस वंदन केलें. डोळे मिटले असते तर आपण लंडन शहरांतील Trafalgar Square मध्ये नसून एकाद्या अरण्यांत आहोंत कीं काय असा भास झाला असता. ह्या क्षणीं मला कांहीं वर्षांपूर्वी पुण्याच्या एका सभेची आठवण झाली. महात्मा गांधींचें व्याख्यान शनिवारवाड्यापुढील पटांगणांत होणार होतें. लोक पुष्कळच आले होते व जो तो पुढें जाण्याची धडपड करीत होता. महात्माजी व्यासपीठावर उभे राहिले असून सुद्धां ओरडा कमी होईना व वाळुकाका कानिटकर शांतता प्रस्थापित करण्याकरितां मोठ-मोठ्यांदा लोकांस विनंति करीत होते तरी गोंगाट बंद होईना !

ह्या शिस्तीचा इंग्रजांस मोठा अभिमान वाटतो. ह्यास Discipline म्हटल्यास त्यांस खपत नाही. Discipline is something which is forced upon people. जर्मन लोकांच्या शिस्तीस इंग्रज Discipline म्हणतो, परंतु स्वतःची शिस्त जुलुमाचा रामराम नसून ती आमच्यांत उपजतच आहे असें ते म्हणतात. एकामागें एक असे रांगेनें आपल्या पाठीची वाट पाहात उभे राहणें ह्यांस इकडे 'क्यू' (Queue) असें म्हणतात. हा शब्द सुद्धां आम्हांस इकडे आल्यावर प्रथम समजला. आपल्या देशांत लहानपणापासून अशा प्रकारची शिस्त घरीं व शाळेंत मुलांस शिकविणें अवश्य आहे असें वाटू लागलें.

सचोटी

इकडे रोजच्या व्यवहारांत सचोटीचें प्रमाण पुष्कळच जास्त प्रमाणांत आहे यांत शंका नाही. दुकानांत किंमती एक. तुम्हांस भाषा येवो न येवो (जर्मनी, फ्रान्स, स्वित्झर्लंडमध्ये आम्हांस त्यांची भाषा येत नव्हती), मूल जावो किंवा मोठा मनुष्य जावो, फसवणूक नाही. माल तोलतांना तराजूकडे लक्ष देणें नको. एकादे वेळेस चुकीनें किंमत कमी सांगितल्यास शब्दाकरिता नुकसान सोसतील. आगगाडींत किंवा सार्वजनिक ठिकाणीं कांहीं वस्तू विसरल्यास त्या सांपडण्याचाच संभव जास्त. आमचे कॅमेरे दोनदां व इतर वस्तू एकदोनदां हार्डि पार्कसारख्या ठिकाणीं बाकावर राहिल्या व त्याची आठवण दोनतीन तासांनीं झाली. परत जाऊन पाहतों

तो वस्तू नाहीत. पोलिसास विचारतां त्यानें नांव, पत्ता व टेलिफोन नंबर लिहून घेतला. संध्याकाळच्या आंत, पोलिसठान्यावर येऊन आपल्या वस्तू आहेत त्याची खात्री करा म्हणून टेलिफोन आला. तेथें जाऊन पाहतो. तो आमच्या हरवलेल्या वस्तू आमची वाट पाहतो होता !

लंडनमध्ये वर्तमानपत्रें विकणारे फूटपाथवर आपली वर्तमानपत्रे व खुर्दी ठेवून जेवण्यास वगैरे जातात. पत्र विकत घेणारा एक पत्र उचलतो व त्याची किंमत तेथें ठेवतो. वंदा जिलिंग असल्यान तो ठेवून खुर्दी उचलतो व चालू लागतो.

विश्वास अधिक

आगगाडींतून, वस-ट्रॅममधून किंवा टचूबमधून दिनतिकिटानें प्रवास करणारांची संख्या फारच थोडी. हॉटेल, बोर्डिंग हाउसेसमधील आपल्या खोल्यांतील सामान, घड्याळें, फोटनपेन, पैसे सुद्धां चोरीस जाण्याचा संभव फारच थोडा. कुलुपाशिवाय आम्ही आमच्या ५।७ पेट्या व इतर वस्तू नेहमीं खोलींत मोकळ्याच टाकीत असू. जवळजवळ ४०।५० हॉटेलांमध्ये राहिलों, परंतु एकाही ठिकाणी आमची क्षुल्लक वस्तु सुद्धां गेली नाही. सचो-टीचे इतर पुष्कळ अनुभव वारंवार प्रत्ययाम येतात व त्याबद्दल कौतुक वाटतें. सर्वच गोष्टींत एकमेकांवर विश्वासाचें प्रमाण जास्त वाटतें. घाईमुलें तिकिट न घेतां टचूबमध्ये (जमिनीच्या पोटांतील आगगाडींत) वसल्यास वर येतांना तिकिट पाहणारा मनुष्य, आपण कोठून आलां म्हणून विचारतां व तो ज्या स्टेशनाचें नांव सांगेल तेथपासूनचें भाडें मागतो.

येथें लहानांपासून थोरांपर्यंत, गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वच बँकेत पैसे ठेवतात. माहजिकच जनतेचा बँकेशीं संबंध जास्त येतो. बँका आपल्या खातेदारावर पुष्कळच विश्वास ठेवतात व कधीं जास्त पैशाची गरज लागल्यास साधारणपणें चौकशी करून त्यांना Over draft तात्पुरतें कर्ज देतात. ह्याचा प्रत्यक्ष अनुभव माझ्यासारखाच इतरांनाही आलेला आहे. दूधवाले पहाटेच दुधाच्या बाटल्या, रोटीवाले रोट्या, भर रस्त्यावरील दाराच्या उंबऱ्यांत ठेवून जातात व त्या घरांतील माणसें निजून उठल्यावर

दार उघडून आंत घेऊन जातात. ह्या दुधाच्या वाटल्या व रोट्या चोरीस जावयाच्या नाहीत.

शिस्तीप्रमाणेंच ह्या लोकांत आदबी (Courtesy) मुरलेली आहे. आगगाडीचे लहानथोर नोकर, बस व ट्रॅम-कंडक्टर, बँकांतील व ऑफिसां-तील कारकून, फार तर काय, पण पोलिस सुद्धां जनतेशीं मोठ्या आदबीनें वागतो व त्यांस (Sir) महाराज म्हणून संबोधतो. वरील कामगार आपण जनतेचे नोकर आहोत, जनतेवर आपले पोट अवलंबून आहे, ती आपली मालक आहे असे समजून वागतात. रस्त्यानें जाणाऱ्या-येणाऱ्यास अमुक ठिकाण कोठें आहे अशी किंवा इतर कांहीं माहिती विचारल्यास, तो ती मोठ्या हौसेनें देतो. स्वतःला माहित नसल्यास तो पुष्कळ वेळां ती दुसरीकडून मिळवून सांगतो. ह्याचा अनुभव आम्ही इंग्लंड आणि स्कॉटलंडमध्ये मोटारीतून प्रवास केला त्या वेळां पुष्कळच आला. आदबीचे दुसरे प्रकार म्हणजे दुसऱ्याकडे टक लावून न पाहणें, परदेशी मनुष्य म्हणून लहान मुलांनीं त्याच्या पाठीमागे न लागणें, आपण कसेही कपडे घातले तरी त्यावद्दल टीका न करणे वगैरे वगैरे. तसेंच हॉटेलमध्ये आपण परके म्हणून आपल्यास विलकुल वाटत नाही. कारण लोक आपल्याकडे विलकुल लक्ष देत नाहीत. तेंच एकाद्या हॉटेलमध्ये चिनी किंवा जपानी पाहुणा असला कीं त्याची नजर लगेच आमच्याकडे लागे.

सभ्य वर्तणूक

सभ्यपणा हा ह्यांच्यांत मोठा गुण आहे. वायकांची कुचेष्टा येथे सहसा होत नाही. रात्रीं बेरात्रीं रस्त्यानें, आगगाडींत, बसमध्ये वायकांनीं कोठेंहि निर्धास्त जावें. त्यांजकडे वांकड्या नजरेनें सहसा कोणी बघणार नाही. हेंच आम्ही वायका मुबई-कलकत्त्यासारख्या शहरीं करूं शकूं काय ? दुकानांतील, उपाहारगृहांतील सर्वच नोकर लोक कीं, ज्यांची जनतेच्या आश्रयावर भिस्त आहे ते मोठ्या आदबीनेंच नव्हेतर हंसतमुखानें आपल्याशीं वागतात. दुर्मुखलेल्या चेहऱ्याचा नोकर विरळा. लंडन येथील Lyons and Co. Ltd. कंपनीचीं शेंकडों उपाहारगृहे आहेत. ह्या कंपनीचें तत्त्व Courtesy and Efficiency असें आहे व तशी प्रत्येकाची खात्री पटते.

पोलिस देखील तुमच्याशीं हंसतमुखानें बोलेल. तुम्ही पोलिसाशीं बोलत नसून आपल्या एकाद्या मित्राशींच बोलत आहां अशा प्रकारचें त्याचें वर्तन असतें. आम्ही ज्या बोटीनें विलायतेस गेलों त्याच बोटीनें परत येत आहोंत. येथें सर्व वाढपी गोव्याचे आहेत. ते कामांत हुषार आहेत. परंतु चेहरे निर्विकार व गंभीर; ही जी गोष्ट सहा महिन्यांपूर्वी मनांत आली नाहीं, ती आज विरोधामुळें जास्त जोरानें बिंबत आहे.

लंगडा-पांगळा, आजारी किंवा एकादा इसम पाय सरकून रस्त्यांत पडला तर ताबडतोब जवळचे लोक त्याचे मदतीस धांवतील. हे लोक एरव्हीं तुसडे, आपण होऊन कोणाशीं बोलणार नाहींत, पण वेळप्रसंग आला असतां मदतीस एकदम पुढें उभे. चालत्या जिन्यावरून (Escalator) प्रथम पुष्कळ गंमती होतात. ह्याचा अनुभव आम्हांस आला. एकमेकांबद्दल कुत्सित टीका करणें वगैरे दोष इकडे फारच कमी प्रमाणांत आहेत. दुकान-दारांस किंवा त्यांच्या नोकरांना गिऱ्हाइकास खुष करून आपला माल कसा खपवावा हें उत्तम कळतें. हंसतमुखानें, कंटाळा न दाखवितां हे आपल्यास नाना वस्तू दाखवितात, मग गिऱ्हाईक त्या घेवो किंवा न घेवो. Thank you, sorry व हंसतमुख ह्यांचें शिक्षण इकडील लोकांना बाळपणापासूनच मिळत असतें. ह्या गोष्टी वरपांगी असतात असें जरी कोणी म्हटलें तरी त्याचा व्यवहारांत पुष्कळच उपयोग होतो ही गोष्ट मात्र खास.

कार्यांत कुशल

जीवनयात्रा इतकी कठिण होत चालली आहे कीं, प्रत्येक जण आपल्या कामांत निष्णात (Efficient) असल्याशिवाय त्याचें चालणारच नाहीं. कोणताही धंदा घ्या, मजुरापासून तों वरपर्यंत जो तो आपापल्या कामांत निपुण असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. इकडील पोलिसांस तरी किती माहिती असते. शिपी घ्या, लोहार घ्या, जो तो आपल्या कामांत तरबेज असतो.

येथें कोणालाही स्वतःचें काम (Manual Labour) करण्याची लाज वाटत नाही. सर्व कामें स्वतःच करावीं लागतात. प्रवास करतांना सामान ज्याचें तो उचलतो. बायका देखील दोनदोन मोठमोठ्या सूट केसेस १५ यूरो०

हातांत घेऊन लगबगीनें प्लॅटफॉर्मवरून जातांना पाहून कौतुक वाटतें. लहान मुलांच्या हातांत त्यांचें चिमकुलें सामान दिलें जातें. फर्स्ट क्लास-मधून प्रवास करणारेमुद्दां आपलें सामान आपणच उचलतात व त्यांत कांहीं कमीपणा आहे असें कोणासही वाटत नाही.

स्वतःचें काम स्वतः करणें

सकाळींच गॅरेजमध्ये स्वतःची मोठ्या किमतीची मोटार स्वतः मळके कपडे घालून लोक (बायका मुद्दां) पुसतात. नंतर हेच लोक चांगले कपडे घालून ऐटीनें मोटार हांकीत जातात. वॉश्टँड, बाथटब, कमोड प्रत्येक आपलें काम झाल्यावर हातानें धुवून पुसून साफ करितो. प्रत्येक वस्तु स्वच्छ, चकचकीत दिसावी ही प्रत्येकाची आवड. त्याप्रमाणें जो तो आपण होऊन अंगमेहनतीनें तसें करतो. हॉटेलच्या मॅनेजरणी शिकलेल्या, बराच पगार मिळविणाऱ्या, सकाळींच उठून गालिचे, फर्निचर स्वतः साफ करित असलेल्या पाहून आपणांस अशा तऱ्हेचें काम स्वतः करण्याची लाज कां वाटते व विशेषतः विलायतेंत राहून शिकून आलेल्या आपल्या लोकांस ही लाज कां वाटते याचें आश्चर्य वाटतें.

घरची मालकीण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत काम करित असते. घर व सामान साफ करणें, कपडे धुणें, इस्त्री करणें, घराच्या भिंतीस कागद लावणें, परसांत भाजी व फुलझाडें लावणें, बाजार आणणें, स्वयंपाक करणें, मुलें फिरवून आणणें, इत्यादि सर्व कामें ५००।६०० रुपये ज्यांच्या घरांत पगार येतो अशांच्या बायकाही हातानें करतात.

स्वहस्तें निदान स्वतःच्या घरीं कोणतेंही काम करण्याची लाज नाहीशी व्हावी म्हणून आम्हीं आपल्या मुलीस लंडनजवळील Dr. Barnardo's Girls' Village Home मध्यें मुद्दाम महिनाभर ठेवली होती. येथें जवळजवळ २००० अनाथ लहान मुलींची राहावयाची व शिक्षणाची सोय लोकांकडून मिळालेल्या धर्मादाय पैशावर केली जाते.

व्यायाम

प्रत्येक जण आपल्या शरीराची फारच काळजी घेतो. शरीर सुंदर

दिसण्याचा प्रत्येकाचा आटोकाट प्रयत्न. प्रकृति उत्तम असल्याशिवाय शरीर सुंदर कसे दिसणार म्हणून म्हातारे लोकदेखील नियमानें व्यायाम घेतात. हार्डिड पार्कमध्ये श्रीमंत घोड्यावर बसतात, तर गरीब पोहतात किंवा पळतात. इकडील माणसांत पळण्याची लाज नाही. आपली मनःस्थिति निराळी. माझ्याच मुलीस हार्डिड पार्कमध्ये पळण्याची लाज वाटते.

हवा थंड असून सुद्धा सारखा झिमझिम पाऊस पडत असतांना मोकळ्या हवेंत नियमानें सर्व जण फिरतात व आपल्या मुलांना बरोबर किंवा गाडीत घालून नेतात. लुळेपांगळे आपली गाडी आपणच चालवितात, पण बाहेर जातात !

खूप काम

ह्यामुळें लोक सयक्त, लठ्ठपणा कमी आणि तरतरीत दिसतात. व्यायामाची महति लहानपणापासून आईबाप व शिक्षक मुलांच्या मनावर ठसवितात. कोणी कोणास म्हातारे म्हणून संबोधिलें तर तो मोठा अपमान वाटतो. खरोखरीच ५०-६० वर्षे वयाच्या बायका व पुरुष तरुणाप्रमाणें जोमदार व उत्साही असतात. ह्यास योग्य खाणें वगैरे गोष्टींची जोड आहेच. Work while you work, play while you play हा त्यांचा बाणा. जीवन-कलह इकडेही कठिण होत चालला आहे. प्रत्येकास खूप काम केल्याशिवाय पैसा मिळत नाही. मजूर लोकांना काम न मिळाल्यास सरकारांतून थोडी मदत होते हें खरें, परंतु ती पुरेशी नसते. थंड हवा व नेहमीं पाऊस ह्यामुळें इकडील लोकांच्या गरजा साहजिकच अधिक. पायापासून डोक्यापर्यंत गरम कपड्यांची आवश्यकता. पायांत बूट पाहिजे. तच, शरीरांत उष्णता राखण्यास खाणें जास्त सात्त्विक लागतें. तसेंच अंथरूण-पांघरूण जास्त लागतें. ह्यामुळें राहणी महागाईची झालेली. शिवाय ह्यांच्या इतर गरजाही फारच वाढलेल्या आहेत. ज्या गोष्टी आपल्याला चैनीच्या वाटतात, त्या इकडे अगदीं आवश्यक वाटतात.

जीवनकलहाची तीव्रता

आळशी माणसाची येथें धडगन नाही. मुलें व मुली मोठ्या झाल्या

व त्यांचें सक्तीचें शिक्षण संपलें कीं त्यांपैकीं पुष्कळांना लागलीच पोटाच्या मार्गास लागावें लागतें. आईबाप मग पोसायचे नाहीत. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत थंडीत, बर्फात, पावसांत काम करतांना ह्यांना पाहिलें म्हणजे इकडे जीवनकलह सोपा नाही, ह्याची खात्री पटते. प्रत्येक जण स्वावलंबी व आपलें काम लक्षपूर्वक करतो. पाठीवर सारखी देखरेख करण्यास कोणी लागत नाही. काम संपल्यावर प्रत्येकास कांहीं करमणूक ही हवीच. म्हणून नाटकें, सिनेमा, खेळ, नाच, बागेंत सहली वगैरेसाठीं बहुतेक सर्व जण काम संपल्यावर जातातच व कामानें आलेला शीण घालवितात. यामुळें दुसऱ्या दिवशीच्या कामास तरतरी येते. रात्रीं सगळ्यांना झोप पुरी व्हावी म्हणून ११-१२ वाजतां सर्व करमणुकीचे प्रकार बंद होतात. प्रत्येकास घरांतील नोकराचाकरांपासून तों थेट वरपर्यंत आठवड्यांतून एक दिवस पूर्ण सुटी मिळालीच पाहिजे. त्या दिवशीं विशेषतः उन्हाळ्यांत पुष्कळसे लोक शहर सोडून समुद्रकाठीं, बागेंत वगैरे जाऊन मजेनें दिवस घालवितात.

मजेची सफर

काम संपवून घरीं आल्यावर कामाबद्दल ते विचार करीत नाहीत. वर्षांतून प्रत्येकास ऑगस्ट महिन्यामध्ये १५ दिवस सुटी मिळालीच पाहिजे. गरीब-श्रीमंतास हा नियम सारखाच लागू. ह्या सुटींत प्रत्येकजण होतां होईल तों घर सोडून दूर जातो व हे १५ दिवस मजेत घालवितो. गरीब लोक पाठीवर बोचकीं बांधून चालतात तर पुष्कळ जण सायकलवरून एकामागें एक वसून जातात. कारखानदार दर आठवड्यास वेतनांतून कांहीं रक्कम कापून ती ह्या सुटींतील खर्चाकरितां बाजूस ठेवून देतो. व अशा प्रकारें मजुरांस सुद्धां बायकामुलें घेऊन बाहेर हिंडून समुद्रकाठीं राहून आपला वर्षाचा शीण घालवितां येतो. आपल्याकडे किती तरी लोक असे आहेत कीं, ते वर्षानुवर्षे आपलें घर, आपलें गांव सोडून बाहेर गेलेले नाहीत. अकालीं वार्धक्याची छटा किंवा तरुणपणीं म्हाताऱ्यास शोभणारे विचार ह्यास पुष्कळ अंशीं आपली ही कूपमंडूक वृत्तीच कारणीभूत आहे.

स्वच्छता

इकडील स्वच्छता दिखाऊ, कपडे स्वच्छ तर अंग घाण, बाहेर चकचकाट तर स्वयंपाकघर घाण वगैरे कल्पना आपल्यामध्ये रूढ आहेत. हें जरी खरें असलें तरी एकंदरीत सार्वजनिक स्वच्छतेचें प्रमाण पुष्कळच पुढें गेलेलें आहे. हॉटेले, उपाहारगृहे, मोठ्या, बागा, रस्ते, दुधाच्या डेअर्या ह्या पुष्कळच स्वच्छ असतात. ह्याचें प्रत्यंतर म्हणजे इकडे देवी, कॉलरा, प्लेग वगैरे घाणीनें उद्भवणाऱ्या रोगांचें जवळजवळ उच्चाटन झालेलें आहे. सहसा लहान मूल सुद्धां कागदाचें चिठोरे रस्त्यात फेंकीत नाहीं, तें त्याकरितां (Litter) म्हणून ठेवलेल्या डब्यांत टाकतात. रोगराई कमी होण्याचें दुसरें कारण म्हणजे इकडील लोकांना रोगाचा प्रतिबंध कसा करावा याबद्दल व्याख्यानें, सिनेमा, वर्तमानपत्रें वगैरे प्रकारांनीं माहिती दिली जाते. रोग झाल्यावर औषध घेण्यापेक्षां रोग होऊं न देण्याचीच खटपट करणें जास्त चांगलें हें तत्त्व इकडे जरीनें अमलांत आणिलें जात आहे.

सहकारी तत्वाचें वळण

दुधाची महति नाना प्रकारें जनतेच्या मनावर बिंबवण्याची, व प्रत्येकानें जास्त दूध प्यावें याची Milk Marketing Board जरीनें खटपट करीत आहे. तसेंच भाज्या, फळें ह्यांची महति लोकांस पटवून देण्यांत येत आहे. दूध, फळें वगैरे रोगप्रतिबंधक अन्न (Preventive foods) जनतेस, गरीबांस सुद्धां, मिळावीत म्हणून निरनिराळ्या संस्थांचा प्रयत्न चालू आहे. लहानमोठे धंदे संघ करून (Small Limited Company) चालविण्याची प्रथा इकडे फार आहे. लहान लहान उपाहारगृहे, सिनेमा थिएटरें, भाजीपाल्याचीं दुकानें, वसेस, कापडाचीं दुकानें, शिंप्याचीं दुकानें वगैरे सर्वच अशा प्रकारचीं जास्त. यामुळें तोट्यापेक्षां फायदा जास्त आहे असें मला वाटतें. आपल्याकडील अशा प्रकारचे धंदे पाहिल्यास ते फार दिवस चांगले चालत नाहीत, असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. एकादें दुकान, एकादी खाणावळ, एकादी डेअरी चांगल्या रीतीनें चालली असल्यास त्याचें श्रेय फक्त एकदोन माणसांसच असतें. तीं माणसें गेलीं कीं पुनः सर्व अंधकार.

Limited Concerns केल्यामुळे सचोटीचें प्रमाण जास्त राहूं शकतें. कारण वार्ट माल, शिळा माल किंवा नासलेलें दूध विकण्याची प्रवृत्ति साहजिकच कमी होते. संघशक्तीमुळे अशा संस्थांस नेटानें कार्य करण्यास जोर येतो, व त्यामुळे आपल्यास लागणाऱ्या सोयी वगैरे सरकार, म्युनिसिपालिट्या यांचेकडून लवकरच करून घेतां येतात.

London Transport ही संस्था लंडनमधील बसेस ट्यूबस् (Under ground Railway) व ट्रॅम्स चालवीत आहे; व हा प्रचंड खटाटोप अगदीं सुरळीत चालला आहे. ह्याचप्रमाणें गांवोगांवी जाण्याच्या बस सर्व्हिसेस संघशक्तीच्या जोरावर फारच उत्तम चालल्या आहेत. ह्याच आपल्याकडील Bus Services घ्या. एकही ऊर्जितावस्थेंत फार दिवस राहात नाहीं. एकांनं एक धंदा सुरू केला कीं दुसरा आलाच त्याच्यामागून, मग दर कमी करण्याची चढाओढ व शेवटीं दोघांचेंही दिवाळें. हल्लीं दुधाचा धंदाही अशाच प्रकारचा झाला आहे.

इकडील माणसांत 'नांदा व नांदूं द्या' ही प्रवृत्ति जास्त दिसते. अनुकरण हें मनुष्यस्वभावास स्वाभाविकच आहे. परंतु एकाद्यानं एकादा धंदा सुरू केला व त्यास त्यापासूनच मिळकत होऊं लागली असें दिसतांच एका मागून एक दुसरेही तोच धंदा सुरू करीत नाहींत. शक्य तितकी प्रत्येक जण नवीन कल्पित काढतो व एकमेकांच्या पोटावर पाय देत नाहीं.

उच्च राहणी

मनुष्यप्राण्यास जगण्यास हवा, पाणी, अन्न व थंडी निवारण्याकरितां कपडे एवढें असलें म्हणजे झालें. बाकीच्या सर्व वस्तू चैनीखातर म्हणून म्हणतां येईल. ह्या वस्तू आज इतक्या असंख्य झाल्या आहेत, व ह्या तयार करण्यास हजारों माणसें खपत आहेत. मनुष्यानें आपल्या गरजा एकदम कमी केल्यास हीं माणसें काम नसल्यामुळे उपाशी मरतील. आज जगांत कोट्यवधि माणसांचें पोट अशा गोष्टी केल्यामुळे भरत आहे. आज अमेरिकेंत १०।१०-१५।१५ वर्षांच्या उधारीनें अशा वस्तू मिळत आहेत. प्रत्येक महिन्यास हप्ते भरले म्हणजे झालें. ह्याचा परिणाम अशा वस्तूंचा

खप एकदम वाढण्याकडे झाला व जास्त लोकांस काम मिळू लागली. आज ही उधारीची पद्धत बद केल्यास लाखों लोक बेकार होतील.

युरोपियन राष्ट्रांत Standard of living मोठें आहे. (राहण्याचा दर्जा उच्च आहे.) ह्यामुळे कारखाने जास्त व त्यामुळे साहजिकच जास्त माणसांस काम मिळतें. एकदां उच्च राहणीची संवय झाली म्हणजे मनुष्याचें त्यावाचून अडतें व ह्याचा परिणाम त्या वस्तू मिळविण्याकरितां मनुष्य जास्त धडपड करतो. आपल्या देशांत ह्याच्या उलट प्रवृत्ति आहे. म्हणजे होतां होईतों, शक्य तितक्या गरजा कमी करावयाच्या व हें आयुष्य क्षणभंगुर आहे, जग ही माया आहे, अशा तऱ्हेने देवानें ह्या जगांतील दिलेलें आयुष्य हरि हरि म्हणण्यांत घालवावयाचें. ही मनःस्थिति आपल्या हल्लींच्या परिस्थितीस पुष्कळच कारण आहे. आपणांस जगाच्या मागे राहावयाचें नसल्यास, आपणांसही आपली राहणी वाढविली पाहिजे व निदान तरुण वयांत तरी निवृत्तिपर विचारास जागा देतां उपयोगी नाही.

स्वदेशप्रेम

यूरोपमधील कोणत्याही राष्ट्रांत जा, तेथे प्रत्येकास आपल्या देशाबद्दल व आपल्या लोकांबद्दल अतिशय प्रेम दिसून येतें. हॉटेलमधील वाढपी लोकांपासून तों मोठ्यांपर्यंत बोलतांना त्याजमधील स्वदेशप्रेम दृष्टीस पडतें. प्रत्येकास आपल्या राष्ट्राबद्दल अभिमान वाटतो, व आपलें राष्ट्र जगांतील सर्व राष्ट्रांपुढें राहावें म्हणून त्याची त्याकरितां वाटेल तें करण्याची तयारी असते. हें प्रेम पुरुष-बायकांना सारखेंच वाटतें व ह्याचा परिणाम म्हणजे प्रत्येक घर हें ह्या शिक्षणाचें माहेरघरच बनतें. ही स्वदेशभक्ति, राष्ट्रप्रेम अगदी लहानपणापासून मुलांच्या मनांत भिनवितात. Ours is a wonderful Nation. This tiny little Island of ours. We like it best. वगैरे उद्गार नेहमी ऐकूं येतात. वर्तमानपत्रांतील जाहिरातींत सुद्धां अमक्या कंपनीच्या वस्तू विकत घ्या असें लिहिलेलें असतेंच. परंतु त्याच्याखालीं असेंही लिहिलेलें असतें कीं, आमची वस्तू विकत न घेतल्यास निदान आपल्या देशांत तरी तयार केलेली वस्तू घ्या.

वरील वाक्य पैसे देऊन वर्तमानपत्रांत छापण्यांत स्वदेशाभिमान किती दिसतो तें सांगणें नकोच.

पुष्कळ दुकानांतून परदेशी तयार वस्तू विकावयास ठेवलेल्या असतात. पण त्याचेखाली 'परदेशी (Foreign)' म्हणून चिठी ठेवलेली असते. व्यक्ती-पासून तों थेट मोठमोठ्या संस्था, म्युनिसिपालिट्या, सरकार वगैरे सर्वांचेच ह्या गोष्टीकडे अतोनात लक्ष असतें.

वक्तशीरपणा

वक्तशीरपणाचें शिक्षण लहानपणापासून घरीं सुरू होतें. शिस्त व वक्तशीरपणा चुकल्यास मुलाचे लाड होत नाहीत. प्रकृति दणकट होण्याबद्दल अगदीं तान्हाचा मुलांपासून, इतकेंच काय पण मुलें आईच्या पोटांत असल्यापासून काळजी घेण्यांत येते. आई गरीब असल्यास कारखान्यांतून, हॉस्पिटल-मधून वगैरे तिला पोषक अन्न मिळण्याची सोय होते. त्याचप्रमाणें गरीब मुलांस अगदीं थोड्या खर्चांनं किंवा फुकट सुद्धां नियमानें शाळेंतून दूध मिळतें. त्यांची शरीरप्रकृति वरचेवर तपासली जाते. कांहीं विकृति असल्यास त्यावर एकदम उपाय केला जातो. त्यांत श्रीमंत गरीब असा फरक नाही; परंतु राष्ट्रांतील लोकांत परावलंबीपणा उत्पन्न होऊं नये म्हणून ज्यानें त्यानें आपल्या ऐपतीप्रमाणें औषधोपचारास पैसे खर्च केले पाहिजेत, असा नियम आहे. उदाहरणार्थ, शाळेंत मुलाचा दांत उपटून काढावयाचा असल्यास आईला प्रथम सांगतात कीं, ह्या गोष्टीस इतका खर्च येईल. त्यापैकीं तुम्हांला इतकी रक्कम द्यावी लागेल. एकदम ही रक्कम देणें शक्य नसल्यास ती हप्तेबंदीनें देण्याची सवड देतात. परंतु हे हप्ते थकले तर मात्र सूट मिळत नाही. पण ही रक्कम त्या आईकडून वसूल करण्याकरितां County Councils त्याच्या किती तरी पट जास्त खर्च करितात. हें कशाकरितां तर आपल्या लोकांना शिस्त व वक्तशीरपणा यावा म्हणून.

मुलांच्या शिक्षणाची सोय

प्रत्येक मुलामुलीस शिक्षण तर सक्तीचें असतेंच, परंतु त्याचप्रमाणें

प्रत्येकास पोहावयास शिकविनात. इतर मर्दानी खेळ खेळावेच लागतात. हयांत शिक्षक व शिक्षकिणी मोठ्या आनंदानें भाग घेतात. शाळेंत जाण्यांत मुला-मुलींना हौस वाटते व शाळाच अशा तऱ्हेच्या असतात व तेथील सर्व वातावरणच असें असतें कीं ही हौस मुलांमध्ये साहजिकच उत्पन्न होते. London County Council च्या शिक्षणखात्यांत १३ वर्षे काम करीत असलेल्या, London University चा ग्रॅज्युएट असलेल्या, अशा एका ब्रिटिश शिक्षकांशीं त्या बाबतींत आम्ही पुष्कळ बोललों. आज १३ वर्षांच्या माझ्या कारकीर्दीत शाळेंत एकही मुलगा एकदांही उशिरानें आला नाही, असें त्यांनीं मोठ्या अभिमानानें आम्हांस सांगितलें. असें होण्यास शिक्षकांस सुद्धां अत्युत्तम व आदरणीय वर्तन ठेवावें लागतें. मुलापेक्षांही शंभरपट जास्त वक्तशीरपणा, सहनशीलता, सचोटी, न्याय वगैरे गुण शिक्षकांत असावे लागतात, व अशींच माणसें ह्या धंद्यांत शिरतात. वर लिहिलेले गृहस्थ बऱ्याचशा मोठ्या हुद्द्यावर आहेत; परंतु त्या मानानें त्यांचें वेतन कमीच म्हणजे महिना जवळजवळ ३०० रुपये. पण इकडे डॉक्टरास व शिक्षकास समाजांत फार मान देतात. मास्तर म्हणून त्याची कुचेष्टा किंवा त्याकडे दुर्लक्ष करीत नाहीत. पुढील पिढी चांगली निपजण्याची किती तरी जबाबदारी ह्या मास्तरावर अवलंबून असते. यूरोपमध्ये हल्लींच्या नवमतामुळें वैवाहिक जीवनांत फरक पडला आहे व गृहसंस्था मोडत आहेत. अशा स्थितीत मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी लहानपणापासून शाळांवर जास्त जास्त पडत आहे. शाळेंतील शिक्षण अशा प्रकारचें असतें कीं, प्रत्येकास आपली उपजीविका सहज करतां यावी. संसारांत लागणाऱ्या वस्तू किंवा करावीं लागणारीं कामें कशीं करावीं ह्याबद्दल शाळेंत शिक्षण मिळतें. सुतारकाम, लोहारकाम, भिंतीस कागद चिकटविणें, रंग लावणें, फर्निचर करणें, पॉलिश करणें, कपडे शिवणें, टाइपरायटिंग, शॉर्टहॅण्ड वगैरे शाळांतून शिकविलें जातें. अर्थात् बायकांच्या उपयोगी कामें बायका शिकतात.

वर लिहिलेल्या शिक्षकांचें स्वतःचें घर आहे. कपडे धुणें, इस्त्री करणें, स्वयंपाक करणें, भांडीं घासणें, बाजारांतून सामान आणणें, घरांतील सर्व कामें बायको करते. घरांतील सर्व उत्तम फर्निचर त्यांनीं स्वतः केलें आहे.

पलंग, कपाटे, ड्रेसिंग टेबलें वगैरे. आणि तें खरेंच अतिशय उत्तम आहे. घरामागील परसांत भाज्या, फुलें त्या दोघांनीं लाविलीं आहेत. घराच्या भितींस कागद चिकटविणें, रंग देणें वगैरे गोष्टी स्वतःच करितात. अशा तऱ्हेचीं कामें आम्हीं हातानें न केल्यास आमचें चालणारच नाही असें ते म्हणतात.

अशा तऱ्हेच्या शिक्षणामुळें प्रत्येक जण कसा स्वावलंबी बनतो व त्यामुळें प्रत्येक जण ह्या संसारांतील लागणाऱ्या अवश्य वस्तू कशा स्वतः करूं शकतो हें दिसेल.

शिक्षणदानाचे प्रकार

१४ वर्षापर्यंत सक्तीचें शिक्षण देऊन कार्य भागत नाहीं. तर हें शिक्षण पुढें जागृत ठेवण्याकरितां निरनिराळे प्रयत्न करावे लागतात. ह्याकरितां इकडील कौन्टी कौन्सिलें म्हणजे आपल्याकडील म्युनिसिपालिट्या, प्रौढांच्या शिक्षणाची सोय नाना प्रकारांनीं करतात, व तें जवळ जवळ फुकट मिळूं शकतें. प्रत्येकाच्या आवडीप्रमाणें, गरजांप्रमाणें, निरनिराळ्या विषयांवर अशा तऱ्हेचें शिक्षण सायंकाळीं कामावरून परत आल्यावर मिळतें. त्याचप्रमाणे वाचनाचा नाद लागल्यास, किंवा मिळालेलें शिक्षण जागृत ठेवण्यास लायब्रऱ्या, वर्तमानपत्रें हीं साधनें फारच थोडक्यांत किंवा फुकट देखील आहेत. पैसे अनामत न ठेवतां पुष्कळशा Circulating Libraries मधून दोन दोन पुस्तकें घरी नेण्यास मिळूं शकतात.

अशा प्रकारचें शिक्षण म्युझिअम्सच्या द्वारें मिळतें. प्रत्येक मोठ्या शहरीं अशीं म्युझिअम्स आहेत व तेथें आठवड्यांतून कांही दिवस निरनिराळ्या विषयांवर फुकट व्याख्यानें मोठमोठ्या विद्वान् माणसांकडून दिलीं जातात.

जन्मास आलेल्या प्रत्येक मुलास शरीरास पोषक अन्न व त्यास स्वावलंबी होण्याकरितां लागणारें शिक्षण मिळण्याचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे असें इकडे प्रत्येकांस वाटतें व तसें होण्याकरितां लोकांची सारखी चळवळ चालू आहे. शाळेंतून फुकट दूध देणें हा या चळवळीचाच परिणाम आहे.

श्रीमंतावर कर जास्त जास्त वाढत आहेत व त्या करांतून गरीब लोकांना जास्त जास्त मदत होत आहे. पूर्वी मजुरास जास्त तास काम करावे लागे तर मध्यम वर्गातील लोकांस त्या मानाने कमी तास काम करावे लागे. हल्लीं मजुरांचे तास कमी होत असून, मध्यम व वरील वर्गातील लोकांच्या कामाचे तास वाढत आहेत. ह्याचा परिणाम आग-गाडींतून होणाऱ्या रहदारीवर झाला आहे. कांही वर्षांपूर्वी सकाळी दोन वेळां रहदारींत गर्दी होत असे. एक अगदीं पहाटे मजुरांची कामावर जातांना, व नंतर २-३ तासांनी मध्यम वर्गाची कामावर जातांना. वर लिहिलेल्या परिस्थितीमुळे मजूर लोक उशीरा कामावर जाऊं लागले तर मध्यम वर्गातील लोकांस हल्लीं कामावर लवकर जावे लागतें. त्यामुळे सकाळी एकाच वेळीं रहदारीची जास्त गर्दी अलीकडे होऊं लागली आहे.

आमची उन्नति, सुधारणा, सचोटी वगैरे सर्व सार्वत्रिक सक्तीच्या शिक्षणाने झाली म्हणून मोठमोठे अधिकारी लोक मोठ्या अभिमानाने सांगतात. १०० वर्षांपूर्वी वरीलपैकीं पुष्कळसे गुण आमच्यांत नव्हते असे ते म्हणतात. हिंदुस्थानी मनुष्य व्यक्तिशः जगांतील कोणत्याही राष्ट्रांतील हुषार माणसाची बरोबरी करूं शकतो; त्यांच्या पुढेही जातो हें आज जगप्रसिद्ध आहे. लंडनमध्ये Piccadilly Circus म्हणून जी अगदीं गर्दीची पेठ आहे तेथें एका ठिकाणीं जगांतील आजपर्यंत Noble Prize मिळविलेल्या गृहस्थांचे फोटो लावले आहेत. त्यांत कविवर्य टागोर, व शास्त्रज्ञ सी. व्ही. रामन यांचे फोटो पाहून कोणाही हिंदुस्थानी माणसास मोठा अभिमान वाटतो, व अशा प्रकारचीं व्यक्तिशः मोठीं माणसे आपल्या देशांत असून आपण असे कां, असा प्रश्न मनांत येतो. त्यास बहुत अंशीं कारण म्हणजे आपल्यांत सामुदायिक गुणांची उणीव हेंच होय.

समाजसेवेचीं अंगें

हल्लींच्या परिस्थितीस दोष न देतां किंवा आमच्या हातांत हें नाहीं तें नाहीं, असें म्हणत न बसतां आपण जें आपल्या हातांत आहे तें तरी एकदम केले पाहिजे. प्रत्येकाने मनावर घेतल्यास शिस्त, सचोटी, आदबी वगैरे

गुण राष्ट्रांत झपाट्याने वाढतील. शिक्षण मिळालेल्या प्रत्येक इसमानें निदान आपल्या घरच्या सर्वांस—आया, बहिणी, नोकर वगैरे सर्वांस—स्वतः शिक्षण द्यावें. त्यांस शिस्तीची, सचोटीची, आदबीची संवय स्वतःच्या वर्तनाने लावावी. आपल्या बायकांना प्रथम बळकट व सुशिक्षित करा म्हणजे पुढील पिढी जास्त जोमदार निपजेल.

ज्यास ईश्वरानें चांगली स्थिति दिली असेल त्यानें स्वतःच्या खर्चानें मास्तर ठेवून किंवा गरीब मुलांस शाळेंत पाठवून त्यास शिक्षणाची गोडी लावावी. आपण वर्तमानपत्रें घेऊन तीं गरिबांस वाचावयास द्यावींत. व्यायाम व मोकळ्या हवेंत फिरण्याचें महत्त्व प्रत्येकास पटवून द्यावें. डॉक्टरांनीं शाळेंतील मुलांची तपासणी फुकट किंवा फारच थोडी फी घेऊन करावी. रोग न होऊं देण्याबद्दल काय काळजी घ्यावी, ह्याबद्दल जागजागीं व्याख्यानें, सिनेमा, वर्तमानपत्रें, ह्यांच्या द्वारां लोकांस माहिती द्यावी. गरिबांच्या मुलांस शाळेंतून फुकट दूध मिळण्याकरितां प्रत्येक शहराच्या पुढारी माणसांनीं झटावें. म्युनिसिपालीटीकडून फारशी मदत होणें शक्य नसल्यास गांवच्या श्रीमंत लोकांकडून वर्गणी करून त्यांतून हा खर्च भागवावा. निदान पुढची पिढी तरी निरोगी, सशक्त, सुशिक्षित, कार्यक्षम होण्याबद्दल आपण प्रत्येकानें झटावें.

आपण आपला परावलंबीपणा प्रथम घालविला पाहिजे. आमच्याच बोटीवर किती तरी इंग्लिश, अमेरिकन, मिशनरी व इतर मंडळी आहेत. Mrs. How Martin ह्या संततिनियमनाचा प्रसार करण्याकरितां, तर एक स्विस् गृहस्थ बिहार धरणी कंपांतील लोकांना घरेंदारें, जमीन ह्या बाबतींत मदत करण्यास, तर दुसरे एक मध्यप्रांतांतील गोंड लोकांची भीषण परिस्थिति सुधारण्यास जात आहेत. ह्यांपैकीं कांहीं लोक आपल्या देशांतील खर्चानें जात आहेत. त्यांच्या उद्योगप्रियतेचें कौतुक वाटतें. पण आपण असे कां ? आमची कळकळ करण्यास बाहेरचे लोक कां यावेत ? आपण हीं कामें कधीं करणार ? ह्याबद्दल आपण इतके उदासीन कां ? वगैरे प्रश्न पुढें येऊन मन खिन्न होतें.

यूरोपच्या अंतरंगांत

भाग तिसरा

कांहीं खाजगी पत्रव्यवहार

Kaiser-i-Hind

29-5-1936.

My Dear × × × ×

The last parting was sad indeed. From our boat I was watching you for a few hours, and the others though out of sight were before my mind. Everyday we are going 360 miles away from you.

Upto Aden we were all sea-sick. The boat was rolling too much. The weather was stuffy and the cabin a black hole. To go to the bathroom was a great punishment. There was no desire for food. We all were in deck chairs all the time.

We left Aden on Wednesday night and now we are passing through the Red Sea, which is quite calm. The steamer is steady and there is some life now.

There are more than 75 Indians travelling with us about 50 being students. The food arrangements are good.

The life on the steamer is enjoyable, varied and full of mirth for those with a jolly temperament. We have made a few acquaintances. There is a definite and studied aloofness between the whites and the blacks though the treatment is all that one would wish for.

More in my next, with best wishes,

Yours sincerely,

Sarojini.

C/o Thomas Cook and Sons,
Berkley Street, Piccadilly
London W. I.

2nd July 1936.

साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आम्ही हाईड पार्कजवळ एका हॉटेलमध्ये राहतो. एका वेळेस आपलें जेवण कसलें तरी मिळतें. येथें बहुतेक लोक आपलेच राहतात. त्यामुळें आपलेपणा वाटतो. दुपारचें जेवण व चहा सोडून तिघांना आठवड्याचे ८ पौंड पडतात. येथें सर्व महाग. बहुतेक लोक Lunch बाहेर हॉटेल-मध्येच घेतात. घरामध्ये Maid शिवाय फारसें कोणी दिवसभर नसतें. स्वयंपाक, आंघोळ, वगैरेची घाई सकाळी दिसत नाही. जमिनी पुसणें, झाडणें, अशीं सफाईचीं कामें मात्र पाहून घ्यावीत. रस्त्यानें झुडीच्या झुडी दिवसरात्र दिसतात. त्यामुळें सर्व साधारण लोक लहानसा घराचा भाग घेतात. घरामध्ये दुपारचा चहा, स्वयंपाक करण्याचा त्रास नाही. केलाच तरी फार थोडा. चटकन् होण्यासारखा. त्या करण्यास सोयी फार. प्रत्येक जण स्वतंत्र. गृहिणीस कोणाकरितां ताटकळत बसणें नको. स्वच्छता दिखाऊ. हात तोंडांत घालून चोळून टाकला कीं पाण्याची जरूरी नाही. तेव्हां Maid नें दिलेलें असें खावें लागतें. बाकी वरून दिसायला घरें अति स्वच्छ. रस्ते, बागा फारच सुंदर. रस्ते खूप रुंद, घरें एकजात काळसर रंगाचीं, मोठीं चकचकीत. कोठेंही गोंगाट कलकल नाही. रस्त्यानें एवढी माणसें, मोटारी पण जसें कांही शांत अगदीं. म्हणूनच येथले लोक सशक्त; अर्थात् चांगलें अन्न व हवा कारण आहेच त्याला. तरी पण आपल्या मुंबई कलकत्यांत चाळीत पलॅटमध्ये राहणारा मनुष्य कलकल, गडबडीला, विक्रेत्यांच्या विक्रीला, येणाऱ्या जाणारांच्या घंटा वाजविणें, दार ठोठावणें, मोटारीचे भोंगे, ट्रॅमचा खणखणाट ह्याला बेजार होऊन जातो. शांतपणा व शांतता, लहान मुलापासून थोरापर्यंत प्रकृतीस अत्यंत आवश्यक आहे. चांगलें अन्न व हवा न मिळाल्यामुळें मुंबईचीं माणसें कशीं फिकी, अशक्त दिसतात.

बाकी मजकूर पुढील पत्रां.

आपली
सौ. सरोजिनी

Main Street, Poona No. १

24th July 1936.

सौ. सरोजिनीबाई देशपांडे यांस सा. न. वि. वि.

आपले तारीख ८ जुलैचे पत्र तारीख २४ जुलै रोजी म्हणजे आजच सकाळी मिळालें. आपल्याकडून उत्तर आल्याचे पाहून फार समाधान वाटले. असो.

तारीख ३ जुलैच्या सुमारास माझे उत्तर हिंदुस्थानांतील एक स्नेही माझ्या घरी आले होते. विचारविनिमय चालू असता, मी त्यांना आपल्या-विषयीं विचारिलें. तेव्हा त्यांनी मला रा. देशपांडे हे महाराष्ट्रीय सद्गृहस्थ जमालपूरला ईस्ट इंडियन् रेलवेवर मोठ्या ह्यावर असल्याचे सांगितले. आपणास पत्र लिहिण्याची स्फूर्ति झाली ती आपला 'केसरीतील एक अगत्याची सूचना' हा लेख वाचून झाली. त्यानंतर आजच्या पत्रांतील आपला मजकूर वाचून विशेषच आपलें कौतुक करावेंसे वाटते. कारण आपण नाशकास मुलांच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षण घेतलेले असूनही समाजकार्याविषयीं आपली कळकळ आणि प्रगल्भ विचार पाहून, पुरुषी वळणाचे शिक्षण मिळालेले असतांना सुद्धां आपले थोर विचार आहेत, हें पाहून मला आपल्याविषयी आदर आणि अभिमान वाटत आहे. त्यानंतर आपला बोटीवरील अनुभव हा लेख सुद्धां उत्तम आणि चिकित्सक दृष्टीने आपण लिहिला आहे. आजपर्यंत मी विलायतच्या प्रवामाचे अनेक लेख अनेक वर्तमानपत्रातून, आणि मासिकांतून वाचले आहेत. पण ते ब्रह्मीं ठरीव ठशाचेच (Stereotyped) वाटतात. कांहीं तरी नावीन्य वाचावयास हवे असते त्याप्रमाणे आपले लेख आहेत; ते वाचनीय तर आहेतच पण उद्बोधकही आहेत.

आपण सप्टेंबर अखेरपर्यंत लंडन येथेच राहाल. त्यानंतर विलायतेंत आपला मुक्काम किती आहे तें कृपा करून कळवाल काय? आपल्याला यूरोपांतील कांही प्रेक्षणीय स्थळे पाहावयाची आहेत काय? तसा आपला मानस असल्यास तिकडे आपण जरूर हिडून यावे, आणि तिकडील ज्ञान मिळवावें. आणि परत आल्यानंतर, आपले यूरोपखंडांतील अनुभव लेख. रूपानें जरूर प्रसिद्ध करावेत. ते निःसंशय वाचनीय आणि माहितीने भरलेले असे होतील. कोणत्या मासिकांत प्रसिद्ध कराल तें मला कृपा करून कळवून ठेवावें, म्हणजे आपले अनुभव मला वाचावयास मिळतील.

१६ यूरो०

विलायतेंतून हिंदुस्थानांत आल्यावर पुण्यास आल्यास कृपा करून मला भेटण्यासाठी बोलवा. तुमच्या भेटीनें मला फार आनंद होईल.

पत्राचें उत्तर सवडीनें पाठविणें. कळावे लोभ असावा हे विनंति.

(टीप :—केसरीच्या एका वाचकाकडून)

आपला नम्र,

× × ×

लंडन

२५-७-१९३६.

नी. वहिनीस शि. सा. नमस्कार.

तुझे पत्र मिळालें. घरचें आणि त्यांतल्या त्यांत आईचें तें पत्र; किती वेळां वाचलें तरी समाधान होत नाही. वरचेवर पाठीव हं. नाहीतर म्हणशील एकादे वेळेस कीं आज राहिलें झालं.

काल आम्ही पार्लमेंट हाऊस पाहण्यास गेलों. स्वतंत्र देशांतील गोष्टी पाहिल्या म्हणजे काय करूं न काय नाही असें होतें. पुष्कळ वेळेला चेव येतो, कधीं हुषारी वाटते हुषारांत राहून; कधी स्वतःच्या दुर्दशेचें दुःख वाटून कांहींच सुचेनासें होतें. पार्लमेंट पाहायला जरा वेळ होता म्हणून एका जागीं सर्व पाहणाऱास बसवून ठेविलें होतें. येथील सर्व भिंतीवर इंग्लंडच्या इतिहासांतील उत्तम उत्तम चित्रें आहेत. किती बोधप्रद आहेत तीं ! मी बसलें होतें तेथें पाठीमागें पाहिलें तर भिंतीवर एक खूप मोठे चित्र होतें. हिंदुस्थानच्या एका मोठ्या प्रांताचें दान आमचे राजे परकीयांना करून तो खलिता देत आहेत! अगदीं चरं झालें माझ्या पोटांत आणि चक्कर आल्यासारखें वाटलें.

किती किती गोष्टी तुला लिहूं असें वाटतें. आमच्या हॉटेलमध्येच जेवणाच्या खोलींत एका टेबलावर एकटीच एक वृद्ध कुमारी चहाला, जेवायला बसते. अगदीं एकटी उदास अशी ती असते. यंत्रासारखी तिची वागणूक, कधीं बोललेली मला दिसत नाहीं. जेवण झालें कीं वरच्या दिवाणखान्यांत हातांत विणकाम घेऊन चूप बसते. तिच्याशीं मायेनें बोलणारें कोण

आहे? म्हातारपणीं आपल्याला मुलें विचारतील अशी विवाहितांना देखील खात्री नाही. मग ही तर वृद्ध कुमारिका ! बाकी पाश्चात्य संसर्गनें आमच्यांतही तीच वेळ येणार. येत चालली आहेच म्हणा. पण असल्या एकलकोंड्या जीवनाची मला दया येते तिची आणि वाटते अगदीच का ही माणसें आमच्या संसारांत खुपतील? मुलाबाळांना यांच्या छत्राचा फायदा होऊन तीं परस्परांना सुखदायक नाही कां व्हायचीं? उतारवयांत आपल्याच माणसांना अशी तरुण पिढी कां सोडते ! वाटतो तितका हा प्रश्न सोपा नाही. तरी पण त्या बाईची मला मात्र कीव येते खरी.

आणखी एक गोष्ट येथें दृष्टोत्पत्तीस येते. नोकरांना येथें किती सुख-सोयी, सवलती, कायद्यानें केलेल्या आहेत. आठवड्यांतून मुट्टी, ठराविक कामाचे तास, चांगलें वेतन, अन्न, हेल्थ इंशुरन्स वगैरे वगैरे. नोकरांना रागें भरणें, दटावणें वगैरे कांही नाही.

पूर्वी आपणही नोकरांना नोकर म्हणत नसू; घरच्याच सारखे समजत असूं. स्वयंपाकाच्या आजीबाई, काकूबाई अगदीं घरगुती असत. म्हणूनच जन्मच्या जन्म त्या एका जागी काढीत. नोकरांना ते मनुष्यच आहेत असें मानल्यास किती तरी काम सुलभ होण्यासारखे आहे. आपल्याला नोकर हवा, अखुर्डाशिगी बहुदुधी ह्या म्हणीसारखा ! त्यांना मुट्टी, त्यांना शिक्षण, औषध-पाणी, वार्षिक पगारी रजा, करमणुकीची साधनें वगैरे सवलती आपण कां देऊं नयेत ! त्यांच्या बेकारीचा फायदा घेऊन आम्ही सधन सुशिक्षित समजले जाणारे लोक चार रुपये पांच रुपये असे त्यांच्याशी हुजत घालीत बसतो. चांगलें का हें ! ज्यांना ऐपत नाही त्यांचें एक सोडून द्या. नोकरांच्यासुद्धां कामाचे तास नकोत का ठरवायला ? एखाद्या वेळेस रात्री जेवायला दहा दहा देखील वाजतात. ह्यापुढें काम उरकन ते स्वतंत्र कधीं होणार ? इकडे सात वाजतां रात्रीचीं जेवणें होतात. नऊ साडेनऊपर्यंत काम संपवून मग छानसे कपडे घालून प्रत्येक जण मजा करतो. रात्री अकरा वाजतां झोपायला सर्व येतात ! अगामुळें दुसऱ्या दिवशीं कामास मनुष्य ताजातवाना होतो. असो. पुनः जास्त माहिती दुसऱ्या पत्रांत.

तुझी

(सौ. सरोजिनी) सौ. आक्का.

Birth Control International Information Centre,

Parliament Mansions, London S. W. १

17 th August 1936.

Mrs. Deshpande,

51 Lancaster Gate. W. 2.

Dear Mrs. Deshpande,

Mrs. Guy was very interested to hear that you had visited this centre, and would be very glad to meet you before you leave this country for India.

Could you come and have lunch with her one Wednesday ? She would be very pleased to see you on Wednesday, 19 th August or 26 th August, but if neither of these two dates are convenient for you, perhaps you will let us know, when you return from the continent, so that we can fix up a date later on.

If you will come to this centre at 12-45 P. M. Mrs. Guy will meet you here.

Yours sincerely,

Elenor Hazarden

Organising Secretary.

Zurich (Switzerland.)

15-9-1936.

श्री. सेक्रेटरी भगिनी समाज, लखनौ, यांस सप्रेम नमस्कार वि. वि.

आजच्या मेलनें इंग्लंडमधील कौंटी कौन्सिलच्या कांहीं कामाची माहिती तुम्हांस पाठवीन आहे. ती सर्व सभासदांस वाचून दाखवावी. सर्वांना नमस्कार.

इंग्लंडमधील कौंटी कौन्सिलचीं कामें

कौंटी कौन्सिल म्हणजे आमच्याकडील म्युनिसिपालिटीप्रमाणें आहे. कौंटी कौन्सिल 'मुलांचा पालक बाता' असें समजलें जातें. मूल जन्माला येण्यापूर्वीपासूनच, गरोदर, गरीब आयांची तें काळजी घेतें. अशा आयांची वैद्यकीय तपासणी, त्यांना पैसे नसल्यास अन्न, दूध प्रसूतिपूर्वी व नंतर मिळण्याची व्यवस्था, प्रसूति फुकट. शिवाय मूल जन्मल्यानंतर त्याला दूध पुरविणें, त्यांचीं घरें अंधेरी, कमी हवा असलेलीं असल्यास त्यांना Dry Milk वाटतात. कारण ताज्या दुधास अशीं घरें घातक असतात. मुलांमुलींना शिक्षण सक्तीचें आहे. गरीबांना फुकट.

लहान मुलें कामावर जाणारीं त्यांच्या प्रकृतीची काळजी घेणें; काम केल्यानें त्यांची प्रकृति खराब होत असेल तर त्यांना कामाची बंदी करण. अशा मुलांचे कामाचे तास पण ठराविक व वेताचे असतात.

शाळेंतील प्राथमिक शिक्षण

हें ५ ते १४ वर्षापर्यंत सक्तीचें आहे. आंधळ्या-मुक्या-वहिन्यांच्या शिक्षणाची पण व्यवस्था कौन्सिल करतें. मूल शिकल्यानंतर स्वावलंबी व स्वतःचा चरितार्थ चालविण्यास समर्थ होईल असेंच जरूरीचें योग्य शिक्षण सर्वांना मिळतें. (आमच्याकडील शिक्षणासारखें कागकून वनविण्याचेंच शिक्षण खात्रीनें नाहीं.)

लहानपणापासूनच मूल स्वावलंबी बनावें, म्हणून आईबाप, सरकार, सामाजिक कार्यकर्ते, जिवापाड मेहनत करतात. जन्मलेली मुले ही ज्याची त्याचीं तर आहेतच, पण तीं राष्ट्राचीं समजलीं जाताना आणि ह्याच भावनेनें

त्यांचें संगोपन होतें. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची वैद्यकीय तपासणी करणे ही मुलांविषयीची कामे झालीं.

खाद्यपेयांच्या सामानाची तपासणी

चरबी, तेल, लोणी, मांस वगैरे सर्व पदार्थ नीट तपासले जातात. मांसाचीं जनावरें तपासून मगच मारलीं जातात. कसाईखाना तपासला जातो. मांस वाईट दिसल्यास तें फेकले जातें.

चहाची, जेवण्याची Lyons सारखी दुकानें वरचेवर तपासतात. स्वयंपाकघरें पाहिली जातात आणि म्हणूनच हॉटेलमध्ये उत्तम ताजें स्वच्छ आणि घरच्याप्रमाणें अन्न मिळतें. ह्याचें कारण सर्वांना शिक्षण. स्वयंपाक्यांना, वाढणाऱ्यांना भाज्या धुऊन घेणें, पदार्थ झांकून ठेवणें, वाढणें वगैरे सर्व गोष्टी अगदीं नीट शिकविल्या जातात. अशा शिक्षणाच्या शाळाच असतात मुळीं. शिक्षणानें सर्व काम बिनबोभाट, व्यवस्थित व यंत्राप्रमाणें होतें.

नॅशनल हेल्थ इन्शुरन्स

ह्यामध्ये प्रत्येक मिळविणाऱ्या माणसास विम्याकरितां पैसे भरावे लागतात. कारण येथे विभक्त कुटुंबपद्धति असल्यामुळे म्हातारपणीं पैसाच काय तो कामास येईल.

नॅशनल बर्थ-कंट्रोल असोसिएशन

ह्या संस्थेत ज्या आईस वैद्यकीय तपासणीनंतर मूल होणे प्रकृतीस घातक आहे अशांनाच संततिनियमनाचें ज्ञान देण्यांत येतें, व त्याबद्दल सरकारी परवानगी आहे.

अशा तऱ्हेचीं Clinics पुष्कळशीं आहेत. तेथें डॉक्टरणी, नर्सस व श्रीमंताच्या बायका समाजकार्य करण्याच्या कळकळीनें व हौशीनें तासचे तास कामें करतात. आपणही त्यांचा किता गिरवावयास नको कां ?

तुमची

सौ. सरोजिनी देशपांडे

Manchester Guardian मधील दुधासंबंधीचा एक लेख

Your Milk a Public Service

Production and distribution of milk for human consumption 'should be virtually recognised as a National Public Service. Mr. Walter Elliot, the Minister of Agriculture said :—

“A sufficiency of milk it is proposed should be ensured to every child and adult as a right and necessity. The prevailing high price of milk is blamed as a main deterrent to its use in artisan and middle class homes.

“There should be no such thing as surplus milk under the present circumstances.

“Therefore, drastic reorganisation of the distributing trade is essential so that retail prices may be substantially reduced.

“The full scheme would be operated either through an expansion of the milk marketing board, or by the formation of public utility companies first of all in London on the lines of the Metropolitan Works Board.”

[दूध हें राष्ट्राचें अन्न म्हणून कोण त्याची व्यवस्था व काळजी; आणि आमच्याकडे ? कोण लक्ष घालतो अशा बाबतीत.]

Aram
Dongri, Bombay
1-10-1936.

My Dear Mr. Deshpande,

I cannot sufficiently thank you for your kind letter of the 22nd giving us details about the operation undergone by Mr. Tawde. Mrs. Tawde, and all the members of my family are really indebted to you and to Mrs. Deshpande for all you have been doing for Mr. Tawde in a foreign country thousands of miles away from his nearest and dearest. When I picture to myself the situation, when Mr. Tawde, was operated upon and when I picture the anxious faces of you both, I feel that had I been there I could not have done more. In a foreign country he was amongst his people, who played their part manfully, and supplied with their anxious care, the want he must have felt for the presence of his dearest and nearest.

The Marathi letter by Mrs. Sarojini Deshpande to Mrs. Tawde was a great comfort to her.

Although I do not remember to have met Mrs. Deshpande, my interest in her is certainly as great as that in my own daughters. She is a daughter of Ganeshpant Hardikar, who was my College chum in the Elphinstone College in 1892 in the B. A. class and our voluntary subject was Mathematics. Both were inmates of the residency and constantly together. In after life we often met. Her mother is a daughter of

Mr. Pendharkar, who was my colleague, being in the state service.

We are all looking to the day, when we will all have the opportunity of meeting you both, and show our gratitude.

Yours sincerely,

B. V. Jadhav.

केमरी ऑफिस,

२-१०-१९३६.

साष्टांग नमस्कार वि. वि.

माझे या पूर्वीचे सविस्तर पत्र पोहोचलेच असेल. आतां बहुतेक आपला प्रवास आटोपला असेल व आपण परत यावयास तिघांला असाल! तेव्हां ह्या-नंतर आपणाकडून लेख येईलमें वाटत नाही. आलाच तर प्रसिद्ध करू. पण आतां तेथून कांही लेख पाठविले नाहीत तरी येथें आल्यावर एकंदर युरोपियन समाजाची स्थिति, त्यांत राष्ट्रांराष्ट्रांची तुलना, आणि त्यांची हिंदु-स्थानशीं तुलना, आणि हिंदुस्थानाने कोणत्या राष्ट्रांपासून काय शिकावे, आणि कोणत्या राष्ट्रांतले कोणते दुर्गुण टाळावेत ह्यामंबंधीचा एक संकलित लेख लिहून द्याल अशी आशा आहे. यामंबंधाने आपण डकडे येऊन पोहोचल्या-वर खुलासेवार लिहालच. क. लो. अ. हे विनंति.

आपला,

ज. स. करंदीकर

Vice Chancellor's Lodge, Lucknow,
12-10-1936.

सौ. सरोजिनीबाईस सप्रेम अनेक आशीर्वाद.

तुमचें सविस्तर हकीकतीचें मोठें वर्णनपर पत्र वाचून आनंद झाला. असेच वरचेवर तेथील सृष्टिसौंदर्याची, लोकांच्या चालीरीतीची, मार्मिकपणानें पाहणी करून एकादी पुस्तकरूपानें सर्वांनाच उपयोगी पडेल अशी माहिती लिहा. कारण तुम्ही त्यांतल्या दर्दी, हौशी आहांत; शिवाय तुमची लेखनशैली मोठी मजेदार आहे.

मी समाजांत जात नाही. तुम्ही पण गेलांत. येथे असतां तर समाज पहिल्यासारखाच चांगला चालता. तुमची उणीव फार भासते.

तुम्ही केसरीमध्ये फार चांगली पत्रे लिहिलीत असें सौ. साने मला म्हणाल्या. आतां ती पत्रे मी वाचणार आहे. सर्वांना आशीर्वाद.

तुमची
आई.

(टीप :—हे पत्र रंगलर परांजप्यांच्या सासूबाईनीं मला लिहिलें. त्या मला आपली मुलगी समजतात.)

Gunfleet,
Frinton-on-Sea, Essex,
28, Oct. 1936.

Dear Madam,

I have been told by Miss Zimmern of the International Council of Women, that you might be willing to address a small ladies meeting here on November 16th at 3 P. M. We form a small study circle meeting at each others houses. We number 26

and we have speakers and lecturers, on all subjects of international interest.

We should be most interested to hear you speak, would your subject be ' The Position of Women in India ' ? We pay expenses or a small fee if desired. It is usual for the speaker to come by the 10-26 train, lunch here and return by the 5-47. train

I should be glad to hear from you as soon as possible.

Yours sincerely,

M. Orr.

श्री

नाशिक

५-११-१९३६.

श्री. नानासाहेब यांना,

सप्रेम नमस्कार वि. वि. आपले पत्र मिळाले; वाचून फार आनंद झाला आपल्यापेक्षां मी. सौ. सोनूताईची माहिती विशेष मिळवीत होती ती माहिती रा. प्रधान याँजकडून मिळत असे. त्याचप्रमाणे टाईम्स व केसरी-मधून मिळत असे. ही सर्व माहिती वाचून व ऐकून फार समाधान वाटले. खरोखर विलायतेतील व यूरोपमधील प्रवासानें त्यांच्या ज्ञानांत विलक्षण भर पडलेली आहे. एकंदरीत आर्य स्त्रीला उचित असा हिंदी स्त्रीचा दर्जा वाढवून त्यांनीं परिषदेची कामगिरी केलेली आहे. त्यांचे कार्यक्षेत्र ह्याप्रमाणे विस्तृत होऊन उत्तरोत्तर त्यांचेकडून विशेष कामगिरी व्हावी अशी इच्छा करणें अगदी स्वाभाविक आहे.

आपण स्वतःमुढां तिळमात्र वेळ न दवडतां स्वतःच्या ज्ञानामध्ये भर घालणेची खटपट करीत आहां व केल्याशिवाय राहाणार नाही याची आम्हांला खात्री आहे.

आपला,

× × × ×

The Kesari and The Maratha Office,
568 Narayan Peth, Poona City.

श्रीसमर्थ

६-११-१९३६.

साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र पोहोचलें. मजकूर समजला. त्या पत्राबरोबरच आपला लेखही येईल असें वाटले होतें. पण त्या पत्रानंतर दोन आठवडे झाले तरी अद्यापि लेख पोहोचला नाही. मग का गहाळ झाला की काय समजत नाही.

आपण जे जे लेख लिहिण्याचें योजिलें आहे, ते सर्व लेख लिहून पाठवावेत. ते केसरींत अवश्य प्रसिद्ध होतील. केसरीपत्राला न शोभण्यासारखे ते लेख असतील अशी शंका घेण्याचें मुळीच कारण नाही. खऱ्या कळकळीने व माहितीने लिहिलेले असेच लेख पाहिजेत. उगीच भाषेचें अवडंबर माजवून लेखान सार मात्र कांहीच नाही असले निरर्थक लेख काय कामाचे !

तुम्ही विलायतेंत गेलेले हिंदी विद्यार्थी काय करताना याचे चित्र रेखाटलें. तसेंच विलायतच्या विद्यार्थ्यांच्या आजच्या पिढीत कोणते गुण-दोष आहेत, ते नवमतवादांत किनपन वाहावत चालले आहेत; एकंदर युरोपिअन् समाजाची बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता भरतीकडेच आहे कां ओहोटीकडे लागली आहे ह्यासंबंधाने जर कांही आपल्या नजरेस आले असेल तर ते लिहावें.

असो. आपल्या यूगोस्लाव्हियाच्या सभेच्या हकीकतीचा लेख व इतर प्रवासवर्णनाचे लेख यथाक्रम येतील तसे प्रसिद्ध करण्यांत येतील. आपण आपल्या प्रवासाच्या दगदगीत, लेख लिहिण्याची तसदी घेतां, ह्याबद्दल केसरीचा संपादकवर्ग व वाचकवर्ग आपला अत्यंत आभारी आहे.

कळावें लोभ असावा हे विनंति.

आपला

ज. स. करंदीकर

श्री

नाशिक,

६-११-१९३६.

सौ. सोनूताई यांना,

नमस्कार वि. वि. आपलें पत्र मिळालें. वाचून किती तरी आनंद वाटला. पुनः पुनः २-३ वेळ वाचले. आत्मश्लाघेचा दोष पदरी येईल म्हणून आपल्याला भीति वाटली. परंतु तसे वाटण्याचें कारण नाही. आपल्या हातून फारच मोठी कामगिरी झाली आहे. एकादी चांगली गोष्ट आपल्या हातून झाली म्हणजे एक प्रकारचें समाधान वाटतें. त्याचप्रमाणे आपल्या हातून घडले आहे व त्याजबद्दल माहिती देताना स्वतःची स्तुति करणे कमी-जास्त प्रमाणांत भाग पडतें त्याला हरकत नाही.

आपण विलायतेला जाण्यापूर्वी आपल्या व्याख्यानावर मी थोडीशी टीका केली म्हणून आपल्याला वाईट वाटलें. परंतु त्याचा हेतु आपल्या ध्यानी आतां आला असेल. आपल्या जीवाला ती गोष्ट लागून राहिली, आपण अत्यंत परिश्रम केले व शेवट फारच गोड झाला.

आपले लेख मी केसरीतून वाचले आहेत. फारच चांगले आहेत. मराठी भाषाही फार गोड आहे. तें वाचल्याबरोबरच माझ्या टीकेचा आपल्यावर योग्य परिणाम झाला हें मला कळलें. रा. प्रधानकाका, यांचे व माझे ह्या बाबतीत बरेचदां बोलणें झालें आहे. लेख वाचून झाल्यावर आम्ही दोघांनीं आपली बरीच वेळां स्तुति केली आहे व कौतुकही वाटले. श्री. ××× व सौ. × × साहेब, यांनीही आपली बरेच वेळां स्तुति करून कौतुक केलें आहे. याशिवाय इतर लोकानीही माझेवळ तारीफ केली आहे. सौ. × × साहेब यांनी आपली त्यांना आलेली पत्रे मला दाखविली आहेत. ती पत्रें सुद्धां फारच छान व मजदार आहेत.

मी आपल्याविषयी माहिती काढीत होतो. ती माहिती ऐकून व वाचून मनाला फारच आनंद वाटला. आपल्या काय काय हालचाली आहेत इकडे माझे लक्ष होते. व माझ्या कल्पनेबाहेर आपण यश संपादन केले आहे. यांतच आपण काय तें समजून घ्यावें. ह्यापेक्षां जास्त लिहिणे नको. एवढ्या लिहिण्याने हरभऱ्याच्या झाडावर तर चढणार नाही ना? आणि

चढलांत तरी हरकत नाही. कारण आपल्या वजनानें झाडच मोडून जाईल !
मग आपोआपच खाली याल !

‘ हिंदुस्थानातील वायकांचें, धर्मांचे, व पुरुषांचें पण मी सुंदर वर्णन, सभांतून वर्तमानपत्रकागंच्या मुलाखतीतून दिले ’ असें आपण पत्रातून लिहितां. आपण वायकांच्या प्रतिनिधि म्हणून गेलां होतां, असे असूनही पुरुषांची तरफदारी केली; ह्याबद्दल आपले आम्ही आभारी आहोंत. परंतु ही फुकटची विकली आहे. ह्याबद्दल मोबदला काही मिळणार नाही, व मोबदला ह्याच असला तर कसं एकाद्या वेळी खरमरीत टीका. परंतु टीका करतांना-मुद्धां आतां आम्हाला विचारच करावा लागेल. त्या कांही पूर्वीच्या सरोजिनी-बाई राहिलेल्या नाहीत, जरा बेतानेंच वागले पाहिजे. परंतु सरोजिनीबाई जरी असल्या तरी सोनूताई म्हणून टीका करायला काय हरकत आहे ; प्रसंग आला तर कसंच टीका. जानानें जरी नाही तरी वडीलपणाच्या नात्यानें आमचा हक्क अबाधित राहिलच. असो. आपण हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधि ह्या नात्यानें व वैयक्तिक नात्याने फारच चांगली कामगिरी केली, सुयश संपादन केलें, व स्वतःच्या ज्ञानांत फारच भर घालून आर्य स्त्रीचा दर्जा अधिक उज्ज्वल केलात याबद्दल आपलें अभिनंदन करून उत्तरोत्तर आपल्या हातून अशीच कामगिरी होत जावी असे इच्छितो व आपणां दोघांचें अभीष्ट चितून हें पत्र पुरें करतो.

आपला,

(माझे एक शिक्षक)

× × ×

टीप :—(माझे माहेरचे नांव ‘ सोनू ’ आहे.)

Flat No. I, 95, Marylebone High Street,
London W. I.

12 November, 1936.

Dear Mrs. Deshpande,

I had the pleasure of hearing you speak to the committee of the Associated Country Women of the World, on Thursday last. I feel very strongly, that a great many of our overseas members would be interested in what you said.

I would have liked to have asked you many more questions at the time, but it was not possible. I am wondering if you could spare me an hour some time on Tuesday next? Could you perhaps let me know at 26, Eccleston Street (where I am working on the Country Women Magazine)? If you can do this and if so where can I see you and at what time?

I should be very grateful if you could.

Yours sincerely,

B. Hearnden.

FRINTON FELLOWSHIP OF THOUGHT

The Progress of India's Women

16 Nov. 1936.

The members of Frinton Fellowship of Thought met at "Bratton" Second avenue, on Monday, by kind invitation of Mrs. Jamieson.

Mrs. Sarojini Deshpande, one of India's pioneer women, gave an interesting talk on the women's movement in her country. A striking figure in a scarlet sari, she described the restrictions by which women had hitherto been bound, and the wonderful vista before them of advancement to the status and responsibilities of their sisters in the West.

She described the innate selfless devotion of Indian women to their husbands. She felt that this, an ineradicable feature, would preserve the sanctity of home life and be a great force in the future as in the past.

Mrs. Deshpande described child welfare work, clinics, new conditions of marriage laws, education among the better class women, and professional and civil attainments in amelioration of village life.

The fact of a large majority of illiterates was recognised and was being remedied by educated Indian women, thus breaking down a caste barrier that had long been felt unworthy. In this latter advance they had been greatly helped by the example of Mahatma Gandhi, of whom she gave an interesting account and described "the veneration in which he is held in her country— not as a dictator but as a priest of peace.

Mrs. Deshpande has recently returned from the Women's International Conference at Dubrov'nik (Jugoslavia) to which she was sent as an Indian delegate.

Gunfleet, Frinton-on-sea,
Essex,

21 11-1936.

Dear Mrs. Deshpande,

I thank you so much for your very nice letter. I am so glad, you enjoyed our little gathering. Our members have had much to talk about, on your description of India's women and they all say how much they enjoyed it.

If you have time, I should like to hear from you especially when you have had a big meeting, and I will write in return. Our next fellowship meeting, is on "Our two selves, real and unreal," and your Hindu thought is very clear on this. I should always like to know of translations of Modern Indian Books, those really worth reading. I hope to visit India one day, and shall let you know in good time. With kindest thoughts and thanks

Sincerely yours,
M. Orr.

बर्लिन (जर्मनी)

२१-११-१९३६.

मी. सरोजिनीबाई देशपांडे याम सा. न. वि. वि.

आपला परिचय पत्रद्वारे झालाच आहे. परंतु मी श्री. देशपांडे ह्यांना मुर्चाविले होते की हिंदुस्थानला जाताना जर्मनीवरून जा म्हणजे आपणांस बर्लिन पुनः पाहावयास मिळाले असते. व मलाही अनायासे आपल्या प्रत्यक्ष परिचयाचा लाभ झाला असता. असो. आलेली सधि अशा रीतीने वाया गेली. आपण आलात तेव्हा मी येथे नव्हतां. हिंदुस्थानात मात्र आपली गांठ व्याथ्रीने पडेल.

आपला केसरीतील विचारपरिप्लुत लेख वाचला व तो जरी आपण परत करावयास सांगितला आहांत; तरी मी तो मजबूत ठेविला आहे. कारण आपण आतां लवकरच परत जाणार आहां व तिकडे गेल्यावर आपणांस तो अकपुनः सहज मिळू शकेल. लेख उत्कृष्ट लिहिला गेला आहे व परिस्थितीस तंतोत पटणारा आहे. विशेषतः शेवटचे भागान विलायतेतील विद्यार्थिनीची मनःस्थिति व विचारसरणी याचें रेखाटन अतिशय मार्मिक व मुद्देसूद रीतीने रेखाटले आहे ह्याबद्दल शकाच नाही व त्यावरून इंग्लंडवासिनी हिंदी विद्यार्थी-विद्यार्थिनीच्या अपूर्व व मार्गासार विचाररहित विचारसरणीची पूर्ण कल्पना येऊन त्याच्या पालकांचे डोळे उघडल्याशिवाय राहणार नाहीत. परंतु त्याबरोबरच खुद्द दोन्ही विद्यार्थी वर्गांचे डोळे जरासे जरी उघडले तरी लाखाचे होईल.

बरीलप्रमाणे आपले लेखाबद्दल माझे मत झालें आहे; परंतु त्याबरोबरच मला असें मुचवाबेंसे वाटतें की लेखाचा मथळा जरासा व्यापक असून लेखान्तर्गत मजकूर जरा मर्यादित स्वरूपाचा आहे.

मथळ्यांतील परदेशाएवजी इंग्लंड असे शब्द असते व हिंदी विद्यार्थी-एवजी आय. सी. एस. चे विद्यार्थी असे शब्द असते तर माझे मतें लेखातील विधानें पूर्णांशानें लागू करता आली असतीं.

दुसरें म्हणजे सुरुवातीस आपण विनायतेस जाऊन आलेल्यांची दुर्दशा पाहून कोणाचेंही अंतःकरण कळवळल्याशिवाय राहणार नाही असे उद्गार आहेत. परंतु माझे मत हा दोष विद्यार्थीवर्गाकडे नमून हा तेथील पद्धतीचा

दोष आहे. तसें पाहिले तर व केवळ तात्त्विक दृष्ट्या विचार केला तर, मी असें विचारतो की, हिंदुस्थानातच शिकलेल्या बी. ए. व एम्. ए. ची काय बरे किंमत आज उरली आहे ? शेकडा ८० पदवीधर १५।२० रुपयांना लाचार झाले आहेत; हा दोष कोणाचा ? तुमच्या दृष्टिकोनात ह्या गोष्टीकडे वघितले तर तिकडील विद्यार्थीवर्ग खुद्द लहान प्रमाणावर विघडलेला व चमत्कारिक मनोवृत्तीचा व बेजबाबदार वर्तन असणाऱ्याचा आढळून येतो. व थोडेसे पुढे जाऊन आपल्या विचारसरणीस अनुसरून आपल्याकडील सर्व कॉलेजे बंद केली पाहिजेत. कारण सुशिक्षिताची बेकारी लक्षात घेतली तर सर्व शिक्षण कुचकामाचे ठरून, पैसाचा मात्र व्यर्थ व्यय होत आहे, असेच म्हणावे लागेल. असो. तरी माझ्या मते सर्व दोष खालावलेल्या परिस्थितीचा व आर्थिक विपत्तीचा असून विद्यार्थीवर्गावर उगाच रोप करण्यात अर्थ नाही. दोष राज्यपद्धतीचाच आहे. व जोपर्यंत स्वराज्य नाही तोपर्यंत तरुणांची अशीच दिशाभूल केली जाईल; व दिवसेंदिवस सर्व तत्र जास्तच खालावत जाईल. काही अशी आपल्या मध्याच्या विघडलेल्या व विस्कटलेल्या व्यवस्थेचा हा परिणाम आहे.

याशिवाय उगळड खेरीजकरून इतर परदेशात जे हिंदी विद्यार्थी येतात ते प्रथमतः बहुधा धंदेशिक्षणामाठी येतात व त्यांना हिंदुस्थानातील आर्थिक परिस्थितीची पूर्ण कल्पना असते व शिवाय परत गेल्यावर केवळ मायबाप सरकारची नोकरी करावयाची हेच ध्येय त्यांचेपुढे नसते. अशा विद्यार्थीवर्गाचे वाढतीत आपणांस निगळा अनुभव येईल व मी तरी त्यांना आय. सी. एम. विद्यार्थ्यांच्या मालिकेत वसवावयास तयार नाही.

आपण आपले पत्रात माझे स्पष्ट मत कळवावयास सांगितले म्हणूनच बरीच अपक्व विचार दिले आहेत. कदाचित् पुढे मागे जास्त अनुभवांती आपेक्षा खात्रीपूर्वक असे लिहिता येईल.

यापुढेही आपले लेख पाठवून दिल्यास मी आपल्या आभारी होईन.

आपला,

× × ×

लंडन,
ता. २४-११-१९३६.

माष्टाग नमस्कार वि. वि.

आपलें तारीख २१ चे पत्र पावले. आजच रा. ज. म. करंदीकर याजकडून पत्र आलें त्यावरून लंडनमधील एका महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यानें माझ्यालेखामप्रत्युत्तर लिहिल्याचें समजले व हें उत्तर १३-११-१९३६ च्या केसरीच्या अकांत प्रसिद्ध होणार होतें. त्याची टीका काहीही असो. माझ्या लेखांत लिहिलेली परिस्थिति आम्ही व आमच्यासारख्याच इतरांनी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेली आहे व त्यामुळे अतिशय वाईट वाटून निदान मुलाच्या पालकास येथील परिस्थिति काय आहे हे समजावे म्हणून ह्या विषयावर मी लेख लिहिला. अर्थात कांही चांगलेही विद्यार्थी आहेत. व ह्यासंबंधी मी आपलेबद्दल जर्मनीसंबंधी लेखांत उल्लेख केला आहे पण अशाची संख्या फारच थोडी आहे.

खरोखरच आपले विद्यार्थी चांगले व्हावेत म्हणून माझी प्रबळ इच्छा आहे व तसे ते आहेत अशी माझी खात्री होईल तेव्हां मला फारच आनंद होईल. सध्यां तरी वस्तुस्थिति उत्तेजक नाही, व नवीन नवीन येणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या वर्तणुकीकडे पाहिले, म्हणजे तोच अनुभव येतो व मन उद्विग्न होतें.

शिक्षण नको असे मी कधीही म्हणणार नाही चांगले शिक्षण मिळत नसल्यास, जे मिळेल ते घ्यावे ह्याच मताची मी आहे. परंतु परदेशांत धंदे-कामाशिवाय इतर शिक्षणाकरिता, विद्यार्थ्यांनी जाण्याच्या विरुद्ध मी आहे. आज खुद्द इंग्लंडमध्ये २।३ हजार विद्यार्थी आहेत. व ते जवळजवळ आडवड्यास फी, राहाणे, खाणे वगैरेकरितां ४।८ पौंड खर्च करीत आहेत. ह्यांपैकी खरोखरीच धंदेशिक्षणास आलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या फार थोडी—बोटावर मोजण्याइतकीच. इलेक्ट्रिकल, मेकॅनिकल किंवा सिव्हिल इंजिनिअरिंगकरिता आलेल्या विद्यार्थ्यांस धंदेशिक्षणाकरिता आले म्हणून मी म्हणत नाही. तसेच निव्वळ काही तरी इंग्रजी डिग्री असावी म्हणून येणाऱ्या डॉक्टरांची गणना मी त्यांतच करिते. शिक्षणाविरुद्ध मी विलकूल नाही, हे मी पुनः जोराने सांगते ह्या शिक्षणानेच यूरोपियन राष्ट्रांनी आपली

उन्नति करून घेतली आहे, व त्याचा अनुभव जागोजागी येतो. आपल्यांत सचोटी, उद्योगप्रियता, चपळता, Courtesy, Organising Power नाही, हे आपणांस कबूल करणे भाग आहे. ह्या गोष्टी शिक्षणानेच येणार व आज शिक्षण सक्तीचे करणे आपल्या हातात नाही ही पण गोष्ट खरी. पण ज्या गोष्टी आज शक्य नाहीत, त्याला फक्त दोष देत वसून आपण कांहीच करावयाचे नाही ह्याच्या मी विरुद्ध आहे. आज Home Education च्या द्वारे आपणांस आपल्या लोकांत हळुहळू वरील गुण आणता येतील. माझ्या लेखांस कितीही प्रत्युत्तरें आली तरी त्यास उलट जबाब मी देऊं इच्छित नाही. व इकडे येऊन जर मी कांही शिकले असून, तर उगाच निरर्थक वाद करून दुही माजविणे व वेळ घालविणे हे मी वार्ट समजतें.

आपली,
सी. सरोजिनी देशपांडे

टीप. — (वॉलिनच्या एका मित्राचे पत्र आले त्यास उत्तर.)

51 Lancaster Gate London,
26-11-1936.

चि. सी. विमलेस अनेक आशीर्वाद.

आज येथील, माझे तुला शेवटचेच पत्र आहे. कारण उद्या आम्ही हा स्वतंत्र देश सोडणार. कसे मुचन नाही आज. माणसांचे काय तीन घोडे मांडले की तेथे प्रेम लागते.

येथे येण्यापूर्वीचे व नंतरचे आमचे विचार ह्यात जमीनअस्मानाचाच फरक पडला. आता आम्ही अगदी पक्की देशी माणसे होऊन येणार. तू म्हणशील वा रे 'इंग्लंड रिटर्नड्' निदान दहादां तर पावडरीचे कवारे व लिपस्टिकचे थर देणारी तर व्हावयाला हवी होतील.

ह्यापुढे मी शक्य तों देशी वापरीन, भाषा लिहिणे ती मराठी किंवा हिंदी व जरूरच असेल तर इंग्रजी. आमची भेसळ भाषा पाहून आतां लाख

वाटू लागली. दोन शब्द आपले आणि चार इंग्रजी असें कां ? आपल्याची आपल्याला महति, गोडी नाही का ?

मी पुष्कळ 'इंग्लंड रिटर्नड्' पाहिले, साधा भात खायला त्यांना कांटा चमचा लागतो, त्याशिवाय नडतें. आपल्यालाही तेंच वळण लागेल कीं काय असें वाटत होतें. पण छे ! आमच्या त्या साध्या भाताला इंग्रजी पेहराव मी कधीं देणार नाहीं. तसें केल्यास तें लांछनच आहे अशी माझी पक्की समजूत झाली. असली हीं अंधानुकरणे करण्यापेक्षा इतर किती तरी चांगल्या व जरूरीच्या गोष्टी आपल्यास करावयाच्या आहेत व त्याबद्दलच्या विचारांनीं माझ्या डोक्यांत काहूर उडविले आहे.

आज आपण लाखोलोक अन्नाशिवाय मरत असतांना आम्ही एकाद-दुसरे भाग्याचे लोक हजारीवारी लट्ट पगार खाऊन, आठ आठ महिने थंड हवेंत मजा करण्यास येत आहोत. ह्याबद्दल किती तळमळ होते म्हणून सांगू ? आर्थिक विपमतेचा व परराज्याचा हा परिणाम, असेंच नव्हे का ? असा हा विचार पदोपदी मनाला खिन्न करतो.

आम्ही असेच अज्ञानात राहणार का ? आमच्या गुलामगिरीचें कारण तेंच नाही का ? 'इंग्लंड रिटर्नड्' म्हणून मी माझ्याच स्वजनांचा विटाळ मानूं का ? तुझ्या माझ्या सारख्यांचें कर्तव्य स्वजनांतील अज्ञान घालविण्याचे नाही का ? आपण देवाच्या दयेनें उत्तम परिस्थितीत आहोत, निदान फुरसतीचा वेळ देशसेवेत प्रत्येकानें घालवायला नको का ? स्वतंत्र देशांतील माहिती व आपली होत असलेली पिळवणूक बहुजनसमाजास समजावून सांगणे किती आवश्यक आहे ? माणसानें खालीं पाहात गेले की सुधारणा होणे कठिण. किड्याला देखील घाणीमध्ये कांही दुःख होत नसेल. पण जर कां त्याला स्वच्छतेचे धडे मिळाले, लोकांचें चांगले पाहिले, तर खात्रीनें तो वळवळेल.

हवा, अन्न, घर, आणि वस्त्र ह्या जरूरीच्या गोष्टी माणसाला हव्याच हव्या. त्यानंतर शिक्षण. ह्यापैकी आमच्या बहुजनसमाजास काय मिळतें ? इकडील लोकांचे ते दुधाचे ग्लास आणि ते लोण्याचे गोळे पाहिले म्हणजे आमच्याकडील भुकेनें तळमळणारी प्रजा डोळ्यासमोर उभी राहून वाईट वाटतें त्यांचें. धनधान्यांनीं समृद्ध असलेला देश स्वतःच्याच मुलाबाळांना

उपाशी पाहतों तर. असो तू आणि मी व आपल्या सारख्या इतरांनी कळ-
कळीनें काम करून ह्या गोष्टीकडे पाहिले तर सोन्याचा दिवस
लवकरच दिसेल.

आणखी किती किती गोष्टी सांगायच्या आहेत. मी मनानें घेतलेल्या गोष्टी
करण्याची ताकद व चिकाटी ईश्वर देवां, एवढीच प्रार्थना करून पत्र संपविते.

तुम्हीच
मी. आक्का.

❖ ❖ ❖
WOMAN LEADER RETURNS
International Conference

Times of India, 18-12-36.

The P. & O. steamer, KAISAR-I-HIND, with mails from London of December 3, arrived in Bombay on Friday morning. Among the passengers who disembarked were: Major General Sir Charles Macwatt; Lady Stokes; Major G. E. Portal, Commandant, H. E. the Governor's Bodyguard, Bombay; Mr. Verrier Elwin; Mrs. How-Martyn, the birth control expert; Dr. Pierre Ceresole, of the International Volunteer Service for Peace; and Mr. N. M. Joshi, M. L. A.

Mrs. Sarojini Deshpande, who attended the International Council of Women's Conference held in October last at Dubrovnik, Yugoslavia, returned to India by the mail steamer. She toured Europe visiting France, Italy and Switzerland and delivered lectures in London and Paris dealing with the progress of Indian women in the social and political spheres. She said, she was greatly impressed with the progress of women in European countries. She intends to devote herself to the cause of women in India. She is keenly interested in the problem of pure milk supply which is so essential for the well-being of children.

Servants of India Society,
Bombay 4,
25-12-1936.

Dear Mrs. Deshpande,

Many thanks for your letter of the 19th. I am sorry I did not write to you earlier.

I was very much interested to learn about your work and I hope you will continue it wherever Mr. Deshpande's duty may take you. I shall be delighted to hear from you sometimes about what you are doing.

It was a great pleasure to me that I had the opportunity of meeting you and Mr. Deshpande on the steamer.

Please remember me to Mr. and Miss Deshpande.
With kind regards,

Yours sincerely,
N. M. Joshi.

36. Vivian Avenue,
Wembley Hill,
Middlesex,
12th Jan. 1937.

Dear Mr. and Mrs. Deshpande,

By now no doubt you are back home again and getting down to your usual routine.

We thought that a brief note might help to recall some of the more pleasant parts of your recent visit.

As usual there is nothing to report from this front. we are just going on at the usual pace, and with the ordinary ups and downs, that make up our lives.

Ahead of us, there is the coronation; as individuals we are not yet perturbed and are not yet framing particular plans for the event. Of course, work has started on the public high ways; but the normal routine still goes on, the pace does not slacken, but rather tends to be more lively in anticipation.

Mr. Tawde returned home last week. His was to be a round-about-way home and so far has been full of pleasant experiences. He writes us from each new country he reaches. Had you walked down Park Lane today, you would have been staggered. In the last couple of days, the grass has been covered with tubular scaffolding which will form the skeleton of the stands for coronation seats. What a language ours is!!! The stands are seats just as the sussex downs are ups and the halfway house often becomes the journeys end.

Naturally that reminds me of your daughter. I hope that she is still able to learn English in spite of her stay here. Our school children would be quite hurt if you told them that they must learn English—although most speak two languages. Kings English and colloquial—a phrase which covers a multitude of dialects and many variations. On reading this note, I feel, I have done well to write or scribble so much without having any real news to tell. (Please do excuse the Scribble.)

Mrs. Druary joins me in this wish, of course sends an extra wish to extend the days to years.

Yours sincerely,

Gladys & Leonard H. Druary.

श्री

नाशिक,

१-२-१९३७

प्रिय सौ. सरोजिनीबाई याम, सप्रेम नमस्कार, वि. वि.

तुमचें ता. २५-१-३७ चें पत्र पावले. फार आनंद झाला. तुमची भेट झाली नाही म्हणून फारच वाईट वाटलें. मला वाटत होतें की तुम्ही नाशिकास लवकर याल, पण तसा योग जुळून आला नाही. तुमचें स्वागत करावें वगैरे विचार मनातच राहिले व नुमती भेटदेखील झाली नाही. येथील स्त्रोमंडळाच्या कार्यकारी मंडळाला आपले भाषण करण्याबद्दल सांगितलें होतें. असो.

तुमचे सर्व लेख मी अगदी अगत्याने वाचले व मला ते फार आवडले. तुम्ही खरेच फार छान लिहिता. यूरोपची एकदर माहिती तुमच्या लेखावरून आली, पण प्रत्यक्ष किती तरी शंका कुशंका विचाराव्याशा वाटत होत्या. यूरोपच्या सफरीचा परिणाम फारच हितकर झाला, हे पाहून मला संतोष वाटत आहे. एकतर महाराष्ट्रीय भगिनी व त्या पण लाडक्या भाऊजींच्या लाडक्या वहिनी. तेव्हां तुमचे हाती घेतलेलें काम व ते करण्याचा अपूर्व उत्साह व चिकाटी हें पाहून आनंद व अभिमान वाटत आहे तो लिहिणे शक्य नाही. माऊजीना तर वहिनी एक कर्तृत्ववान् विदुषी आहेत अशी खात्री झाली आहे व आधीच असलेल्या कौतुकात व अभिमानांत भर पडली आहे. मला तर खात्रीने वाटतें की मोठ्या ऑफिसराची बायको आपल्या नवऱ्याच्या अधिकारांत जितकें सामाजिक काम करू शकते तितकें इतर स्त्री करू शकणार नाही. किंवा तिला अति परिश्रम करावे लागतील. दर वर्षी कितीतरी ऑफिससंस्था (देशी) बायका यूरोपला जाऊन येतात, पण त्यांच्यांत कांही समाजाला उपयोग होईल, असा बदल होतो का ? किंवा त्यांना कांही सामाजिक काम करण्याची तळमळ लागते का ? तुमचे उदाहरण त्यांना अगदी आदर्श होईल.

ह्या कार्यात तुम्हाला यश येवो, व तुमची भरभराट व कीर्ति होवो अशी मी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करते.

सर्वांनाच तुमचे लेख आवडले. आतां मुलीला तुम्ही कसे शिक्षण देणार ते बघू ?

तुमची,
एक भगिनी.

Sonathi Relief Camp (Bihar),
Muzffarpur,
22-2-1937.

Dear Mr. Deshpande,

When we met on the Steamer KAISAR-I-HIND, Mrs. Deshpande offered seriously and very kindly to come for a certain time and help us on our work in the villages of Muzffarpur District. I feel and so do my colleague Phanindra Mohan Dutta and his wife, that the presence of Mrs. Deshpande for any time she would feel worth while to spend with us, after getting in touch with the conditions here and making her first experiences would be extremely valuable and helpful.

Please tell Mrs. Deshpande that she will be welcome here at any time. The conditions here are very primitive but, Mrs. Mohan Dutta will do her best to receive her, and make her as comfortable as possible. If she finds it too rough for her, she will be perfectly free to leave again whenever she likes ; we shall be very glad to have her also for a short visit, and even such a visit might allow her to make valuable suggestions for our work. (Amongst the middle class miserable women.).

Please tell Mrs. Deshpande to send me a telegram as soon as possible, telling the exact day and time of her arrival. We shall be at the station to meet her.

Very much looking forward to receive the telegram of Mrs. Deshpande.

I am writing this to your office address as I do not know Mrs. Deshpande's address.

Yours sincerely,
Pierre Ceresol.

8, Savoy Place, South Port,

18-9-1941

चि. बाळासाहेब यांस अनेक आशीर्वाद

तुम्हांला पत्र लिहीनमें कवीपामून म्हणते पण गडबडीत लिहायला झालेंच नाही. हल्लीं आम्ही आमच्या नव्या मोटारमधून इंग्लंड स्कॉटलंडचा प्रवास करीत आहोत. डकडील रस्त्यावरून मोटार चालविण्याची किती मजा वाटते. चालवितांना कोणी वाटेत अडवे येईल असा धोका मुळीच नाही. बाकी आमच्या हिदुस्थानांत मोटार चालविली म्हणजे हुषारीचें प्रशंसापत्रक मिळायला काहीच हरकत नाही. आमच्या रस्त्यांवरील गडबड गोंधळाचें वर्णन कांही औरच आहे. यात्रिक युगांत इतकी वर्षे राहूनही आम्हाला वाटतें की आम्ही अजून ब्रैलगाड्यांच्याच युगांत आहोंत. रहदारी सुधारण्यास देखील जनतेनें शिक्षणच घ्यायला हवें. शिक्षण आणि ते जर कां योग्य व उपयोगी मिळालें तर राष्ट्रे कशी हुषार होतात, हें यूरोपवरून कळतें. तुम्ही येथे पांचसहा वर्षे होतांच तेव्हा सर्व माहीत आहेच.

येथे आल्यावर तुमच्या त्या कॉलेजमधील मैत्रिणीची Doreen ची भेट घेतली. तुम्हाला तिची Air Mail आली नाही की मुचन नसे अगदी. अल्बममधील तिचे ते सतरा फोटो आणि आठवणी काढून तुम्ही अगदी हुरळून जात असा. म्हटले पहावी तरी तिला एकदा.

तुमची Doreen आम्हांला फार आवडली. तिच्या वागण्या बोलण्यावरून ती चांगल्या घराण्यातली व शिकलेली आहे हे तेव्हाच कळतें. मैत्री करण्यांत तुम्ही एकंदरीत दूरदर्शीपणा दाखविलात, त्याबद्दल तुम्हांला थोडे तरी भले म्हणतां येईल. निदान एकाद्या Maid पेक्षा ही तरी बरी. दगडापेक्षां बीट मऊ एवढेंच.

‘बाळची’ कोणी जरी माणसे भेटली तरी मला आनंदच होतो असें आम्हाला ती अगदी मनापासून म्हणाली. माझा हात धरून दयार्द्र व सद्गदित अंतःकरणानें म्हणाली की सांगाल न त्याला परत गेल्यावर की मी तुम्हाला भेटलें आणि सुखरूप आहे म्हणून ?

आणि बाळासाहेब खरेंच सांगू का ! तिला पाहून मला एक गाणें आठवले. तुम्हाला तें माहीत असेलच कदाचित्.

‘किती गोड गोड वदला, हृदयी गुलाब फुलला,
स्मृतिचा सुवास येई जिव हा उडोनि जाई
काटा हळूच हाले कळ येई जीव विव्हाळे.’

अशी बिचारीची स्थिति झाली आहे.

मनात म्हटले हाय वेडे पोरी! भ्रमराला ह्या फुलावरून त्या फुलावर वसून मनमुराद मधाचा आस्वाद घेण्याची खोडच असते. मग एकाद्या भोळ्या भावड्या निष्पाप सुमनाने, भ्रमर आपल्यावरच रत व्हावा अशी मनीषा धरली तर त्याला जग खुळे नाही का म्हणणार? बिचारीला काय कल्पना की एकदा हे हातचे सावज सुटून मातासमुद्रापलीकडे गेले की त्या क्षणिक नकळी प्रेमाचे धागे असे शिथिल होत असतात म्हणून? तिच्या देशामध्ये तिला पति मिळणं कठिण म्हणून तो ह्या थाटामाटांत राहणाऱ्या नबावाला भुलली. पण तिला कोठे माहीत आहे, की, अमल्या ह्या मुलामागे हिंदुस्थानांतोळ उपवर मुलीचे आईबाप अगदी हात धुऊन मागे लागलेले असतात म्हणून! बाकी तुम्ही मुले अशी इकडे प्रेमात पडलेली तुमचाही जीव कसा अर्धवट ह्या गौर कन्यांवर गुगफटलेला. तुमची स्थिति बहकल्यासारखीच होते. नोकरी लागल्याशिवाय लग्न करायचे नाही अशा तुम्ही भुलथापा देत असतां. नोकरीला १००।२०० अर्ज पाठविले. उत्तरं येईनात. आणि मिळाली नोकरी तरी, मोठ्या हुद्देदाराचें एक सोडून द्या, पण तुमच्यामागच्यांना त्या तुटपुज्या पगारात त्या परदेशीय मुलीबरोबर मुखानें राहता यावयाचें नाही. नात्यागोत्यांतून तुम्ही तोडले जाल हें भय आणि म्हणून तुम्हांला वाटू लागते की कगावी जालं इथलीच आपली एकादी.

रागाव नका ह, पण देवाच्या घरी देखील न्यायच असतो. त्या भोळ्या मुलीच्या शरीराची अशी विटवना केलीत आणि म्हणूनच त्याचे प्रायश्चित्त असें हे वंकारीच्या रूपांत देवानें तुम्हाला दिले. कल्पना करा की तुमच्या बहिणीची स्थिति, अशा कोणी नराधमाने केली तर तुम्ही न्याला शिब्या-शाप देणार नाही का? एका अर्थी तुम्ही त्या अनिष्ट विवाहाच्या सापळातून शिरसलामत सुटलात म्हणून तुमचें अभिनंदन करूं, कां त्या बिचाऱ्या गरीब गायीला मधाचे बोट लावून असें फसवलेत म्हणून तुमचा धिक्कार करूं !

पाश्चात्य मुलींच्या फाजील स्वातंत्र्याचे हे दुष्परिणाम आहेत. बाकी तुम्ही म्हणतां “ वा ! नुसता हात धरला, नाचू केला म्हणजे त्यांत अनीतिकारक असें काय आहे? त्यांत वार्ट विचार येतील असेच कशावरून ! ” मी म्हणते मग तुम्ही आपलाच किंवा आपल्या पुरुष मित्रांचा हात कां नाही धरीत? नशा त्या हात धरण्यानें कांही वाटतेंच ना तुम्हाला ! ! ! असें बोलून स्वतःची व दुसऱ्याची तुम्ही शुद्ध फसवणूक करतां आहात झालें.

असें निव्व प्रकार आमच्यात होऊं नयेत म्हणूनच आमच्या मुलींना बहिणींना असतें फाजील स्वातंत्र्य नव्हते. त्याला तुम्ही स्त्रियांची गुलाम-गिरी म्हणतां.

समजा आमच्या मुली तुमच्यासारखेच असें ढंग करूं लागल्या तर देशाचे भवितव्य काय ? गृहस्थ अबाधित राहिल का ?

चार चार वर्षे पति दूर गेले तरी जिनें कधी वाकडा डोळा करून दुसऱ्याकडे पाहिलें नाहीं अशा शुद्ध पवित्र स्त्रीला तिचा पति परत तितकाच शुद्ध मिळतो का ?

होय, विसरतेंच होतें, आजच्याच मेलनें तुमच्या लग्नाची आमंत्रण-पत्रिका पोहोंवली. वाचून किती जिवाची नळमळ झाली माझ्या. विचाऱ्या शिकलेल्या हिंदुस्थानी मुलीची मला कीव आली अगदी. आपल्या भावी पत्नीनें यूरोपांत गुण उधळलेले तिला माहीत आहेत का ?

तुम्ही मात्र तिच्या कुल-शीलाची तावून मुलासून तपासणी केली असेल नाहीं ! ती करण्यास तुम्हाला काय अधिकार ! तुमचे ते उधळलेले गुण त्या नववधूला देववशात् कळले तर त्या कोमल जिवाला किती यातना होतील ? तुमच्या प्रेमाची घडी बसण्यापूर्वीच उसकटून त्याच्या चिघड्या नाहीं कां उडायच्या ! दोघांच्याही विशुद्ध प्रेमाची जरूरी विवाहसौम्यास किती जरूर असते त्याची तुम्हाला अंधुक तरी कल्पना आहे का ?

तुमच्या भरंवशावर बसलेली Doreen जेव्हा तुमची लग्नपत्रिका वाचील तेव्हां विजेचा धक्का बसल्यासारखेच वाटेले विचारीला.

असो. विलायतेतलें तें कुलगडें बरोबर आणून तुम्ही आपलें स्वतःचे व आपल्या वृद्ध आईबापांचे हाल केले नाहीत हें त्यांतल्या त्यांत बरेच झालें. नाही तर सबंध जन्मभर वाळीत टाकल्यासारखे राहिले असतां तुम्ही. माहीत

आहे ना त्या बॅरिस्टर जयतांनीं तिकडून एक आणल्यावर त्यांची आई धाय खाऊन ज्या आजारी पडल्या त्या कधी उठल्या म्हणून नाहीच! त्यांतच त्या हळहळत गेल्या. बॅरिस्टर तरी सुखी झाले का? नाहीच. रोजच्या शिऱ्या आणि लाथा मात्र खात आहेत !

असो. मी फारच स्पष्ट लिहिते, पण काय करूं तसें लिहिल्याशिवाय राहवतच नाहीं मला. पत्रांतील माझे खरे खरे हृद्गत ओळखून माझ्यावर तुम्ही रागावणार नाहीं अशी मी आशा करते.

हो आतां ह्या नवीन पुण्यावर तरी शाश्वत प्रेमाची दृष्टि करा.

तुमची

सौ. आक्का.

(टीप :—मन्यमूर्तीतील एक चित्र.)

